

The Ganga Oriental Series—No. 2.

JAGADVIJAYACCHANDAS

891.2⁰3⁶

The Ganga Oriental Series—No. 2

GENERAL EDITOR:—

K. MADHAVA KRISHNA SARMA, M.O.L.

Curator, Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner

JAGADVIJAYACCHANDAS

JAGADVIJAYACCHANDAS

OF

KAVINDRACHARYA

EDITED BY

DR. C. KUNHAN RAJA

Head of the Department of Sanskrit

University of Madras.

8387

3185

Sa4Ch
Kav/Kun

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. .... 8.33.7. ....

Date. .... 18-2-57. ....

Call No. .... 5a 4 Ch

Kev/Keen

जगद्विजयच्छन्दः

कवीन्द्राचार्यविरचितम्

मद्रपुरीविश्वविद्यालय
संस्कृतविभागाध्यक्षेण

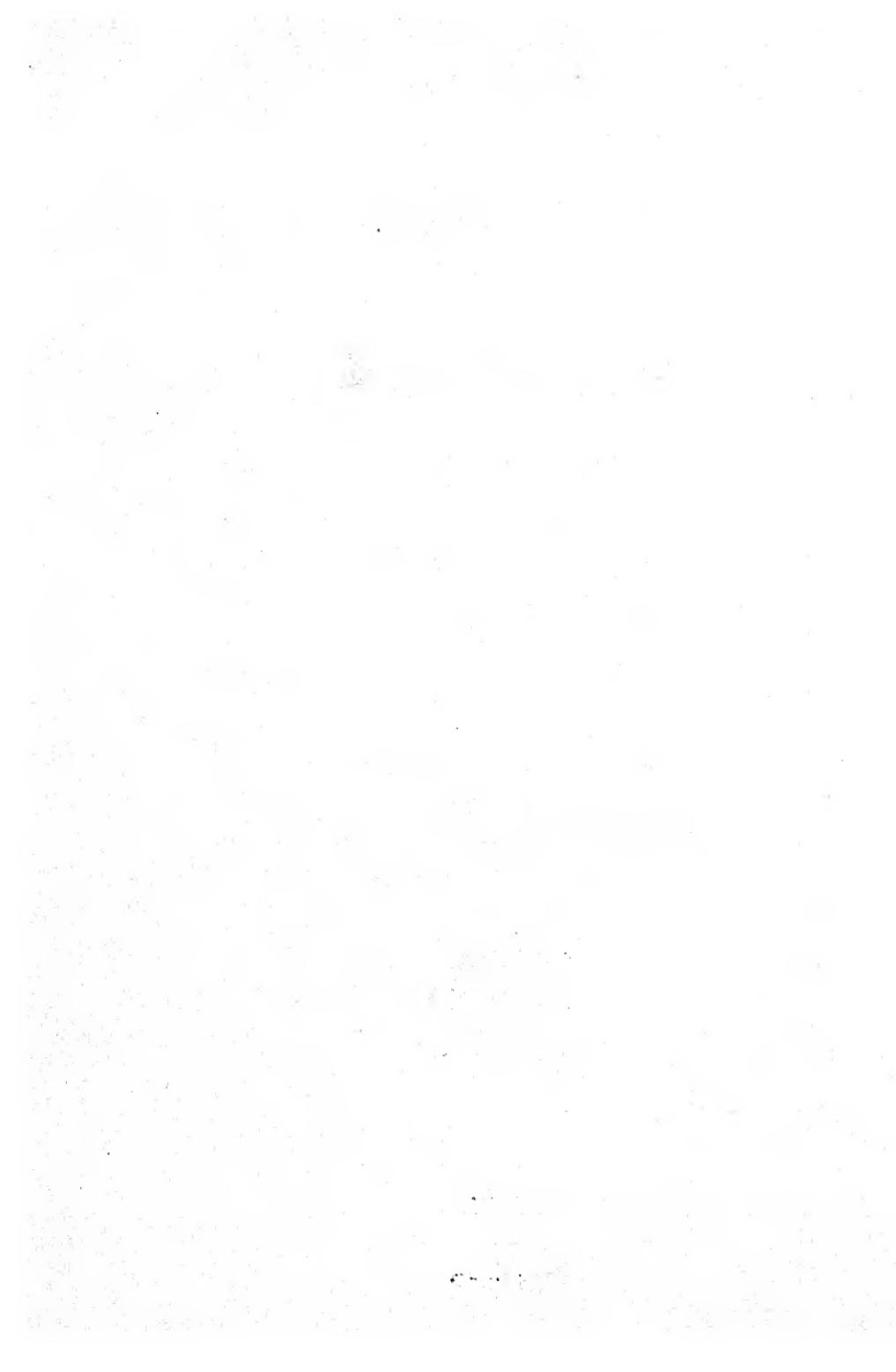
डा. चि. कुञ्जन्दराजेन
संपादितम्

बीकानेर

संवत् २००२

प्रस्तावना

मया नावृष्टपूर्वोऽयं मरुवद्धासमादोऽपि महत्या विभूतेविख्याते-
श्चाकरायमाणो विक्रमनारभूखरडः । अद्य त्वं ब्रागमनस्य मे चितयं
प्रयोजनम्-शान्तधीरोदाराणां शार्दूलसिंहमहाराजानां श्रीपादपीठोपा-
स्तिः, तदीयसंस्कृतसाहितीप्रणयैपुलवर्येव मूर्तिमतोऽन्नत्यप्राचीन-
श्रवणगारस्य संसेवनम्; महाराजमन्त्रान्द्रयदमलंकुर्वतां श्रीपान्तरेष्वपि
सुविदितसाहित्यपटिष्ठां मेजर् सर्वर् के. एम्. पण्डिकरित्येतेषाम-
स्मच्चिरन्तनसुहृदां सहवासमहोत्सवश्च ।

हन्ति ! मे वृन्त एकस्मिन् ब्राणि पुण्यायुत्पादितवता भगवता
कालेन तरङ्गात्तरङ्गमवगाहितोऽस्मि प्रमोदाङ्गुपारस्य यदिदं जगद्विज-
यच्छन्दो नाम दण्डकमिदं धूर्वीतथासवदयितुमवसरो लब्धः । सोऽयमपि
वन्मुरतरो निवन्ध एतावत्पर्यन्तमनेकैः सह सगोत्र्वीर्यं कुव्राप्यन्धतमसे
शलभकीटादिदंश्यमानो जर्जरेष्वेव पत्रे प्वशयिदृ; चिरेणाप्येष मोचित-
स्तस्माच्चरकान्तरादित्यय योः सचेतसः फलितं युष्मदीयामिः पुरव-
लतिकामिः ।

येषामिष्टदेवतास्तुतिविकसिताद्वदनारचिन्दान्निर्गतिः । मकरन्द
हृदं 'जगद्विजयच्छन्दः' त एते कवीन्द्राचार्यां वैदुष्ये कवित्वे चासा-
धारणं स्थानमध्यतिष्ठित्ययमयोऽन्नैव गीत्या सुस्पष्टं गीयते ।

उपलभ्यन्ते ह्यमीमिर्विरचिताः संस्कृतहिन्दीभाषामया बहवः
सद्ग्रन्थाः । तेषु योगवासिष्ठस्य वरिष्ठा हिन्दीव्याख्यैकैवालं कवी-
न्द्राचार्याणां ब्रह्मेन्द्रस्वाभ्यनुगृहीतत्वं व्याख्यातुम् । शूद्रते किलैतेभ्यः
कलारसिकेन षाजहान् चक्रवर्तिना "सर्वविद्यानिधान" मित्युपाधिः
सबहुमानं प्रादायि । नियतं स सार्वभौमप्रसादः पाद एव व्यपतत् यदेते
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः समकालिकेन सहृदयगण्डलेन नररूपिण्यवतीर्णा
"सरस्वती" ति समक्षयुद्रेकं समाराधिताद्यासन् । यद्यतदन्त्याक्षर-
प्रासमरिष्टं खण्डपरशुस्तोन्नदरण्डकं कैरप्यास्तिकैर्विशुद्धकरण्डे रागता-

अथि प्रियपाठकाः, तस्याः समप्रवृद्धाभ्यां संगीतसाहित्याभ्यां समुन्नतीकृतहृदयायाः पुरुष “सरस्वत्याः” गर्भीरमधुरामिमां गाथामर्थोद्वौधनपूर्वमस्मान् श्रावयितुं ये नामेदानीमश्यन्त तेभ्यो डाक्टरसि. कुञ्जनराजेभ्यो वर्यं सुष्ठु धारयामः । दण्डकस्यास्य द्विष्परयासुद्धूतानां व्याकरणसूत्राणां कोशानां च संख्यामपि पिपटिष्ठाणां सौंकर्याय निर्देष्टुं निस्तन्द्रमुद्युक्तेत्यहो गुरुसत्त्वायाः श्रीकुञ्जनराजलेखन्याः क्लेशसहिष्णुत्वम् ।

अथवा बहोरारभ्य कालात्तत इतः संकीर्णतया विशीर्णतया विविधपत्रपुञ्जतया च स्थितान् दशसहस्राधिकान् द्युसद्भारतीग्रन्थान् सूक्ष्मावेच्छाणैः संविभज्य नवीकृत्य पृथक्पृथग्विन्यस्य सर्वथोपयोगक्षमांश्च कृत्वास्य महाराजग्रन्थागारस्याधुनातनी दर्शनीयता यस्यैव तीव्रैः प्रथत्नैरुद्धपादि तस्य श्रीकुञ्जनराजस्य पाणिङ्गत्यपरिमाणं परिश्रमगरिमाणं वा यथावदधिगन्तुं कोऽयमलसताविलासी जनः ।

एतस्या ग्रन्थालायाः समग्रे संस्करणे निपुणे भरणे पुस्तकानां च प्रशस्ते प्रकाशने विपश्चिद्राजानां कुञ्जनराजानां येन खलु दक्षिणेन दक्षिणहस्तायितं तमपि विसृष्टानेकरास्त्रमर्माणं श्रीमाधवकृष्णरामाणं न के के कृतकेतरया कृतज्ञतयाभिनन्देन् ।

अमात्यवान् श्रीयुतमाधवेन यः

क्षितीशितुस्तस्य मनोज्ञयाह्वया ।

अनेन शिल्पीन्द्रयुगेन संस्कृतं

सरस्वतीक्षेत्रमिदं भजामहे ॥

बीकानेर

१२-१०-१९४४

}

वळ्ळत्तोळू

FOREWORD**(ENGLISH VERSION)**

This is not the first time that I see this country of Bikaner which, though a desert in appearance, is an abode of immense riches and glory. My present visit has three objects: to pay my respects to His Highness Maharaja Sri Sadul Singhji Bahadur, the serene, brave and benevolent ruler of the country; to see the Library of ancient manuscripts here which shines as the embodiment of His Highness' vast love of letters; and to enjoy the company of my old friend Major Sardar K.M. Panikkar who now adorns the position of Prime Minister to His Highness the Maharaja and whose literary fame has spread even in other continents.

Lo ! by the Mighty Providence that has already produced the above mentioned three flowers on a single stalk of mine, I have been taken from the crest of one wave to that of another in the ocean of jubilation, in so far as I have now been given an occasion to taste for the first time this song named Jagad Vijaya Chandas. And this supremely fascinating poem, along with innumerable others of the same class, had been till recently, confined in gloom to decaying manuscript folia, bitten by insects and worms. Now that they have been rescued after a long time from what was a second purgatory, O lovers of letters, the tender creepers of your fortune have blossomed.

The great Kavindracharya, from whose lotus-like mouth made open by extolling the beloved Deity, this honey of Jagad Vijaya Chandas has flowed, occupied a very eminent position both as a scholar and as a poet; it is this same idea that is being sung in this very song.

Many classical works in Sanskrit and Hindi are available as coming from his pen. Among them, his Hindi commentary on Yoga Vasishtha by itself is enough to expound his title "having been blessed by Brahmendrasaraswati." It is known that the Emperor Shah Jahan, a great lover of arts, conferred on him the title of Sarvavidyanidhana (Treasure Trove of Omnipotence). Undoubtedly, the patronage of that great Emperor descended on the right person in so far as this scholar, a master of all branches of learning, was worshipped by his contemporaries as an incarnation in man's form of Saraswati herself (the goddess of learning).

Should this song in praise of the Lord Siva, adorned with rhymes, be sung by a person with a divine fervour and with a trained voice, in proper tune with suitable time-beat and agreeable melody, then it is possible that those who listen to the song would wonder in ecstasy, as if their ears are immersed in nectar, whether Saraswati herself is playing on the harp in the presence of the language of the gods that is also a family companion.

O beloved readers, we are deeply indebted to Dr. C. Kunhan Raja who has now been kind enough to undertake the task of bringing to our notice, along with a commentary that elucidates the text, this majestic and sweet song of that Man-Saraswati whose heart has been elevated by music and literature, both developing in equal proportion. Admirable indeed, is the perseverance and hardihood of Dr. Kunhan Raja's pen of commanding powers, in that it has undertaken without any fear or hesitation, the heavy work of noting, for the convenience of the readers, even the exact references of grammatical and lexicographical citations appearing in the commentary of the song.

Or rather, who am I, this person indulging in leisureliness, to correctly estimate the measure of scholarship and the weight of studiousness of Sri

Kunhan Raja through whose sole efforts has resulted the present appearance of the Library in the Fort Palace, the more than ten thousand works in the Divine Sanskrit language that have been for a long time remaining more or less as a heap of leaves scattered here and there and mixed up, without proper arrangement, having now been properly classified after close examination, newly wrapped up and sorted out in separate bundles and thus organised into a state in which they can be utilised by scholars in all their pursuits.

And who will not bestow grateful felicitations on Sri Madhava Krishna Sarma, who has critically mastered the vital essence of the various Sastras, who has rightly taken up his position as the right hand of Kunhan Raja, the leader of critical scholars, in his efforts to organise this Library, in its efficient management, and in the creditable publications of the books.

I worship in this temple of Saraswati that has been consecrated by these two eminent builders under the gracious orders of His Highness the Maharaja of Bikaner, who is endowed with worthy Minister in the person of Sri Madhava Panikkar.

BIKANER }
12-10-1944. }
VALLATHOL.

न २

ज-र-र

=
॥

॥ श्रीगोपायनमः श्रीगोपायनाशोनलारीकाविच
गप हृषकोत्स्वेनशिववाचकेनमश्वेनाचयः गदेशिव
तित्यवर्त १ चारायुतेत्यपेत्यपेत्यपेत्य
कुरुत्वा! कुरुत्वा! कुरुत्वा! गत्वाच्च उद्देश्यो धमात् हृषकेष्वाक्षिकेनेवमातित्यात् ग्रंथेणाश्रितचार्त ४ धर्मवधु
प्रत्येकान्तरकः। अशित्यापिता चारायमस्तामायना वर्णदित्यवर्ण ५ ग्रंथद्वयोऽचार्दिक्षिणीकाव्य
उपधारित्वा किंतु वक्तव्यानुदित्यादित्यादित्याच्च वात्तु व्यायेन (लोकोपकारकत्वात्) सोक्षितवर्ण ६

गम

॥

Fac-simile of the first page in the manuscript.

Preface

This edition of the *Jagadvijayacchandas* with commentary in its longer recension, along with the same in a shorter recension with commentary and the two texts without commentaries, is based on four manuscripts in the Anup Sanskrit Library, Bikaner. The main portion of this edition along with the three Appendices have each a separate manuscript correspondingly. The details about the four manuscripts are given below.

1. **Jagadvijayacchands, long, with commentary:** This manuscript is about 11 inches long and 4 inches wide. There are 43 leaves. On the first page of the first sheet, there is written in bold letters ॥ श्रीमहाजा + + सिहस्य ॥ जगद्विजयच्छंदः ॥ The letter रा is omitted after श्रीमहा ; the letter न् is worm-eaten completely ; the next letter ष is slightly damaged, but can be made out. The letters are nearly $\frac{3}{4}$ inch in height;. There are thick double strokes at the beginning and at the end and also between the two words. To the left of this, slightly moved to the top of the page, there is written in a slanting line, the figure 622 in Arabic numerals by a modern hand. Evidently this must be the number assigned for preparing a list at some recent time. Just below the Title of the work there is a big hole, the damage having been produced by white ants. This is about an inch wide and an inch and a half long on the first sheet. It becomes smaller and smaller in the subsequent sheets. The first four sheets have been affected in this way.

The work begins on the second page of the first sheet. The writing is very bold and clear. There is a margin of about an inch on all the four sides. There is

a double line both on the left and on the right sides of the writing. On the second page of each sheet, there is written on the top of the left margin ज. दं. दी with the sheet number below. On the same pages there is written on the bottom of the right margin राम with the sheet number below it. The corrections are carried out in the margins. Thus if a word is to be inserted, there is a v mark above a certain letter where the insertion is to come, and the letter to be inserted, written in the margin with the number of the line from that margin, after the letter. Sometimes the line number is not given. In some cases the insertion is made on the side margin against the line in which the insertion is to be made.

The page numbering proceeds till the second page of the 42nd sheet, and in the next one, which is the last, the page numbering is given on the first page. The text ends on the first line here. On the second page of this sheet, there is written in the same bold letters as on the first page of the first sheet ॥ श्रीमहाराजश्रीमद्नूपसिंहस्य ॥ जगद्विजयचंद्रः ॥ and below this is written in small letters अथ 700. Above the Title there is written 740. This must be an earlier number for the manuscript. On the left side, a little to the top there is again the number 622 in Arabic numerals in modern hands in a slanting line.

The Text portion is written as divided into sections, and the commentary follows for that section. Then the next section of the text is given. But the numbering is given for each rhyming unit. These numbers are separately given for each part having a separate rhyme. Thus section 119 on P. 18 is given as: स्मयगीर्वाण 17 श्वतियुतगान 18 and its commentary follows. If a section

ends in the middle of a rhyming unit, then the number is given only at the end of the rhyming unit in the next section. Thus the sections 192 and 193 are given as: ध्वजनिःशात् 97 ध्यसकृत्; then after commentary ध्वात् 98 इत्योस्मितगाण् 99. The copy is fairly accurate. There are very few corrections on the margins, and even in editing the text there was not much need to conjecture readings on account of any defect in the manuscript.

The first thirteen sheets end with क्षेत्रविता, which is in section 156, and the final letter न appears in the next sheet. But there is space for at least two lines more on this page. The handwriting also changes in the next sheet. Quite on the top of the left margin of the second pages, above the letters and the sheet numbering, there are written in the next four sheets ओं, न, म, सि० each letter being in a separate sheet. The second page of the 18th sheet closes with कर्मधारयः in section 218. There is still space in the last line for about eight letters and this space is filled with full stop marks which appear like ऽ. Then the first handwriting is found again. From the 26th sheet again, there is found on the extreme top of the left margin on the second page of the sheets the letters ओं, न, मः सि, ऽ on five sheets and then in the next two sheets there are the letters अ and आ respectively. In the succeeding sheets (33 to 42) there are the figures 1 to 10 in that place. This closes the manuscript, the next sheet being practically blank.

2. **Jagadvijayacchandas, short, with commentary:** This manuscript is more or less of the same size as the previous one, only $\frac{1}{2}$ inch shorter, but $\frac{1}{4}$ inch wider than the previous one. The first page of the first sheet is left blank completely, except for the

number 623 in Arabic numerals written by a recent hand in the same position as on the previous manuscript, in a slanting line. The work ends on the 6th line on the first page of the last sheet. There are seven sheets on the whole. The margins are left on all the four sides of the pages, about an inch in width with double lines before and after the written space. On the left margin in the second page of the first two sheets there is written on the top ज. ज. दी with the page numbering and in the remaining sheets what is written is जग. दी; on the bottom of the right margin in the second page of all sheets there is written राम with the same page numbering. On the last sheet where the work ends on the first page, these things are written on the first page itself. The manuscript ends: तेन धर्मस्य तारस्य चक्षकरः रामित हरः on the second page of the sixth sheet in the first line. After that till the sixth line in the first page of the next sheet there are many passages from lexicons mostly from अमर. They have a bearing on the commentary. But since this text and commentary are taken up here only as an Appendix and since the passages are all familiar ones, they are not given here. Then there is written ग्रंथसंख्या 175. On the second page of this last sheet is written in very small hand जगद्वज्याद्वद्विका and the number 623 in Arabic numerals appear in the same position as on the first sheet. The name of the owner is not found in the manuscript.

The writing is very bold and clear ; only the letters are slightly smaller than in the previous manuscript. The scheme of writing the text and the commentary is exactly the same as in the former. The few corrections are carried out according to the same plan. The

text is fairly correct and the manuscript is in a very good condition. There are seven sheets on the whole.

3. Jagadvijayacchandas, long, text: The size of this manuscript is 10 inches long and four inches wide. On the first page of the first sheet there is written in bold handwriting ॥ महाराजश्रीमदनृपसिंहस्य ॥ जगद्विजयं ॥ There are double lines before and after the Title and also between the words. After the middle double line and before the name of the work there is a **v** mark and above is written in the same bold handwriting, the letter शृ; then a letter which looks like घ is defaced with ink and ह is written after that. Evidently the scribe started writing लघृ on the top; the first letter was corrected into शृ, and घ was disfigured. There is the figure 624 in Arabic numerals to the left of this, slightly towards the top of the page, in a slanting line, as in the previous manuscripts. The work begins on the second page of the first sheet. The rhyming units are not numbered; but the total number at the end of each rhyming part is given. Thus the six parts have 121, 120, 111, 102, 61 and 60 units respectively.

The margins on the four sides in each page are less than an inch. The sheet numbers are given on the bottom of the left margin of the second page in each sheet. The writing is smaller; and it is not bold or clear as in the previous manuscripts. But it is quite legible. The work ends on the second page of the fourth sheet, leaving space for only about three more lines. In this space is written at the left end in small letters श्री 110 and then there is written the owner's name in big, bold letters, exactly as on the first page of the first sheet. The figure 624 appears on the top of the left margin on this page again.

4. **Jagadvijayacchandas, short, text:** This manuscript is 10 inches long and $4\frac{1}{2}$ inches wide. On the first page of the first sheet there is written in bold, larger letters **॥ महाराजश्रीमद्भूपर्सिद्धस्य ॥** with double lines before and after. On the left of this, slightly to the top there is written in a slanting line the figure 625 in Arabic numerals. The text begins on the second page of the first sheet. It begins: **जय जय धीन ।**

At the end of the rhyming units there is no numbering. But at the end of the first rhyming part there is, after **प्रखलधूरीण**, the figure 1. After **स्खलितविनाम** at the end of the next rhyming part there is only a small circle. At the end of the next rhyming part there is no indication of an end, the line **स्वनुकृतनास** following the line **ध्वजवरकीर** immediately. After the line **प्रचितसमाप्त** at the end of the next part the first line in the succeeding part follows without any break. But in the next part, each rhyming unit is numbered. When in certain rhyming units the number is not given the unnumbered line is taken note of. Thus **श्रीभुहदराङ्ग** is numbered as 7 and there is the figure 9 after **श्रविकोदण्डग्राहितदराङ्ग**. The 36 units are thus numbered. The same plan is followed in the next three parts rhyming in **आन**, **आत** and **अर्म**. There is only one line ending in **आर** and this is numbered as 16, after **द्रमितनिमान** which is numbered as 15. The line **श्रुतिरत्तर्शम्** is numbered 12 and then the following lines are given without any numbering. The manuscript ends in the middle of the first page of the third sheet with **भक्तिसमेतम् श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां लघुत्तरगद्विजयकृदः पुस्तकम् ॥ शुभमस्तु ॥**

On the second page of the first and the second sheets, there is written on the top of the left margin **ज. ज. म.**

and in the bottom of the right margin राम, with the sheet numbering below in both the places. In the first page of the third sheet, where the work ends, there is only मू with the sheet number below in the left margin; but in the right margin there is राम in full with the sheet number.

On the second page of the last sheet there is ॥ महा-राजथीमदनूपसिंहस्य ॥ in bold, large letters with double lines before and after; above this is written 738, evidently an earlier serial number, and below is written अंथ 35. On this page also there is ल. ज. मू and राम at the top and bottom of the left and right margins respectively, with the sheet number below in both the places. The number 625 is written in Arabic numerals in a slanting line to the left, slightly to the top, of the main Title, in modern hand.

The longer *Jagadvijayacchandas* is given in this edition as the main work. And the commentary is also given along with it. The shorter one is given as the first appendix. In printing the text with the commentary, I had to join up the rhyming units into a single section in many cases and in some cases, the rhyming units had to be broken up between two sections. In the edition with the commentary, I cannot ignore the meaning. In order to enable the readers to understand the rhyming, I have given the two texts separately as Appendices II and III, giving each rhyming unit in a separate line. The text as found in the manuscript with the commentary is slightly different from the text as found in the manuscript with the text alone. In Appendix II, I have given the text exactly as it is printed along with the commentary, and the variants

in the other manuscript are given in foot notes. The variations are many. In the case of the shorter *Jagadvijayacchandas*, the variations are very few. There are only two lines extra in the text as found in the manuscript with the text alone, as compared with the text found in the manuscript with the commentary. These I have included in the Appendix and the point is stated in the foot note. In the manuscript with the text alone many lines are found missing and this point also is stated in the foot note.

I have "edited" only the longer *Jagadvijayacchandas* in this volume. For the shorter one, I have given only a readable presentation. All the manuscripts variations in the case of the longer *Jagadvijayacchandas* are given in the Notes which follow the Appendices. In some cases I have not been able to give the references in the main body of the edition; they are given in the notes, as far as I could trace them. In the case of citations from *Amara*, I have given only the line number in the body of the edition, following the edition of the text of *Amara* in the Nirnayasagar Press, 1942. The references to कार्त्तु and वर्ण and verse are given only in the notes. Some corrections and improvements are also given in the Notes.

In a work of this sort, where a word is used in a variety of meanings, a glossary giving all such meanings, is very necessary. Instead of making it a mere glossary, I have given a complete index of words, so that readers can easily trace up a passage. Otherwise I would have had to give an alphabetical index of the rhyming units. It is my belief that this Index containing a glossary would be enough to satisfy all the needs of the readers. By using this Index it would be possible

to know if a line in the shorter text appears in the longer text. To find out if a line in the longer text appears in the shorter text, I am giving a separate concordance.

Mr. K. Madhava Krishna Sarma, the Curator of the Anup Sanskrit Library who has been associated with me now for over a decade, first as a Research Student under me in the Madras University and later as an Assistant in the Adyar Library before he took charge of this Library, has been of very great help to me in bringing out this edition. He has read through the proofs and he has been personally supervising the work when it was passing through the Press. He has helped me in tracing many quotations also.

When the main body of the book, containing the longer text with the commentary, was printed off, Mr. H. G. Narahari, M.A., M. Litt. who is also an Assistant in the Adyar Library (now a Research Fellow in the Madras University under me) and Mr. K. Kunjunni Raja, M.A., a Research Student in the Madras University under me, read through the portion and brought some mistakes to my notice. I too had detected a few myself. All of them are recorded in the Notes.

On a model prepared by me for the first six pages, Mr. K. Kunjunni Raja and Mr. H. G. Narahari prepared the index till the 48th page. In preparing the index for the remaining portion I was assisted by Miss P. Thankamma, M.A., a young scholar of promise. She has also helped me in checking the two Appendices where the two texts are given, in checking all the references when the Notes were being printed, in reading the proofs of the Appendices, Notes and Index and in preparing the concordance.

It is now my pleasant duty to record my sincere thanks to all the younger scholars who have helped me in bringing out this edition. Mr. Madhava Krishna Sarma had to arrange the manuscripts in the Library in the final form and also to prepare and pass through the Press, the catalogue of the Library. He did his work in connection with this edition very satisfactorily, in spite of his many such pre-occupations. So I must record my special thanks to him.

Pandit Sri Ram, Superintendent of the Government Press, Bikaner, has spared no pains to bring out this edition very expeditiously without at the same time sacrificing the interests of neat and correct printing. His expert knowledge of printing has been of great help to me in arranging the matter in the proper form. One can easily appreciate a good work after it is done; but it requires special skill to anticipate in advance, before the work is taken up, what the proper form of arrangement should be in order to give the book a good appearance. All the credit for the printing goes to Pandit Sri Ram.

Mahakavi Vallathol, the eminent scholar and poet of Malabar, who has won international reputation by his work in reviving the ancient art of dancing in Malabar, was in Bikaner in September of this year. He had already seen the work in parts when I met him in Malabar, before it was taken up for edition, and he appreciated the beauty of the poem very much. He encouraged me in taking up the work of editing it. At the time he visited Bikaner, the text portion had been printed. I am deeply indebted to him for the encouraging Foreword in Sanskrit which he has contributed.

When I discovered the work in the Anup Sanskrit Library in the beginning of 1940, I showed it to Major K. M. Panikkar, the Prime Minister of Bikaner. He appreciated the work very much. His only fear was that it may be difficult to prepare a satisfactory edition. After I examined the manuscript I assured him that there would be no particular difficulty in the matter, and he sanctioned the inclusion of this work in the Series as soon as the Series was inaugurated. I had to consult him on various details, and with his usual courtesy, he always encouraged me with his advice and guidance in all matters. At the time the work was taken up by me he was the Foreign and Political Minister in Bikaner, and he had also the Portfolios of Education and Public Health under him. Thus he was in direct charge of the affairs of the Library, and he continues to be so even as Prime Minister. His scholarship, his critical insight, his eye for details and his thorough grasp of fundamentals contributed much to the rapid progress of the Library. If I have been of any service to the Library, I owe it entirely to the kindness of Major Panikkar. It is not possible for me to find adequate words to express my gratitude to him for his constant encouragement in my work.

I must also record here my gratitude to the University of Madras for permitting me to undertake this edition and to include it in the Series inaugurated by the Government of His Highness the Maharaja of Bikaner.

The author of the work was a great scholar and poet of the seventeenth century; he was patronised by the Moghul Emperors, Jahan Ghir and Shah Jahan, and also by Maharaja Anup Singhji of Bikaner. The author

must have written the work for dedication to his royal patron; the shorter text was written in praise of the royal patron. It is a great privilege for a humble student three centuries later, to edit the work under the patronage of His Highness the Maharaja of Bikaner, who continues the tradition of his ancestors by patronising Letters, Art and Scholarship. Works of this sort show the exalted position which scholarly pursuits occupied in the State in ancient times. While economic progress may enable the people to command the means of subsistence and while political progress may afford the security, it is cultural progress that makes life worthliving. Without cultural progress, life of man degenerates into a mere existence, not different from that of beasts. It is my belief that this humble contribution of mine will add something to the nobility in life of the people in the State, which is the constant aim of His Highness and also of the people of modern times, by giving them something that produces joy. I dedicate this work to His Highness as a loyal tribute for all the kindness which he has shown to me personally and for all the patronage he has bestowed on the Anup Sanskrit library and its undertakings.

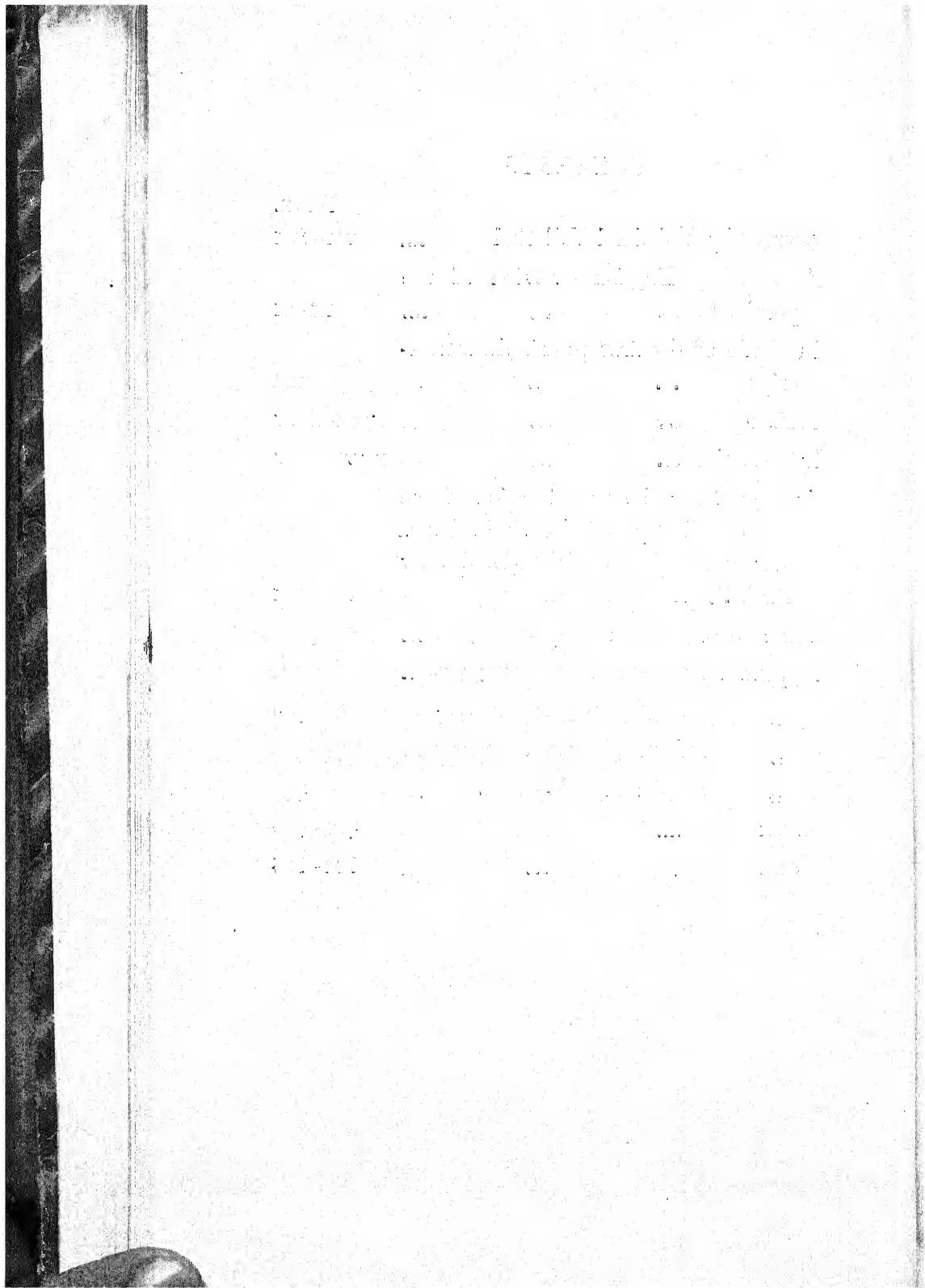
BIKANER

15th December 1944.

C. KUNHAN RAJA.

CONTENTS

	PAGE.
प्रस्तावना by Mahakavi Vallathol	VII-VIII
Foreword (English version of the previous)	IX-XI
Facsimile of the first page in the manuscript	XII
Preface	XIII-XXIV
Introduction	XXVII-XLV
Some evidence about the location of the MSS Library of Kavindracharya Sarasvati at Benares in A.-D 1665 by Prof. P. K. Gode, M.A.	XLVII-LVII
Text: जगद्विजयच्छन्दः वृहत् सटीकम् ...	१-७६
Appendix I जगद्विजयच्छन्दः लघु सटीकम्...	७७-१४
" II जगद्विजयच्छन्दः वृहत् मूलम्...	१५-११०
" III जगद्विजयच्छन्दः लघु मूलम्...	१११-११४
" IV Common Passages ...	११५
Index	११७-१४०
Notes	141-163

INTRODUCTION

In 1935, the Madras University undertook the preparation of a "New Catalogus Catalogorum" of Sanskrit and Sanskritic manuscripts, making the Catalogus Catalogorum of Th. Aufrecht up-to-date. Three years after that, during which period some preliminary work was done, I was made the editor of the work and was put in charge of executing that difficult task. As a part of the work, I had to go to various manuscripts Libraries in India and to arrange for the preparation of complete and reliable catalogues.

Major K. M. Panikkar became the Foreign and Political Minister in Bikaner in 1939 and he was in charge of the portfolio of Education and Public Health as well in the State; as such, he was in direct charge of the rich collection of manuscripts preserved in the Bikaner Fort. He is a great scholar and poet, besides being a great administrator, politician, historian and author. As soon as he came to Bikaner, he took steps to put the Library in proper order. Knowing that I had to prepare the "New Catalogus Catalogorum" of Sanskrit and Sanskritic manuscripts, undertaken by the Madras University, he invited me to visit Bikaner and organise the Library there, which had been constituted as Anup Sanskrit Library, after Maharaja Anup Singhji who collected the major part of the manuscripts. During my first visit, which was for less than a month in February-March, 1940 and my second visit in May-June 1942, which was for nearly six weeks, I had to handle more than ten thousand volumes. My prime task was to arrange the manuscripts classified on a subject basis,

to identify the name of the work and of the author and to note them; this was preliminary to preparing a list. During this first examination it was not possible for me to select rare and valuable manuscripts. Yet even during such a casual examination I was able to notice a large number of works in Sanskrit, not known till now. I found that the collection was very rich in Classical Sanskrit, Alamkara, Sangita and Dharma Sastra. The four manuscripts that have been utilised in this edition were some of the few that attracted my attention even during my first visit.

The name of Maharaja Anup Singhji appearing as owner on the cover sheet, the peculiar form of the poem and the name *Jagadvijayacchandas* attracted my attention. I brought the manuscripts to the notice of Major K. M. Panikkar and he too was very much interested in the work.

About that time I had noticed the manuscript of a letter in Sanskrit written by Dara Shukoh, son of Shah Jahan, and addressed to one Nrisimha Goswamin. It is not exactly a letter; it is rather an address of greeting. It was written in an extremely artificial style. With considerable difficulty I was able to prepare a readable presentation of the letter for publication. It appeared in the Adyar Library Bulletin, with notes and an English version and it was later issued as a pamphlet from that Library. I was deeply interested in that form of literature. My interest was all the more when such literature was found to have flourished under the Muslim emperors.

When I discovered the four manuscripts in the Anup Sanskrit Library and when I examined them, I was able to detect some family resemblance between the

letter of Dara Shukoh which I had already examined, and published partially, and this work. Dara's letter was in prose. This is metrical in form. In all other details there is considerable resemblance. Maharaja Anup Singhji was the owner of these manuscripts. The name of Kavindracharya appeared in the manuscript of the shorter poem with commentary. It struck me that the poem is by Kavindracharya.

"Jagadvijaya" is not an ordinary name. No Hindu king is known to have assumed such a Title. When I thought of Kavindracharya, my mind naturally turned to the name Shah Jahan as the King to whom this shorter poem is dedicated. But "Shah Jahan" is "the ruler of the world" and the name that fits in with "Jagad Vijaya" is "Jahan Ghir". I started with the presumption, rather the hypothesis, that "Jagadvijaya" referred to some king. Since the longer poem is in praise of Siva, I also thought that the poem might have been composed to celebrate the victories of Shivaji. Another hypothesis which I had was that perhaps the poem was written in praise of Maharaja Anup Singhji himself, in so far he was recognised at that time as the Defender of Hindu Faith. There is no evidence of any connection between Kavindracharya and Shivaji, and my mind was wavering between Jahan Ghir and Maharaja Anup Singhji. The general trend of the poem shows that it was dedicated to and was written in praise of a Hindu King. Worshipping Sri Rama and performing Yagas are not quite appropriate in the case of a Muslim ruler, however tolerant he might have been, whatever patronage he might have bestowed on Hindu literatures and Hindu arts. Thus I was inclined to surmise that the poem referred to Maharaja Anup Singhji.

But I could not ignore the other side. Why did the poet select such a strange name for his poem, like "Jagadvijayacchandas?" "Jagadvijaya" is not a well known epithet of Hindu kings. The name is not seen either in ancient epics or in later literature. He must have had some special reason for selecting such a Title for the poem, and the most probable ground must have been that "Jagadvijaya" is the Sanskrit equivalent of a non-Sanskrit name. If this is so there can be no doubt that the king meant by this term is Jahan Ghir. The appearance of Hindu ideas like worshipping Sri Rama and performing Yagas need not be a great difficulty, even if the poem praises a Muslim ruler. To Indian poets, even a petty king ruling over a few square miles of territory is "the king of kings, ruling over the earth surrounded by the four oceans, to whom even the king of heaven pays tribute." As such even a non-Hindu king is an ideal king when a poem is written about him, and a non-Hindu king becomes a worshipper of Sri Rama and a faithful performer of Yagas.

After carefully considering all available factors I have come to the conclusion that the shorter poem is written in praise of the Moghul Emperor, Jahan Ghir, and in the longer poem also, there is the same name, although it praises Siva. There is a hint that Jagadvijaya (Jahan Ghir) was equal to Siva.

Three of the manuscripts bear the name of Maharaja Anup Singhji as the owner. The *Jagadvijayacchandas* short, with the commentary does not bear any name. The *Jagadvijayacchandas*, short, text alone belonged to Maharaja Anup Singhji, as the entry on the cover shows; but inside, it is stated that the book belonged to

Kavindracharya. Can it be that it originally belonged to Kavindracharya and later came to the possession of Maharaja Anup Singhji? Here we have to consider many things.

Kavindracharya owned many manuscripts. There was also a list of manuscripts that belonged to him. Copies of the list are available and the list has been published in the Gaekwad Oriental Series. Many manuscripts which originally belonged to Kavindracharya are now found in the Anup Sanskrit Library Collection. Copies of Todar Mall's Dharma Sastra work called Todarananda now in the Anup Sanskrit Library originally belonged to Kavindracharya. All those manuscripts which belonged to Kavindracharya bear the name of the owner, and the name of the owner is written in a very conspicuous way. It is written in large, bold letters in the middle of the two outer pages, along the whole length of the page. Three of these four manuscripts, now utilised in this edition, bear the name of Maharaja Anup Singhji written exactly in the way in which the name of Kavindracharya appears on his own manuscripts.

Thus it is certain that the manuscripts did not originally belong to Kavindracharya and that they were not later transferred to Maharaja Anup Singhji. Such manuscripts could be easily identified, as in the case of the manuscripts of Todarananda. These manuscripts originally belonged to Maharaja Anup Singhji. There are many manuscripts in the Library which belonged to Maharaja Anup Singhji himself. They bear the entry that the book belonged to Maharaja Anup Singhji, written in small letters, mostly in Rajasthani. There are many

manuscripts which bear the entry that they were written in the kingdom of Maharaja Anup Singhji. But these manuscripts bear the name of Maharaja Anup Singhji written in the style of Kavindracharya, and one manuscript has the entry inside that it is Kavindracharya's book. Usually a statement like कवीन्द्राचार्यस्वर्गनां प्रस्तकम् can mean only that the manuscript belonged to Kavindracharya and not that it is a work of Kavindracharya. Thus we have one set of evidence to show that the manuscript belonged to Maharaja Anup Singhji and another evidence that they belonged to Kavindracharya. One thing is certain and that is that all the manuscripts belonged to the same person. They form a set. There is doubt only about one of them, where there is no name of the owner. This is the manuscript of the *Jagadvijaya-* *achandas*, short, with commentary. Here the style of writing is also slightly different. Yet, it belonged to the same set. Perhaps what we have is a later transcript.

Since the owner of the manuscripts is definitely Maharaja Anup Singhji, the only relation which Kavindracharya can have with the manuscripts is as the author. From the resemblance of the style to the style in the Sanskrit letter of Dara Shukoh, there is every possibility of Kavindracharya being the author of these works. It is only in the prefatory verse in the commentary on the longer *Jagadvijaya-achandas* that there is a name. But that portion is completely gone. The letters are included in the portion damaged by white ants. But I examined the manuscript very carefully and I have given all the details in the Notes. From the Notes, it would be found that in the first line of this prefatory verse, all the letters except the last are in tact. The ए mark of the letter is retained, and there is no doubt that this last

letter is ते. After this, the first letter in the second line is completely missing. The श्व mark following the second letter can easily be identified. The next letter must have a न, द् or ब् which can be known from the small loop still remaining in the middle. What is seen after this is the bottom of त् and a part of वि. This comes after space for two more letters. From the metre also, we know that before रचिते, there must have been five letters; even here, the second seems to have श्व at its end and the next seems to have न् as a part. From all these evidences, I reconstructed the line as कवीद्वाचार्यरचिते I confess that the only evidence for assigning the work to the great Kavindracharya is what I have explained above. It is a large number of small indications joined together into a fairly reliable evidence. I am giving a block of the first page where the small bit of the broken name is visible.

The work must have been written when Kavindra-charya was quite young. It shows more intellectual dexterity than poetic talent. It is not first class poetry. It is doubtful if it can be called poetry at all. Poetry must have some element of "meaning" also which gives joy. Here there are only words, and meaning is nothing. It is only a string of epithets, just like the Sanskrit letter of Dara Shukoh. Words are selected only for the sake of alliteration, not because those words mean anything that have some propriety in the context. According to the classification of Jagannatha Bhatta, it must come under अधम्, or even अधमाधमकाच्य. If this is to be called poetry, poetry must have a definition like रमण्यः शब्दः and not what Jagannatha Bhatta gives, namely रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः। Here there is no अर्थ at all, to say nothing of रमणीयक in that शब्दः।

But it is not merely imagination that gives joy to the reader. Intellectual dexterity and super-erudition too produce some kind of joy, though that joy may not come under æsthetic enjoyment.

From the Title, it looks as though the work was written in praise of emperor Jahan Ghir, so far as the shorter poem goes, and in the longer poem also, the author had Jahan Ghir in mind when he praised Siva. What I surmise is that when Kavindracharya met Maharaja Anup Singhji, he presented him with a set of these texts, written in the style of his own manuscripts.

Apart from the fact that three manuscripts definitely belonged to Maharaja Anup Singhji and that Kavindracharya had some relation with one of them in so far as there is the entry कविन्द्राचार्यसरस्वतीनां पुस्तकं at the end of the manuscript, everything else remains in the realm of surmises. When no actual evidences are available, one has to pass on to the field of surmises. I had to accept the principle enunciated in the passage :

सामान्यतस्तु सिद्धावतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्यादपि चासिद्धं परोक्षमातागमात् सिद्धम् ॥

In such cases, what one has to examine is the method by which conclusions have been arrived at. Are the premises correct ? Does the conclusion follow, if the premises are accepted ? It is for the readers to pronounce a judgment on this point. All that I can do is to examine the point and to place all available facts before the readers. I have done this part of my work.

If Kavindracharya is the author and if it is Emperor Jahan Ghir that is meant by the term " Jagadvijaya ", then the work has great historical importance. I edited Vitthala Krishna's *Anupa-simha-gunavatara* as the

dedicatory Volume in this series. There I could not give any details about the work or the author. I have not presented in that edition what is termed the "critical apparatus." There, the idea was only to start the series. It was not meant as a critical edition. Further, nothing was known of the author at that time. Some information about him could be collected only after a thorough examination of the Anup Sanskrit Library itself. But I could not wait till that time to publish that volume. The only other information about the author is what I could collect from a drama written by him. It is a *prahasana*, a farce. There I find the following statement about the author: रसिकज्ञतमनोविनोदकारिणा श्रीसुजा-नसिंहदेवमायुरीधुरीणभारतीभावनानुसारिनिजवाग्देवताग्राहितस्त्र-कीयमहाराजसेवावतेन तैलङ्गजातीयेन गोकुलग्रामवासिना विद्वल-कृष्णविद्यावागीशेन etc. This farce was written under the instruction of Maharaja Sujan Singhji the son of Maharaja Anup Singhji. *Anupa-simha-gunavatra* was written when Anup Singhji was the heir-apparent. He reigned for thirty years. Thus this farce must have been written by him many years after he wrote *Anupa-simha-gunavatra*. Even now it is only a surmise that the author of this farce is also the author of *Anupa-simha-gunavatra*.

What is now important is that for the dedicatory volume in the series, a work about Maharaja Anup Singhji was selected. The first number in the series *Akabarasarisingaradarpana* was written by Padmasundara, a Jain author under the patronage of Emperor Akbar. In this second number in the series, I am presenting a work by Kavindracharya about Emperor Jahan Ghir.

There are two points that impress me in this connection. One is that at that time literature enjoyed great

patronage at the hands of the Rulers. Poets, philosophers and authors enjoyed a very honoured position in the State. The other point is that what is called Hindu culture was at that time only Indian culture, not the culture of a particular community in India. India and Hindu mean the same thing philologically. And in those days the terms meant also the same thing. It is only now that India is used as meaning a geographical unit and Hindu as meaning a community in that geographical unit. The Emperor in Delhi and the rulers in the provinces were great patrons of learning and encouraged Hindu scholars (who were only Indian scholars), irrespective of the religious affiliation of the rulers. The rulers were only the rulers of the country and their personal religion formed an element only in their private life, and never influenced or diverted their just and impartial administration.

Religion is an illumination within and not a label outside. Culture is also an aspect of the inner development of man and not a set of formulas and codes. To a man in whom religion shines within, there is no conflict with other religions. To a cultured man also, there is no conflict of culture. Conflict of religion arises when religion is degenerated into a label, and talk about cultural conflict is the result of corrupting culture into a code. My great interest in undertaking these publications in the Bikaner series lies in the fact that it gives me an opportunity to present a certain phase in the life of India, prior to the time when modern civilization is supposed to have dawned in the country. Did civilization disappear from India, or has civilization dawned on India? When the history of India was patched up from mutilated fragments of political records, there was a

certain picture presented to the world. Literature and not political record truly reflects the genius of India. These publications help in understanding the Indian life in the medieval period in the true perspective.

There is a wave of nationalism moving over India; but the movement does not receive its strength from any inherent vitality of the nation. As things are, the movement is more political, with a strong element of economic interests. The objective is more to transplant certain foreign elements in the Indian soil, without testing whether the soil of the country can grow such vegetation, whether there has been enough manuring of the soil, whether the plant can take root on the soil. There is always much talk about the possibility of adopting conditions obtaining in other countries with no consideration of the problem whether such conditions can be adapted to the situations in the country. Religious, social and political conditions are always in a state of movement and progress in any country with a life in the nation. It is only when there is a life in a nation that the body politic can adapt itself to the changing conditions. Sometimes such changes are very prominent; sometimes it is not quite noticeable. At the time when the Muslim Rulers sat on the throne of Delhi, there were great changes in the national conditions of India, on account of the impact of a new culture and new ways of life on Indian life. Indian life withstood the strong impact without collapsing before it. The reason is that at that time the power to withstand the new forces that were sweeping over the land came from within. The result was a new mingling of the two cultures, the Indian culture and the culture brought by the Rulers. The

result was the appearance of a fresh Indian culture where both fused into a harmonious form. The old culture did not lose its individuality ; nor did it refuse to take in and assimilate the new tonic. Thus Indian culture, as was the case in all its stages of millennium long evolution, started a new life of youth and vigour. It is that a new Vedic-Muslim culture developed during the Moghal period that is reflected in the book that is now presented to the public. The development of this new culture, started in the time of Akbar, continued during the time of Jahan Ghir and culminated at the time of Shah Jahan was one of the greatest achievements of humanity. A great scholar and Samnyasin, following the orthodox Vedic religion, writing such a book on an Emperor who followed another religion, describing the Emperor as endowed with all the great qualities of a righteous king even from the most orthodox standards : what better testimony is wanted for the possibilities of human genius in the matter of cultural harmony ? The three Moghal Emperors, namely, Akbar, Jahan Ghir and Shah Jahan who sat on the Delhi Throne for a whole century, were the makers of a new Indian culture. During their reign, the difference between what is called orthodox Vedic religion and the Muslim religion was not any wider than the difference between the various sects among the followers of the Vedic religion. There was never allowed to grow on the Indian soil a Hindu religion different from what it always was, namely, the religion obtaining in the "Hind", that is India. Hindu religion was only Indian civilization with its various phases, and Islam developed on the soil as one such phase of "Hindu religion" or the Civilization of Hind or India.

I entered on this subject rather elaborately only to support my original surmise that the Emperor Jahan Ghir could be the subject of the poem, although the author, according to my surmise, is the great Kavindracharya and the Emperor was a Muslim. It is not my intention to deliver any sermon on Hindu-Muslim problem or to express any opinion on political and nationalistic problems. What I want to emphasise is that the mention of virtues like worshipping Sri Rama and keeping the sacred sacrificial fire mentioned in connection with the "World-Conqueror" need not stand in the way of that "World-Conqueror" being Jahan Ghir, the Moghal Emperor. The followers of Vedic religion co-operated with the religious practices and religious ceremonies of the Muslims, and similarly, the Muslims also co-operated with the practices of Vedic Religion. This mutual co-operation, started in those days, continue event at present.

As has already been started, the main text published here is a song in praise of Siva; but the deliberate and conscious allusion to some great king in the Title of *Jagad-Vijaya* is unmistakable. Otherwise, there is no meaning in giving the Title of *Jagad-Vijaya* to the song. The smaller text published as Appendix I and Appendix III is directly addressed to that same Emperor Jagad Vijaya (Jahan Ghir). The two songs contain many passages that are common and identical; many passages are similar to each other. I have given a list of all such passages at the end of the book. The commentary is also common both in plan and in wording. The identity of the authors of the two songs and of the commentaries is unquestionable. Kavindracharya being that author is still only in the realm of probabilities.

All the four manuscripts give the name of the work as *Jagadvijayacchandas*. But in the commentary on the longer song, the work is mentioned as a *Dandaka*. The former name suggests that it observes the rules of metre. The latter suggests that it is a run-on song without the sections having to be divided into regular metrical verses. I have chosen the former name since that is the title given on the cover sheet of all the manuscripts. That must have been the name by which it was known at the time. It makes little difference whether it is called by the one or the other name.

The correct text of the song has yet to be fixed. The text as found in the manuscript along with the commentary, is slightly different from the text as found in the other manuscript where there is no commentary. This is the case both with the main text given and the shorter song given in the Appendix. Naturally one expects a verse to consist of four rhyming units. Thus, to take the first few lines.

जय जय चरण द्युतिजयचरण
प्लुतरिपुचरण भंशितचरण

must be taken as the first verse. In this way, one further expects each section with a particular rhyme to have a definite number of such verses of four rhyming units. Actually this is not found to be the case. The text contains only a number of vocatives strung together. One further expects that at the end of a section with a particular rhyme there would be the end of a vocative also. This too is not found to be the case. Thus in the shorter song, the rhyme in ई ends in the middle of a vocative (section 31 on P. 81). I am not myself sure whether we should try to reconstruct the text on a

plan of dividing the lines in groups of four and try further to divide each section with a particular rhyme into a definite number of such four-line verses. I have given the song as I have found it in the manuscript, and I have presented all the facts I have been able to get from the manuscripts.

Each rhyming unit contains eight *Matras* divided into four *bi-Matra* syllabic units. Thus a *bi-Matra* unit may be a single long syllable or two short syllables. But this scheme is not kept up with any kind of rigidity. This is the general cadence; that is all. Sometimes it is found that four *Matras* are contained as distributed among three syllables like "short-long-short." Thus the ninth section on P. 2 is like that. There are many cases of this kind. Yet on the whole we may say that a *bi-Matra* unit is made up of a long syllable or two short syllables. Another feature is that the two-short-syllable scheme is found only in the beginning and not at the end of a rhyme unit. The final is always a long. Since the words are vocatives, the final syllable can become a long syllable only if it is followed by a conjunct consonant. Hence it is found that all the rhyming units starts with a conjunct consonant. I have said that a unit of eight syllables represent a rhyming unit. In this case also there is no rigidity. Sometimes there is a rhyme only at the end of a sixteen-*Matra* unit. Thus in section 64 on P. 10, there is no rhyme at the end of the second of the three units contained in that section. If a vocative ends at the close of a unit of eight syllables, there is uniformly a rhyme there. In some cases the vocative ends in the middle of such an eight-syllable unit. In the commentary the song is

given as a दण्डक. As such, there is no need to think of dividing the song into verses. It is a continuous song.

This is only a song. In songs, sound is the most important element. Meaning has only a subordinate role. The piece now presented must be judged as a song and not as poetry. Does it serve the purposes of song? That is the question which has to be put in passing an opinion on the piece. There is no room for any difference of opinion on this point. The rhythm and melody are such as would attract any one's attention. It is not the highest kind of poetry alone that gives pleasure. Pleasure is derived from various sources, and the kind of literary piece represented by the one at hand is one such variety of the sources of pleasure. Clever handling of sounds, dexterous manipulation of words with their various meanings, exhibition of a vast command of vocabulary, grammar and Shastras: these aspects of human genius also give some pleasure to man along with sublime imagination. There are different schools of literary criticism. They judge poetic beauty with different standards. Imagination as the testing rod is only one among them. Style, figures of speech, flawless taste in workmanship: these too have been accepted as other tests for good poetry. If the present piece does not satisfy the test of poetry from the point of view of imagination, that does not in itself deny to it the claim of being a piece of literary art.

Man has a mind, an emotional aspect and an intellect, besides imagination. Imagination is found only in a few persons. Thus poetry that satisfies the test of imagination can give aesthetic pleasure only to the few who are endowed with imagination. Literary pieces of

the kind now presented have a wider appeal, though the appeal may not be deep. There are more persons that can enjoy a piece like this than a poem that appeals only to those select few with imagination.

The song is an applied text on grammar and lexicons. The various Sanskrit roots with different meanings are taken up and nominal forms are derived from them through various grammatical processes. Similarly words given in various lexicons in their various meanings are found here used in those varieties of meanings.

In the commentary, the commentator quotes Panini's *Sutras*. I have given the *Sutra* references where a *Sutra* is actually quoted or when there is a clear allusion to a *Sutra*. In giving the *Varikas* I have followed the *Mahabhashya* edited by Kielhorn. The references to the *Dhatupatha* follow Boehltingk's edition of Panini.

There are many citations from the *Visvaprakasa*. In many places there is slight difference in reading between what is found in the commentary here and what is found in the edition available. I have given all such differences in the Notes. A few citations are not traceable. The references are to the page and verse numbers in the edition in the Benares Sanskrit Series, Nos. 160 (Pages 1 to 100) and 168 (Pages 101 to 193).

The citations from *Medini* are indicated by the page and the verse according to the edition in the Kashi Sanskrit Series No. 41. Here also the differences in reading are to be found in the Notes.

In giving references to the *Amarakosa*, I have used the edition of the text in the Nirnayasagara Series (1932) where the lines are numbered from 1 to 2989. The references are to these lines in the body of the

edition. In the Notes I have given the figures according to *Kanda*, *Varga* and verse. In the edition with Bhanu Dikshita, the *Vyoma* and the *Dik Vargas* in the first *Kanda* are given as two. But in the edition with the commentary of Kshiraswamin (by K. G. Oka, Poona, 1913) these two *Vargas* are given as a single one. So there is a difference in numbering for the first *Kanda*. In the Notes, I have drawn attention to this difference.

For Halayudha's *Abhidhanachintamani*, I have used Aufrecht's edition and for *Sasrata* I have used Weber's edition. For *Trikandasesha*, the Nirnayasagara edition has been used. There is an edition of *Anekarhadhvanimanjari* with *Ekakshrakosa* printed in the Kashi Sanskrit Series. The numbers given in this edition refer to that book for both the works.

There is a reference to *Dharani Kosa* and to *Rudra Kosa*. These lexicons are not now available. There is a reference to *Vyadi* also, which I could not trace.

In the manuscript, passages from one work are given as from another work. I have drawn attention to all such cases in the Notes. Mistakes observed after the printing of the work are also corrected in the Notes.

The work now presented shows what the Sanskrit language is capable of, how much scope Sanskrit language affords to men's genius and how the intellect of the Indians have responded readily to such opportunities. There is no height to which the intellect of the Indians could not rise, where Indian intellect would feel giddy. This work exhibits a certain aspect of India's intellectual eminence.

The work has little historical value in so far as no names or events are mentioned. But history is some-

thing more than dates and events. As showing a certain side in the life of India, this work has great historical value.

In an Introduction the readers expect a full statement by the editor about the author of the work. Here I have said practically nothing about Kavindracharya. I have nothing to add to what has been said about him in the Introduction to *Kavindrachandrodaya* when the late Hara Datta Sarma edited that work from Poona in 1939, and to what is contained in the Article on Kavindracharya by Prof. P. K. Gode in the Annals of Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupati, vol. I, Part iv (December 1940). Some information about him is also available in the Foreword by Ganganath Jha to the edition of *Kavindracharya List* in the Gaekwad Oriental Series as No. XVII in 1921. Prof. P. K. Gode, who is an authority on authors, works and dates, has kindly added a further note on the great Samnyasin, and it is added here after my Introduction. I am very much indebted to him for this very valuable contribution.

C. KUNHAN RAJA.

ENT

Some Evidence about the Location of the Manuscript Library of Kavindracharya Sarasvati at Benares in A. D. 1665.

By

Prof. P. K. Gode, M.A.

In 1941 I published my paper¹ on "Bernier and Kavindracharya Sarasvati at the Mughal Court" in which I tried to prove that the Chief of Benares Pandits with whom Bernier came into intimate contact for about three years after the execution of Dara Shukoh in A.D. 1659 was identical with the celebrated Kavindracharya Sarasvati, who was responsible for persuading Shah Jahan to abolish the pilgrim tax at Benares and Prayag and who, as a consequence of this achievement, received laudatory addresses in Sanskrit² and Hindi³ from the Sanskrit and Hindi Poets and Pandits of his time. Though the weight of evidence gathered by me for proving the above identity was too heavy to be brushed aside, I could not then produce direct and independent evidence in support of this identity. Fortunately for this identity Dr. Tara Chand of the Allahabad University has now brought forth independent confirmatory evidence and I have great pleasure in recording it here for the information of Sanskritists

¹ *Vide* Journal of the S. V. Ori. Institute, Tirupati, Vol. I, Part 4, pp. 1-16.

² *Kavindrachandrodaya* ed. by M. M. Patkar and H. D. Sharma, Poona Oriental Series No. 60, 1941.

³ *Kavindrachandrika* (Bikaner MS.); copy kindly supplied to me by Dr. Dasharatha Sharma.

who have been enchanted by the remarkable personality of Kavindracharya¹ Sarasvati, since Dr. Ganganath Jha published the Catalogue of Kavindra's library called the *Kavindracarya Sucipatra in the Gaikwad Oriental Series* (No. XVII in 1921).

Dr. Tara Chand in his recent article² on *Rafi-ul-Khilaf* of Sitaram Kayastha Saksena of Lucknow states that this work is written by its author on the lines of Dara Shukoh's *Majma-ul-bahrin*³ explaining that the differences between the religious beliefs of Hindus and Muslims are superficial and based on lack of understanding, for in reality all paths seek God. Sitaram further states that Dara's *Majma-ul-bahrin* was so short that many difficulties remained unexplained and hence he undertook to compose in Persian a commentary on Sri Kavindracharya's *Jnana Sara* which is a Bhasha version of the *Yogavasistha* in Sanskrit. A MS. of Sitarama's work belongs to the Dr. Jha Institute, Allahabad. Sitaram quotes Persian and Arabic texts to show that the teachings

¹Kavindracharya Sarasvati is different from another Hindi writer Kavindra (Born about A.D. 1678) author of रसचन्द्रोदय, विनोद-चन्द्रिका, जोगलीला. His literary career belongs to the period A.D. 1719-1746. His name was उद्दयनाथ; but he was known as कवीन्द्र (See p. 211 of मध्ययुगीन चतुर्वर्षीय by Pt. Chitram Shastri, Poona, 1937).

²Vide pp. 7-12 of *Journal of Ganganatha Jha Institute*, Vol. II, Part I (November 1944).

³Vide my article in *B. I. S. Mandal Quarterly*, Vol. 24, pp. 75-78.

"Samudra Sangama, a Philosophical work of Dara Shukoh, son of Shah Jahan composed in A.D. 1655." *Samudra-Sangama* is a Sanskrit adaptation of Dara's *Majma-ul-bahrin*. The MS. of *Samudra Sangama* at the B. O. R. Institute, Poona (Govt. MSS. Library) No. 1043 of 1891-95 is dated A. C. 1798.

of the *Yogavasishtha* accord with those of Muslim mystics.¹

Dr. Tara Chand then mentions (1) the *Kavindracarya Sucipatra*, (2) that *Kavindracandrodaya* edited by M. M. Patkar and the late Dr. H. D. Sharma and (3) my article on *Bernier and Kavindracarya Sarasvati* and observes as follows :—

“ Additional information which confirms Pt. P.

K. Gode’s suggestion concerning the identity of the Benares Pandit mentioned in Bernier’s *Travels* with Kavindracarya comes from the *Padshah Namah* of Mohammad Waris, which is the completion of the *Padshah Namah* of Abdul Hamid Lahori. The Manuscript of Waris in the Allahabad University Library contains the following passage (p 200 b) under the account of the 24th year of the reign of Shah Jahan when he was weighed at Lahore on attaining the 61st year of his age (according to the Lunar reckoning) :—

“ *Kavindra Sanyasi* who is a Darbari has a correct taste and complete mastery in

¹ Compare Bernier’s remarks (p. 345 of *Travels*, Constable, 1891) on Dara’s heresy in his letter to his friend Chapelain, dated 4th October 1667 :—

“ In conclusion I shall explain to you the *Mysticism* of a great sect which has latterly made great noise in Hindoustan in as much as “ certain *Pendets* or *Gentile Doctors* had instilled it into the minds of Dara and Sultan Sujah, the elder sons of Shah Jahan.”

Dhrupad¹ music and Hindi Literary composition. He came to the Court of the Emperor (the protector of the world) and obtained permission for entry. His compositions were found pleasing by the Emperor², he was exalted with the award of a horse, a robe of honour, and two thousand rupees in cash. In esteem he was raised to the height of the sky.”

The above passage is very important at it confirms Bernier’s account of Kavindracharya about his status at Shah Jahan’s Court and the pension of Rs. 2,000 given to him by the Emperor and later stopped by Aurangzeb. Secondly the expression “*Kavindra Sanyasi*” is a paraphrase of the name *Kavindracharya Sarasvati* mentioned in all the Sanskrit sources about this important and influential personality at Shah Jahan’s Court. It will thus be seen that Dr. Tara Chand’s discovery of the above passage harmonizes and strengthens all that we know about this Sanyasi from *Sanskrit, Hindi, French*

¹Kavindra composed a Hindi work called the *Kavindra Kalpalata*.

My friend Dr. Dasharath Sharma has sent me a copy of this work from a Bikaner MS. (in the Anup Sanskrit Library).

Among the sections of this Hindi work there are sections in praise of Dara Shukoh and Shah Jahan. The Colophons of these sections refer to *Dhrupada Doha Kavitvani* of Kavindra as follows:—

“इति श्रीसर्वविद्यानिधान - कवीन्द्राचार्य-सरस्वतीविरचितायां कल्पलतायां शारा-साहिविषयकथुपद्मोहा कविल्लानि”

“इति श्री . . . कवीन्द्रकल्पलतायां साहिजहांविषयकथुपद्मोहा नि”

²Most probably Shah Jahan must have perused or heard the *Dhrupada Dohas* in the *Kavindra Kalpalata* before sanctioning Rs. 2,000 for being paid to Kavindra.

and *Persian* sources. We are now in a position to study more closely and with confidence all the details about Kavindra's life and character disclosed by all these sources jointly and severally. In the present paper I propose to examine the evidence for locating Kavindra's Manuscript Library at Benares on the strength of contemporary sources.¹

In view of the close contact of Bernier with the Chief of the Benares Pandits now identified with Kavindracarya, Bernier's account of Benares Pandits and Sanskrit learning as recorded in his letter of A.D. 1667 assumes much historical significance. I may note here what Bernier says about the Benares Brahmins and their learned pursuits.—

P. 334 (Travels).—

“The town of Benares, seated on the *Ganges*, in a beautiful situation and in the midst of an extremely

¹ We cannot consider the *Kavindracarya Suci* as a contemporary source for Kavindra's life-history (*Vide NIA*, May 1943, pp. 41-42—my paper on “*The Kavindracarya Suci—Is it a dependable means for the reconstruction of Literary Chronology?*”). Dr. Benoytosh Bhattacharya stated (*Bulletin of Rama Varma Research Institute*, July 1942 pp. 77-91) that “All works mentioned in the Catalogue (i.e. *Kavindracarya Suci*) belong to a period anterior to 1650 A. D.” I have pointed out that this statement is misleading because the *Suci* contains many works composed later than A. D. 1700 and ranging in dates from A. D. 1700 to 1859. The *Suci* contains some nucleus of the Kavindra MSS library; but the items forming this nucleus must be verified. There are MSS from Kavindra's library in the Government MSS Library (B. O. R. Institute), the Oriental Institute, Baroda, the Government Sanskrit College, Benares, the Anup Sanskrit Library, Bikaner etc. Some of these MSS bear the endorsement “*श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्य-सरस्वतीनं*”

fine and rich country, may be considered the general school of the *Gentiles*. It is the *Athens of India*, whither resort the *Brahmens* and other devotees; who are the *only persons who apply their minds to study*. The town contains no colleges or regular classes as in our universities, but resembles rather the schools of the ancients; the masters being dispersed over different parts of the town in private houses, and principally in the gardens of the suburbs, which the rich merchants permit them to occupy. Some of these masters have four disciples, others six or seven, and the most eminent may have twelve or fifteen; but this is the largest number. It is usual for the pupils to remain ten or twelve years under their respective preceptors during which time the work of instruction proceeds but slowly for the generality of them are of an indolent disposition, owing in a great measure, to their *diet* and the *heat* of the country. Feeling no spirit of emulation, and entertaining no hope that honours or emolument may be the reward of extraordinary attainments, as with us, the scholars pursue the studies slowly and without much to distract their attention, while eating their *Kichery*, a mingled mess of vegetables supplied to them by the care of rich merchants of the place."

The foregoing extract gives us a graphic picture of the *Bharatiya Vidya* as pursued at Benares, painted by an acute Frenchman like Bernier and hence it possesses much historical value for any account of Sanskrit learning¹ at Benares in the 17th Century.

¹From Bernier's account of Sanskrit education current at Benares in A.D. 1665 we turn to the foundation of a Sanskrit College at Benares (*Vide* Dr. S. N. Sen's article on *Sanskrit*

Bernier then proceeds to tell us how *Sanskrit* is taught to students at Benares. Speaking of the Sanskrit language "*the holy and the divine language*" he observes: That it is extremely old, however, it is impossible to deny, the books of their religion, which are of unquestionable antiquity being all written in *Sanskrit*. It has also its authors on *philosophy*, works on *medicine* written in verse,¹ and many other kinds of *books with which a large hall at Benares is entirely filled.*"

College, Benares in Journal of Dr. G. Jha Institute, May 1944, pp. 315—325). Some points from Dr. Sen's paper may be noted here:—

- (1) The Sanskrit College or Pathasala was founded by Jonathan Duncan about A.D. 1792.
- (2) Kasinatha Pandita was the First Rector or Head Preceptor with seven other professors.
- (3) The discipline of the College was to be maintained according to the edicts of Manu.
- (4) Kasinatha was later dismissed on account of serious malversation (he entered the name of a fictitious Pandit in his bill to receive his allowance). He was replaced by Jatashankara.
- (5) The professors were holding their classes at their residences according to old traditions.

In his article "*Sir John Shore, a Friend of the Poor*" (pp. 31—49 of the above Journal May 1944) Dr. Sen has given us the story of Kanharadasa, probably a student of the above Sanskrit College. This student hailed from Gwalior. His funds were soon exhausted and being in distress he addressed some letters to Sir John Shore (Governor-General) who appears to have helped this student, who was then 26 years old.

1. *Vide* p. 338 of Bernier's *Travels*—"On physic they have a great number of small books, which are rather collections of recipes than regular treatises. The *most ancient and the most esteemed is written in verse*". This is possibly a reference to *Charakasamhita*.

I am of opinion that "a large hall at Benares" filled with many kinds of books on philosophy, medicine, etc., referred to by Bernier is probably identical with *Kavindracharya's Manuscripts Library*, the subject of the present paper. Bernier tells us further, while speaking of the *Puranas* and *Vedas* that these books "of great bulk" were shown to him at Benares. Speaking of the *Vedas* he says—"They are so scarce that my Agah (Danishmand Khan) notwithstanding all his diligence, has not succeeded in purchasing a copy. The *Gentiles* indeed conceal them with much care, lest they should fall into the hands of the *Mahometans*, and be burnt, as frequently has happened". In his remarks on the Hindu worship of idols Bernier informs us on the following points :—

- (1) His visit to Benares while going down the river Ganges.
- (2) His visit to Kavindracharya, the chief of *Pendets*.
- (3) Description of Kavindra as a Fakire or Devotee—pension of Rs. 2000 (about 1000 crowns) to Kavindra by Shah Jahan—Kavindra a stout, well-made man with a white silk scarf round the waist and a large scarf of red silk on his shoulders as a cloak—Kavindra often seen in the company of the *Omrahs* and before Shah Jahan—Aurangzeb stops the pension of Rs. 2000 on coming to the throne—Kavindra pays constant visits to Danishmand Khan for one year to get this pension renewed through this

Khan—Bernier's "close intimacy with this distinguished personage" and "long and frequent conversations" with him.

(3) Bernier States; "when I visited him (Kavindra) at Benares he was most kind and attentive giving me a collation in the *University library*, to which he invited the six most learned Pendets in the town" for a debate on the worship of idols.

The large hall at Benares filled with Sanskrit manuscripts (p. 334 of *Travels*) is, I believe, identical with the *University library* where Bernier met his friend Kavindra and six most learned Pandits of Benares. If this suggestion is accepted we may be justified in supposing that Kavindra must have deposited all his manuscripts in this hall or *University library*.

Now as regards the location of this library the editor of travels records the following foot-note on pp.—341-342:—

"Tavernier when travelling from Agra to Bengal in 1665, on which journey he was *accompanied by Bernier*, was at Benares on the 11th, 12th and 13th December of that year. He tells us (*Tavernier's Travels*, Vol. ii, pp. 234, 235) that adjoining a great temple on the side which faces the setting sun at midsummer, there is *a house which serves as a college*, which the Raja Jai Singh, the most powerful of the idolatrous princes, who was then in the empire of the great Moghul, has founded for the education of the

youth of good families. I saw the children of this prince, who were being educated there and had as teachers several *Brahmins*, who taught them to read and write in a language, which is reserved to the priests of the idols, and is very different from that spoken by the people."

If the above identification of the *University library* where Bernier met Kavindracharya at Benares is correct, we get the following equation of three different sites at Benares.

Large hall with
MSS seen at Benares
by Bernier. } = { University library
where Bernier met
Kavindra and six other
Pandits for debate on
idol-worship. } = The College near a
temple where Mirza
Raja Jai Singh's sons
were being educated as
stated by Tavernier.

Evidently the college founded by Mirza Raja Jai Singh served as the home for the MSS collection of Kavindracharya Sarasvati, who being a Fakir or Sanyasi had not a private house with a private library of his own as modern Orientalists with fat salaries possess. Kavindra carried on his disinterested pursuit of knowledge in the interest of Hindu religion and culture and thus attained a supreme position among the Benares Pandits of his time as amply vouched by the addresses in the Sanskrit *Kavindrachandrodaya* and the Hindi *Kavindrachandrika*, a MS of which has been recently discovered at Bikaner. I have now to request our Benares scholars to identify the exact site of Mirza Raja Jai Singh's college for his sons referred to by Tavernier and seen by him in 1665. If the site of this college can be exactly identified we may regard it as the site for the location of Kavindra.

charya's MSS library¹ at Benares on the strength of evidence recorded in this paper from contemporary sources viz. Bernier's *Travels* and Tavernier's *Travels*, which are sufficiently trustworthy for our present purpose.

¹I note here some MSS from this Library :—

- (1) The Catalogue of Anup Sanskrit Library (by C. K. Raja and K. M. K. Sarma, Bikaner, 1944) contains the following MSS—page 82—MS of Kalikapurana (folios 1—237). On the first and last pages :—“श्रीसर्वविद्यानिधानकिन्द्राचार्यस्वतीभिर्द्वयराज्यश्रीभावसंहायस्तम्”. We must identify भावासंह. Page 83—MS of Devipurana—Owner—कवीन्द्राचार्य.
- (2) B.O.R. Institute (Govt. MSS). No. 762 of 1891—95—MS of Tattvaloka of Janardana dated Samvat 1514=A.-D. 1458—endorsed “श्रीमद्विद्यानिधान कवि आचार्यसरस्वतीनां वैशाल्य तत्त्वलोकः”
- (3) There are some Kavindra MSS in the Oriental Institute Library, Baroda. (*Vide* p. VIII of Introduction to Kavindracarya Sucipatra G. O. S. Baroda, 1921). On p. IX Mr. R. A. Shastri states that he saw at Surat a MS of *Dharma Pravrtti* (now in the Oriental Institute, Baroda) with a verse at the end which when rendered into English reads as follows :—
“In the blessed year of 1713 (1657 A. D.) in the month of *Arjuna* (March and April) on the fifth day of the bright fortnight on Tuesday, by me named Sri Kantha was copied *Dharma Pravrtti* in the Kavindra house” (No. 10544 of Ori. Institute, Baroda). I reserve for a later occasion a verification of this verse and the location of Kavindra house mentioned therein. As Mr. Shastri has not quoted the Sanskrit original of the above translation I am unable to verify the exact significance of “Kavindra house” and its location.

VENTA

३४
४३४५

जगद्विजयच्छन्दः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीगणेशं भवानीयौ नत्वा टीका विरचयते ।
कवीन्द्राचार्यरचिते जगद्विजयदण्डके ॥

१ जय जय

दण्डकान्तस्थेन शिववाचकेन मशव्वेन अन्वयः । म हे शिव जय
जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व वर्तस्व ॥
कथंभूतः—

२ चण्डद्यतिजयचण्ड

चण्डशुतिः सूर्यः । तस्य जये चण्डः तीव्रः । तस्य संबोधनम् ।
दवं अग्रेऽपि सर्वत्र संबोधनान्तं बोध्यम् ॥

३ प्लुतरिपुच्छण्ड

प्लुङ् गतौ (१. १००७) प्लुतः गतः रिपुः शशुः चण्डः वैत्यः
यस्मात् । देवीरूपेण शिवेनैव मारितत्वात् ॥

४ अंशितचण्ड

अंशु अधःपतने (४. ११५) शिजन्तात् कः । अंशिताः नाशिताः
चण्डाः यमदासाः येन ॥

५ प्रणुदितचण्ड

गुह प्रेरणे (६. २, १३२) आदिकर्मणि कः (३. ४, ७१)
उदुपधात् (१. २. २१) इति चा कित्वम् । प्रकर्षेण नुदिताः
उत्पादिताः चण्डाः शङ्खपुष्पाः येन । लोकोपकारकत्वात् ॥

६ क्षोभितचण्ड

क्षोभिताः क्षोभयुक्ताः कृताः चरडाः कोपनाः येन ॥

७ व्यासितचण्ड

विशेषेण आसिता । असु ल्लेपणे (४. १००) यिजन्तः । विच्छेपिता
चरडा धनहरी सुगन्धिद्रव्यविशेषः येन ॥

८ ध्विद्यदचण्ड

अद्विद्या स्नेहनमोचनयोः (१. ७८०, ४. १३४) द्विद्यतां
स्तिष्यतां अचरणः शान्तः ।

चरडो दैत्यान्तरे तीव्रे चरडो दासे यमस्य च ।

चरडा धनहरी शब्दपुरुषोश्चरणोऽपि कोपने । (४३—६)
इति विश्वः ॥

९ स्फुरत्प्रचण्ड

स्फुरत् शोभमानं प्रचरणं उदरं यस्य । सामुद्रिकलक्षणोपेतत्वात् ॥

१० शुट्प्रचण्ड

शुट् छेदने (६. ८२, १०. १५६) शुट् प्रचरणं पश्ववयवः
यस्मात् । गरिमसिद्ध्याकान्तत्वेन तान्दिना दुर्वहत्वात् ।

११ क्षमाप्रचण्ड

क्षमया पृथग्या प्रचरणः दुर्वहः । तृतीया (२. १. ३०) इति योग-
विभागात् सुप्तुपा (२. १. ४) इति वा समाप्तः ॥

१२ श्वसत्प्रचण्ड

श्वसन्तः जीवन्तः प्रचरडाः श्वेतकरवीराणि यस्य । अतिग्रिय-
त्वेनाधाने समारोपितत्वात् ॥

१३ ध्रवप्रचण्ड

ध्रुवः चिरजीवित्वात् । प्रचण्डः प्रतापी । कर्मधारयः ।
प्रचण्डसुदरे विद्यात् पशोरवयवेऽपि च ।
प्रचण्डो दुर्वहे श्वेतकरवीरे प्रतापिनि । (४५-२६)
इति विश्वः ॥

१४ श्रीभुजदण्डश्रायिकोदण्डग्राहितदण्ड

श्रीः सरलद्रूमः । तश्कारो यो भुजदण्डः । मध्यमपद्मोपी कर्म-
धारयः । तं श्रयात् । ईद्वशः यः कोदण्डः कार्मुकं तेन ग्राहितः प्रापितः
दण्डः करः येन । लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु उपक-
रणवेषरचनाविधासु च श्रीरिति प्रोक्तम् । इति व्याडिः ।

श्रीवैष्णवचनाशोभाभारतीसरलद्रूमे ।
लक्ष्म्या त्रिवर्गसंपद्तो वेषोपकरणे मता । (१२५-२)
इति विश्वः ॥

१५ भ्रमिकोदण्डद्रुतकोदण्ड

भ्राम्यतीति भ्रमी । शमित्यष्टाम्यो घिनुण् (३. २. १४१) तावक्
यः कोदण्डः भ्रूलता तेन । द्रु गतौ (१. ६४२) ये गत्यर्थाः ते प्राप्त्यर्थाः
इति न्यायात् द्रुतः ग्रासः कोदण्डः देशमेदः येन ।

कोदण्डो भ्रूलतायां स्याद्देशमेदे च कार्मुके । (४५-२६)
इति विश्वः ॥

१६ प्रबलितदण्डग्रोहितदण्डत्रासितदण्ड

प्रबलितः । गत्यर्थ (३. ४. ७२) इति कर्तेरि क्तः । प्रबलो यो दण्डः
सैन्यं तस्य प्रकर्षेण ऊहितः तर्कितः यः दण्डः व्यूहमेदः तेन त्रासितः
दण्डः यमः येन ॥

१७ स्वीकृतदण्ड

स्वीकृतः अङ्गीकृतः दण्डः संयमः येन ।

१८ क्षमातलदण्ड

क्षमातले पृथग्नीतले दण्डः प्रशस्तः । सत्तमी (२. १. ४०) इति
योगविभागात् सुप्तुपा (२. १. ४) इति वा समाप्तः ॥

१९ स्कन्दनदण्ड

स्कद्यते अनेन इति स्कन्दनः । अर्थात् शब्दशाम् । शोषणः दण्डः
अभिमानः यस्य ॥

२० प्रोद्धरदण्डप्रतमहिदण्ड

प्रोद्धुराः प्रचण्डाः ये दण्डाः अश्वाः तैः । प्रुद् गतौ (१. १००६)
प्रुताः प्राताः मह्याः पृथिव्याः दण्डाः कोणाः येन ॥

२१ प्रोद्धुटदण्ड

प्रकर्षेण उद्भुतः दण्डः लगुडः यस्य ॥

२२ म्लायितदण्ड

म्लायिताः म्लानिं प्रापिताः प्रभासिः दण्डाः चण्डांशोः ॥

२३ स्तिमिजलदण्डद्रावकदण्ड

स्तिमिः समुद्रः । तस्य जलस्य दण्डेन कलापरिमाणमेदेन द्रावकः
कोभकः दण्डः मन्थानः यस्य ।

दण्डो यमे मानमेदे लगुडे यमसैन्ययोः ।

व्यूहमेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणामन्थानयोरपि

अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके । (४४-१२, १३)
इति विश्वः ॥

२४ क्षितिमार्तण्ड

क्षितौ पृथिव्यां मार्तण्डः सूर्यः । तद्वृपः ।

क्षितिर्निवासे मेदिन्यां स्थानमात्रे तथा क्षये । (६०-५०)

इति विश्वः ॥

२५ स्तुतमार्तण्ड

स्तुतः स्तुतिविषयीकृतः । अर्थात् पावीत्याः । मार्तेऽङ्गः क्रोडः यस्य ।

मार्तण्डस्तपने क्रोडे । (४५-२८)

इति विश्वः ॥

२६ स्थितजगदण्ड

स्थितं जगदण्डं ब्रह्माण्डं यस्मिन् ॥

२७ द्रवदहृष्टण्ड

द्रवन्ति द्रवीभवन्ति अहदां शशूणां अण्डानि मुष्का यम्मात् ।

अण्डं खगादिकोशे स्यान् मुष्के वीर्येऽपि च क्वचित् । (४३-७)

इति विश्वः ॥

२८ प्रवलदुदण्ड

प्रकर्षेण वलत् वहूभवत् उत्कृष्टं अण्डं वीर्यं पराक्रमः यस्य ॥

२९ श्रितनवखण्ड

श्रिता आश्रिता नव नवावयवाः खण्डाः भारताद्याः यम् ॥

३० प्रगलितखण्डस्तिरमणिषण्डप्रविहितगण्ड

प्रकर्षेण गलितः गतः खण्डः मणिदोषः येषां ते । ईद्वराः स्तिराः स्फाराश्च ते मणायश्च । तेषां घण्डः समूहः । तेन प्रविहितः कृतः गण्डः भूषणं येन ।

स्यात् खण्डः शकले चेत्तुविकारमणिदोषयोः ।

गण्डः कपोले पिटके योगमेदे च गण्डके ।

गण्डः प्रवीरे चिह्ने स्याद्व्यभूषणाबुद्बुदे । (४३-७, ८)

इति विश्वः ।

बण्डं पद्मादिसंघाते षण्डः स्यात् पुंसि गोपतौ । (४४-१०)

इति विश्वः ॥

३१ द्यतखलखण्ड

द्यु अभिगमने (२. ३१) दयुतः अभिगतः खलानां खलकर्मणां
खण्डः खण्डनं येन ॥

३२ स्वादितखण्ड

ब्रद आस्वादने (१. १८, १०. २६३) शिजन्तः । स्वादितः
रुचिविषयोकारितः खण्डः शर्करा येन ॥

३३ त्रिजगदखण्डस्फुरितगुणौघश्रीश्रीखण्ड

त्रिजगनि अखण्डं यथा स्यात् तथा स्फुरिताः देवीप्यमानाः
गुणौघाः गुणसमूहाः श्रिया शोभया युक्ताः श्रीखण्डाः चन्दनाः इव
यस्य ।

वेधको मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो रौहिणीश्च सः ।

इति चःदनपर्याये त्रिकाण्डशेषः । अखण्डं स्फुरिताः इत्यन्न सुप्तुपा
(२. १. ४) इति समाप्तः । त्रिजगत्यखण्डस्फुरिताः इत्यत्र सप्तमी
(२. १. ४०) इति योगविभागात् सुप्तुपा (२. १. ४) इत्येव वा ।
गुणौघाः श्रीश्रीखण्डाः इव इत्यत्र उपस्थितं व्याघ्रादिभिः (२. १. ५६)
इति । पश्चाद्वाहुव्रीहिः ॥

३४ व्यवसितप्रणाली

व्यवसितः व्यवसायं प्राप्तः प्रणाली गोपतिः वृषभः यस्मात् ।

३५ क्षितपाखण्ड

क्षि क्षये (१. २५५) क्षिताः क्षयं प्राप्ताः पाखण्डाः दार्मिकाः
यस्मात् ॥

३६ स्तावकगण्ड

स्तावकाः स्तुतिकारकाः गण्डाः प्रवीराः यस्य ॥

३७ भ्राजितगण्ड

भ्राजितौ शोभितौ गण्डौ कपोलौ यस्य ॥

३८ स्तोचितगण्ड

बुद्ध प्रसादे (१. १८) स्तोचितः प्रसन्नः गण्डः चिह्नं यस्य ॥

३९ व्यापृतगण्ड

व्यापृतः लोके प्रसिद्धः गण्डः योगसेवः यस्मात् ॥

४० श्लथरिपुगण्ड

श्लथः शिथिलाः रिपूणां गण्डाः अश्वाः यस्मात् ।

४१ श्वसनितगण्ड

श्वस प्राणने (२. ६०) श्वसनं जीवनम् । तत् संजातं येषां ते
श्वसनिताः गण्डाः बुद्धुदाः शरीराद्यकारणीभूताः सांख्यप्रसिद्धाः
यस्मात् ॥

४२ द्रावितगण्ड

द्रावितः गमितः । अर्थात् नाशितः । गण्डः दोगविशेषः येन ॥

४३ ह्लादकगण्ड

ह्लादकः सुखदः गण्डः नदविशेषः यस्य ॥

४४ प्रविजितगण्ड

प्रकर्षेण विजिताः गण्डाः सङ्क्लिनः येन ॥

४५ क्षोदितगण्ड

बुद्धिरु संपेषणे (७. ६) शिजन्तः । क्षोदिताः संपेषिताः गण्डाः
प्रहाः प्रतिकूलाः येन ।

गण्डः स्यात् पुंसि सङ्क्लिनि ।

अहयोगप्रमेदेऽपि वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च ।

चिह्नीरकपोलेषु हयमूषणबुद्धुदे । (४१-८, ६)

इति मेदिनी ॥

४६ क्षितपोगण्ड

क्षि निवासगत्योः (६. ११४) क्षिताः निवासं प्राप्ताः पोगण्डाः
भीरवः यस्मात् ॥

४७ क्षितपोगण्ड

क्षिताः गताः पोगण्डाः विकलाङ्गाः । शरणर्थं इत्यर्थः ।

४८ क्षितपोगण्ड

क्षि क्षयैश्वर्ययोः । क्षिताः ऐश्वर्यविशिष्टाः पोगण्डाः राजसूनवः
यस्मात् ।

पोगण्डः शिशुके प्रोक्तो विकलाङ्गे तु भीरुके । (४६-३६)
इति विश्वः ।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः । (११६५)
इत्यमरः ।

पोगण्डो विकलाङ्गकः । (२-२३२)
इति हलायुधः ।

४९ त्रिदशभरण्डश्लाघितपण्ड

त्रिदशानां देवानां ये भरण्डाः स्वामिनः तैः श्लाघिता स्तुता पण्डा
बुद्धिः यस्य ।

पण्डः शौण्डे धियि स्त्री स्यात् । (४१-१८)
इति मेदिनी ॥

५० त्रस्यदपण्ड

त्रसी उद्गेगे (४. १०) त्रस्यन्तः त्रासं प्राप्नुवन्तः अपण्डाः वीरा:
यस्मात् ॥

५१ त्वक्षितभण्ड

त्वक्षू तनूकरणे (१. ६६६) ऊदित्वात् वेद । त्वक्षितः तनूकृतः
भण्डः वृद्धनामिः येन ॥

५२ न्यकृतभण्ड

न्यकृताः तिरस्कृताः भण्डाः पामरजातयः येन ।

भण्डः पामरजातौ स्याद्बृद्धनामौ च वाच्यवत् । (४४-१३)

इति विश्वः ॥

५३ भ्रस्तसरण्ड

भ्रंसु अधःपतने (१. ७६२) यस्य विभाषा (७. २. १५) इति नेद । भ्रस्ताः अधःपतिताः सरण्डाः धूर्ताः यस्मात् ॥

५४ द्वेषिसरण्ड

द्वेषिणः अप्रियाः सरण्डाः भूषणान्तराणि यस्य । प्रियसर्पमाश्रृ भूषणात्वात् ।

५५ क्षुण्णसरण्ड

क्षुण्णः अभ्यस्तः सरण्डः पन्थाः यस्य ।

सरण्डः सरण्डे धूर्ते सरण्डो भूषणान्तरे ।

सरण्डो द्वे भुजङ्गानां मार्गे गोमयमण्डले । (४५-३०)

इति विश्वः ॥

५६ म्लक्षितमण्ड

म्लक्ष्य अदने (१०. १२०) म्लक्षितः भक्षितः मण्डः शाकविशेषः येन ॥

५७ स्वर्दितमण्ड

स्वर्द आस्वादने (१. १६) स्वर्दिता आस्वादिता मण्डा धात्री येन ॥

५८ व्यञ्जनमण्ड

व्यञ्जनं अवयवः मण्डः सारः यस्य । तदीयलिङ्गस्य अतिपूज्यत्वेन लिङ्गपुराणादौ उक्तेः ।

व्यञ्जनं मेहने चिह्नं श्मशुण्यवयवेऽपि च । (६१-७७)

इति विश्वः ॥

५९ प्रपीतमण्ड

प्रकर्षेण पीतः मरणः पक्षभक्तजलं येन । योगिरूपत्वात् ॥

६० व्यञ्जनमण्ड

व्यञ्जनं प्रमशु मण्डं भूषणं यस्य ।

मरणं मस्तुनि शके च मण्डः स्यात् सारपिच्छयोः ।

परण्डे भूषणे चाथ मरणा धात्यामुदीरिता । (४४-१६)

इति विश्वः ॥

६१ भ्रादीशिखण्ड

दुभ्राशृ दीतौ (१. ८७६) अह्यादित्वात् (३. १. १३४) शिनिः ।
आशी शोभमानः शिखण्डः चूडा यस्य ॥

६२ त्रिवितशिखण्ड

त्रख गतौ (१. १४८) त्रिवितः प्राप्तः शिखण्डः मयूरपिच्छः यम् ।

शिखण्डो वर्हचूडयोः । (४५-२८)

इति विश्वः ॥

६३ प्रियतमण्ड

प्रियतमा रण्डा मूषिकपर्णी ओषधिविशेषः यस्य ॥

६४ स्खलदेरण्डद्रुमसमवैरिप्रसुदितरण्ड

स्खलन्तः नश्यन्तः ये परण्डद्रूमाः तत्समाः ये वैरिणः तेषां प्रक-
र्षेण रुदिताः रोदनवत्यः रण्डाः विधवाः यस्मात् ॥

६५ क्षारितरण्ड

क्षर संचलने (१. ४०४) शिजन्तः । क्षारिता दूरीकृता रण्डा
पांसुला स्वैरिणी येन ।

रण्डा मूषिकपर्णी स्याद्विधवायां च योषिति । (४५-२३)

इति विश्वः ।

रण्डापि पांसुलायां स्यात् । (४२-२४)

इति मेदिनी ॥

६६ क्षोणिवरण्ड

क्षोण्याः पृथिव्याः वरण्डः अभ्यन्तरः । अन्तराधारकः इति
यावत् ॥

६७ प्रमदवरण्ड

प्रमदसंमदी हर्षे (३. ३. ६८) प्रमदानां हर्षणां वरण्डः समूहः ।
तद्रूपः ।

६८ श्लिष्टप्रत्यण्डस्तुप्रत्यण्ड

श्लिष्ट आलिङ्गने (४. ७७) किं । श्लिष्ट्यन्ति ते श्लिष्टः । ताहशाः
प्रत्यण्डाः गन्धकीटाः येषु ताहशाः ये स्तवः सानवः तेषु प्रत्यण्डाः
गन्धमृगाः यस्य ।

प्रत्यण्डो गन्धकीटेऽपि तथा गन्धमृगे समृतः । (४५ -२८)
इति विश्वः ।

स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् । (६४२)

इत्यमरः ॥

६९ प्रणादवरण्ड

प्रकर्षेण नश्यति इति प्रणाद् वरण्डः मुखरोगः यस्मात् ॥

७० प्राणितवरण्ड

शिव निशाने (५. ३) प्रकर्षेण शितः तीक्ष्णीकृतः वरण्डः खडः
यस्य ।

७१ त्रातवरण्ड

ब्रेद् पालने (१. १०१४) त्राताः रक्षिताः वरण्डाः सारिकाः येन ।

७२ प्रेष्टवरण्ड

अतिशयेन प्रिया: प्रेष्टाः । अतिशयने तमविष्टुनौ (५. ३. ५५)
इति इषुनि प्रियस्थिर (६. ४. १५७) इति प्रादेशः । वरण्डाः धेनवः
यस्य ।

वरण्डोऽन्यन्तरे वेदौ सन्दोहमुखरोगयोः । (४५-२७)

इति विश्वः ।

वरण्डा सारिका वर्तिवङ्गधेनुषु कथ्यते । (४३-३६)

इति मेदिनी ॥

७३ स्थेष्टुतरण्ड

स्थेष्टाः अतिशयेन स्थिताः तरण्डाः भद्रवस्तूनि यस्मात् ।

तरण्डो बिंडरीसूत्रे भद्रवस्तुनि भेलके । (४५-२७)

इति विश्वः ॥

७४ म्लाशितफण्ड

दुम्लाश्ट दीसौ । म्लाशितः शोभितः फण्डः उदरं यस्य ॥

७५ व्यापत्तिर्निप्रौढतरण्ड

विशिष्टा आपत् व्यापत् । सैव तटिनी नक्षी । तस्यां प्रौढः
उत्कृष्टः तरण्डः नौः ।

७६ प्रहतवितण्ड

प्रहता दूरीकृता वितण्डा कथाविशेषः येन ॥

७७ न्यस्तवितण्ड

न्यस्ता दूरीकृता वितण्डा करवीरी येन ॥

७८ ग्रस्तवितण्ड

ग्रसु अदने (१. ६६१) ग्रस्ता भाञ्चिता वितण्डा शाकविशेषः येन ।

७९ ग्रसितवितण्ड

ग्रस ग्रहणे (१०. २०६) चुरादावदन्तः । ग्रसिता गृहीता दिगम्ब.
रत्वात् शयनोपवेशनार्थं वितण्डा शिखा येन ।

८० श्रिण्मार्तण्डश्लिण्मार्तण्ड

श्रिषु श्लिषु दाहे (१. ७३३, ७३४) किप् । श्रिद् दाहकः यः
मार्तण्डः सुर्यः तस्यापि श्लिष्ट् दाहकः मार्तण्डः क्रोडः यस्य ।

मार्तण्डस्तपने क्रोडे । (४५-२८)

इति विश्वः ॥

८१ प्रभुभेषण्ड

प्रभूणां राशाम् । अर्थात् पापीनाम् । भेषण्डः भीमदर्शनः ॥

८२ स्तुद्ग्रेषण्ड

स्तौति इति स्तुत् । स्तोत्री भेषण्डा देवताविशेषः यम् ॥

८३ प्रुद्भेषण्ड

प्रुष स्नेहने (१. ५५) किप् । प्रुषाति इति प्रुद् । स्नेहयुक्ता
भेषण्डा यक्षिणीभेदः यस्मिन् ।

भेषण्डो भीमदर्शने ।

भेषण्डा देवताभेदे यक्षिणा भिदि चेष्यते । (४५-३२)

इति विश्वः ॥

८४ क्षितिवारुण्ड

क्षितौ निवासे वारुण्डः सेकपात्रम् ॥

८५ च्युद्वारुण्ड

च्युद् गतौ (१. १००४) च्यवेते तौ च्युतौ वारुण्डौ दक्षकर्णमले
यस्य ।

वारुण्डः सेकपात्रे स्यान् मले दक्षकर्णयोरपि । (४५-३३)

इति विश्वः ॥

८६ प्रियजलस्ण्ड

प्रियाः हृद्याः जलस्ण्डाः सर्पाः यस्य । प्रीज् तर्पये कान्तौ वा
(१. २) इगुपथ (१. १. १३५) इति कः ।

प्रियो धवे च हृद्ये च वृद्धिनामौषधेऽपि च । (११५-६)
इति विश्वः ॥

८७ क्षितजलरुण्ड

क्षितु हिंसायाम् (८. ४) कः । अनुनासिकलोपः । क्षिताः
नाशिताः जलरुण्डाः पयोरेणवः येन ॥

८८ स्वृतजलरुण्डप्रभरितकुण्डप्रपिब

ऋगती (३. १६) सुतर्यं ऋताः गताः ये जलरुण्डाः जलप्रवाहाः
तैः । भू भरणे (६. २१) प्रकर्षेण भरितानि पूर्णानि यानि कुण्डानि
पिठराः तेषु प्रकर्षेण पिवति । सुस्तुपा (२. १. ४) इति समाप्तः ।
पात्रा (३. १. १३७) इति शः । पिवादेशः (७. ३. ७८)

जलरुण्डो जलावर्ते पयोरेणौ भुजङ्गमे । (४६-३६)
इति विश्वः ॥

८९ सुकुण्ड

सुष्टु कुण्डानि देवजलाशयाः यस्य ॥

९० व्युदसितकुण्ड

अस्तु गत्यादिषु (१. ६३४) व्युत्पूर्वैः । विशेषेण उदसिताः दूरी-
कृताः कुण्डाः जारजाः येन ॥

९१ प्रवरितकुण्ड

वृ भरणे (६. २०) प्रकर्षेण वरितानि भृतानि कुण्डानि आग्न्या-
लयाः येन ॥

९२ द्वूभृतकुण्डप्रद

द्वूः हिरण्यम् । तेन भृतानि पूर्णानि यानि कुण्डानि मानभेदाः तेषां
प्रदः दाता । आतश्चोपसर्गे (३. १. १३६) इति कः ।

कुण्डमन्यालये मानभेदे देवजलाशये ।

कुण्डी कमरुडलौ जारात् पतिवलीसुते पुमाक् ।

पिठरे तु न ना । (४०-४, ५)

इति मेदिनी ।

कुरुहं देवजलाधारे पिटके च कमण्डलौ ।

कुण्डी कुराडः समृतो जारात् पतिवलीसुते पुमान् । (४४-११)

इति विश्वक्ष ॥

१३ वरशुण्ड

वराः उत्कृष्टाः शुण्डाः जलहस्तिन्यः यस्मात् ॥

१४ प्रदलितमुण्डप्रमथनरौद्रप्रक्षरशुण्ड-

भ्रमिधरशुण्डप्रसभसङ्गुण्डद्विपवरमुण्ड

प्रकर्षेण दलितानि । मुण्डः दैत्यः । तद्वत् प्रमथनन्ति ते प्रमथनाः ।
नन्द्यादित्वात् (१. १. १३४) ल्युः । तादशानाम् । प्रकर्षेण दरन्ति ते
प्रक्षराः । पचाद्यच् (३. १. १३४) शुण्डाः मदनिर्भराः । तादशानाम् ।
भ्रमयः भ्रमणानि । तेषां धराः धारकाः शुण्डाः भ्रमराः येषु तादशानाम् ।
प्रकर्षेण भाभिः सहिताः प्रसभाः । तादशानाम् । शुण्डाभिः सहिताः
सशुण्डाः । तादशानाम् । द्वियेषु हस्तिषु वराः श्रेष्ठाः । तेषां मुण्डानि
येन ॥

१५ स्मितचामुण्ड

पिंडू ईषद्वसने (१. ६६६) स्मिता ईषद्वास्ययुक्ता चामुण्डा
देवी यस्मिन् ॥

१६ त्याजितशुण्ड

त्याजिता त्यागविषयीकारिता शुण्डा महिरा येन ॥

१७ प्राणितशुण्ड

प्रीज्ञ तर्पणे (१०. २६३) धूज्प्रीज्ञो नुर्गवक्तव्यः (वा. ७. ३. ३७)
इति नुरु । प्रशिताः तोषिताः धनदानादिना शुण्डाः चार्योषितः ।
अर्थात् स्वर्वेश्याः उर्वशीमुखाः । येन ॥

१८ ग्रापितशुण्ड

ग्रापिता ग्राणविषयीकारिता शुण्डा नजिनी येन ।

शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः ।

नलिन्यां वारयोषायां शुण्डस्तु मदनिर्भरे । (४५-२४)

इति विश्वः ।

मुण्डो दैत्यान्तरे राहौ मूर्धमुण्डितयोरपि । (४४-१७)

इति विश्वः ॥

१९ क्षितपरतुण्ड

क्षिणु हिंसायाम् (८. ४) क्षितानि हतानि परेषां शश्रूणां
तुण्डानि मुखानि येन ।

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डम् । (१२५१)

इत्यमरः ॥

२०० व्युपहतमुण्ड

विशेषेण उपहतः ताङ्गितः मुण्डः राहुः येन ॥

२०१ व्युपरतहुण्ड

विशेषेण उपरता नष्टा हुण्डा संघातः यस्मात् । हुड संघाते
(६. १०२) गुरोश्च हलः (३. ३. १०३) इति श्चप्रत्ययः । स्त्र्यधि-
कारात् यप् ॥

२०२ द्रवसितमुण्ड

द्रवस्तु परितापपरिचरणयोः । द्रवसिताः परिचरणं प्राप्ताः मुण्डाः
सन्यासिनः यस्मिन् ॥

२०३ प्रोन्निद्राण

प्रकर्षेण उन्निद्राणः जागरकः ॥

२०४ क्षिप्रविमान

क्षिप्रः शीघ्रगामी विमानः यस्य ।

व्योमयानं विमानोऽस्त्री । (६५)

इत्यमरः ॥

१०५ छर्पितयान

कृप संशीपने (१०. २७७) छर्पितं संशीतं यानं गतिः यस्य ।

यानं गतौ वाहने च । (८५-७)

इति विश्वः ॥

१०६ ग्रावद्यायान

ग्राविं पर्वते

ग्रावद्याणौ शैलपाषाणौ (२५४६)

इत्यमरः । शेते असौ शयानः ॥

१०७ क्षमायितहान

क्षमायी विधूनने (१. ५१५) गिजन्तः । क्षमायितं विधूनितं हानं
हानिः येन ॥

१०८ ब्रह्मसमान

ब्रह्म शुद्धं चैतन्यम् । तेन समानः समः ॥

१०९ ग्रमासमान

ग्रमया यथार्थज्ञानेन समानः पकः अद्वितीयः ॥

११० व्योमसमान

व्योम आकाशः । तद्वत् समानः सन् नित्यत्वादिन् ।

ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्रयोः पुंसि वेधसि ।

ऋत्युग्योगभिदोर्विप्रे (८६-८८, ६७)

इति मेदिनी ।

समानाः सत्समैके स्युः (२५८)

इत्यमरः ॥

१११ त्रिगुणनिदान

त्रयो गुणाः यस्मिन् निदानं आदिकारणम् । त्रयाणां गुणानां
समाहारः त्रिगुणम् । तस्य निदानं इति वा ॥

११२ प्रलयितदान

लीङ् श्लेषणे (४. ३१) गिजन्तः । उपसर्गवशान्नाशेऽर्थे वृत्तिः ।
प्रलयितं नाशितं दानं खण्डनं येन । दो अवक्षणेन (४. ४०) द्युट् ॥

११३ प्रायितदान

प्रीङ् प्रीतौ (४. ३६) गिजन्तः । प्रायितं प्रीतिविषयीकारितं दानं
वितरणं येन ॥

११४ ज्ञातिनिधान

ज्ञातिः ज्ञानम् । तस्याः निधानं निधिः ॥

११५ द्रुमसन्तान

द्रुमेषु वृक्षेषु सन्तानः कल्पवृक्षः ॥

११६ त्रिजगत्प्राण

त्रिभ्यो जायन्ते इति त्रिजाः ब्रह्मादयः । पञ्चम्यामजातौ (३. २. ६८)
इति जनेऽर्डः । तान् गच्छन्ति ते त्रिजगतः । किपि गमः कौ (६. ४. ४०)
इत्यनुनासिंकलोपे तुक्र । ईद्वशाः प्राणाः यस्य । तदात्मकत्वात् ॥

११७ स्तकदुपमान

स्तक प्रतीघाते (१. ८१६) । स्तकन्ति प्रतिघातं प्राप्नुवन्ति
उपमानानि सादृश्यानि यस्य ॥

११८ स्वरदनुमान

स्व शब्दोपतापयोः (१. ६७६) स्वरत् शब्दायमानं अनुमानं यस्य ॥

११९ स्मयगीर्वाणश्रुतियुतगान

स्मयाः गायनाः ये गीर्वाणाः देवाः लेषां श्रुतिभिः स्वरारम्भका-
व्यवैः शब्दविशेषैः युतं गानं गीतं यस्य । श्रुतिनिरूपणां सङ्गीतशास्त्रे ।

प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते हस्वमात्रकः ।

स श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ।
इति ॥

१२० ध्वनितपुराण

ध्वनितानि कथितानि पुराणानि येन ।

१२१ प्रथितपुराण

प्रथ प्रख्याने (१. ८०२, १०. १६) कर्तरि क्तः । प्रथितः विष्यातः ।
पुराणः अनादिः । कर्मधारयः ॥

१२२ प्रसिताधान

प्रकर्षेण सितं श्वेतं आधानं स्थानं यस्य । कैलासवासित्वात् ॥

१२३ प्रसिताधान

विज्ञ वन्धने (५. २, ६. ५) प्रकर्षेण सितं बद्धं अग्न्याधानादि
येन ॥

१२४ त्रिविधज्ञान

त्रिविधं भूतभविष्यद्वर्तमानवस्तुविषयकं ज्ञानं यस्य ॥

१२५ क्रथिताज्ञान

क्रथ हिंसायाम् (१. ८३८) क्रथितं नाशितं अज्ञानं अविद्या येन ।
लोकानां इति भावः ॥

१२६ स्मृतविज्ञान

स्मृतं स्मृतिविषयीकृतं भन्वादिभिः विज्ञानं शिल्पादिविषयकं
ज्ञानं यस्य । यद्वा स्मृतानि स्मृतयः । तेषु विज्ञानं यस्य ॥

१२७ स्तरितग्लान

स्तूप आच्छादने (६. १४) स्तरितं आच्छादितं ग्लानं ग्लानिः
येन ॥

१२८ स्फुटमस्त्रान

स्फुटं प्रव्यक्तं अस्त्रानः हृष्टः ॥

१२९ स्मितपरिधान

स्मिष्ट अनादरे (१०. ३७) स्मितं अनादतं परिधानं आच्छादनं येत् ।

अन्तर्हीयोपसंव्यानपरिधानान्यथोऽशुके । (१३०७)
इत्यमरः ॥

१३० स्फुटदुद्यान

स्फुट विकसने (१. २७६, ६. ८०) स्फुटन्ति विकासं प्राप्नुवन्ति उद्यानानि उपवनानि यस्य ।

पुमानाक्रीड उद्यानम् (६५४)
इत्यमरः ॥

१३१ ग्रदितविगान

ग्रदृ मर्दने (१. ८०४) ग्रदितं मर्दनविषयीभूतं विगानं निन्दा यस्मात् ॥

१३२ त्रिपथपुनान

त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तस्य । पुनीरो असौ पुनानः ।
शेषषष्ठ्या समाप्तः ॥

१३३ द्विषल्लुनान

द्विषतां शत्रूणाम् । लुनीते असौ लुनानः ॥

१३४ त्रिपुरधुनान ।

तिसूणां पुरां समाहारः त्रिपुरम् । ऋक्षपूर (५. ४. ७४) इत्यप ।
तस्य धुनानः । धूलं कम्पने (५. ६, ६. १७, १०. २६२) प्वादित्वात्
हृष्वः (७. ३. ८०) । कम्पनकारी ॥

१३५ स्वभूदधान

स्वभुवः ब्रह्मणः । धते असौ दधानः धारकः ॥

१३६ स्वर्गदान

स्वर्गस्य । दत्ते असौ ददानः दाता ॥

१३७ ब्रह्मोद्यान

ब्रह्मणां वेदानां उद्यानं निस्सरणं यस्मात् ॥

१३८ ब्रह्मोद्यान

ब्रह्मणां तपसां उद्यानम् । उद्देश्यं इति यावत् ।
स्यादुद्यानं निस्सरणे वनमेदे प्रयोजने । (२५६८)
इत्यमरः ॥

१३९ ब्रह्मोत्थान

ब्रह्मणां विप्राणां उत्थानं तन्नम् । हेतुः इति यावत् ।
उत्थानमुद्यमे तन्ने पौरुषे पुस्तके रणे ।
अङ्गणोद्धर्महर्षेषु मलवेगे च कीर्तितम् ॥ (६०-५८)
इति विश्वः ।

तन्ने कुटुम्बकृत्ये स्यात् सिद्धान्ते चौषधोक्तमे ।
प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रमेदे परिच्छदे ।
श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके ॥ (१२५-४०, ४१)
इति मेदिनी ॥

१४० ब्रह्मोत्थान

ब्रह्मणः प्रजापते: उत्थानं उद्यमः यस्मात् ॥

१४१ श्रेष्ठोत्थान

अतिशयेन प्रशस्यं श्रेष्ठम् । इष्टनि प्रशस्यस्य अः (५. ३. ६०)
अतिशयेन स्तुत्यं उत्थानं पौरुषं यस्य ।

ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोर्भृत्विक्वचन्द्रार्कयोगयोः ।

ब्रह्मा प्रोक्तं सपोऽध्यात्मवेदव्यानेषु सूरिभिः ।

इति विश्वः ।

१४२ स्वव्युत्थानद्वृद्व्युत्थान

स्वस्य आत्मनः व्युत्थानं प्रतिरोधः । तिरस्कारः इति यावत् ।
तद्रूपः यः द्वृद् द्रोही तस्य व्युत्थानं विरोधाचरणं यस्मात् । स्वेषां
स्वीयानां व्युत्थानां स्वतन्त्रता यस्मात् ।

स्वतन्त्रता च व्युत्थानम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः । द्वुहां द्विषां व्युत्थानं विरोधाचरणं यस्मिन्
इति वा ।

व्युत्थानं स्वैरकरणे विरोधाचरणेऽपि च । (१०-५७)

इति विश्वः ॥

१४३ व्यूढपिधान

व्यूढानि विन्यस्तानि पिधानानि आच्छादनानि अपवृत्तिमात्रकाणि
येन ।

व्यूढौ संहतविन्यस्तौ । (२४२४)

इत्यमरः ॥

व्यूढः संहतविन्यस्तपृथुलेषु च मेघवत् । (४६-२)

इति विश्वः ।

आच्छादने संपिधानम् । (२५८४)

इत्यमरः ।

आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके ।

इति धरणिः । न च क्षितपरिधान इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तेन
परिधानाभावस्य अनेन आच्छादकमात्राभावस्य च उक्तत्वात् ॥

१४४ व्यूढनिधान

व्यूढानि पृथुतराणि निधानानि निधयः यस्य ।

व्यूढः पृथुतरे स्थातो न्यस्तसंहतयोरपि ।

इति धरणिः ॥

१४५ ग्रत्ययधान

ग्रत्ययस्य प्रथितलस्य धानम् । दुधाक् धारणापोषणायोः । (३-१०)

ल्युद् । पोषणं यस्मात् ।

ग्रत्ययः शपथे रम्पे विश्वासाचारहेतुषु ।

प्रथितत्वे च सत्तादावधीनज्ञानयोरपि । (१२०-६६)
इति विश्वः ।

१४६ भ्रमदपदान

भ्रमत् प्रचरन् अपदानं भ्रहत् कर्म यस्य ।
अपदानं भ्रहत् कर्म ।
इत्यमरः ॥

१४७ स्वतःप्रमाण

स्वतः स्वस्मादेव । न तु विषयेन्द्रियसंनिकर्षादिरूपगुणजन्यत्वा-
दिना । प्रमाणं प्रमितिः यस्मिन् ॥

१४८ ग्रावनिपान

ग्रावसु पाषाणेषु निपानं आह्वावः यस्य ।
आह्वावस्तु निपानं स्यादुदकूपजलाशये । (५१८)
इत्यमरः ॥

१४९ स्नुकप्रज्ञान

स्नुक् यज्ञपात्रविशेषः । प्रज्ञालं बुद्धिः । तद्रूपः । स्नुकस्वरूपतायाः
सहस्रनाम्नि उक्तत्वात् । ज्ञानरूपतायाः वेदे ।
ध्रुवोपभृजुहून्नर्तु सुचो भेदाः सुचः स्त्रियः । (१५०२)
प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः । (२५७६)
इति उभयत्र अमरः । यद्वा स्नुकुल्यं तैद्यादिना प्रज्ञानं यस्य इति ॥

१५० श्रीप्रज्ञान

श्रीः लक्ष्मीः प्रज्ञानं चिह्नं यस्य ॥

१५१ प्रणायाद्वान

प्रणायः प्रसादः आह्वानं आकारणं यस्य ।
प्रणायः प्रेमिण विश्रम्ये तथा याज्ञाप्रसादयोः । (१२०-६५)
इति विश्वः ।

हूतिराकारणाहानम् । (३२७)
इत्यमरः ॥

१५२ श्रेयःस्थान

श्रेयसः मुक्तेः स्थानं सन्निवेशः यस्मात् ।

श्रेयो मुक्तो शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । (१७३-४२)
इति मेदिनी ।

स्थानं स्थितौ च सादृश्ये सन्निवेशावकाशयोः । (८६-८)
इति विश्वः ॥

१५३ प्रकृतिस्थान ।

प्रकृतिः गुणसाम्यम् । तस्य । स्थीयते अत्र स्थानं स्थितिः ।

प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्याद्मात्यादिस्वभावयोः ।

योनौ लिङ्गे पौरवर्गे । (६३-१३२)

इति मेदिनी ॥

१५४ प्रकृतिवितान

प्रकृतिः पौरवर्गः । तस्य वितानः विस्तारः यस्मात् ।

वितानो यज्ञविस्तारोऽप्नोचेषु क्रतुकर्मणि ।

वृत्तमेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः । (८६-५४)
इति विश्वः ॥

१५५ प्राप्तवितान

प्राप्ताः वितानाः यज्ञाः यम् ॥

१५६ क्षेत्रवितान

क्षेत्रेण शरीरेण वितानं तुच्छम् । शून्यं इति यावत् ।

आसारं फलगु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिकके । (२१३७)
इत्यमरः ॥

१५७ त्रिदिववितान

त्रिदिवस्य खर्गस्य वितानः उल्लोचः । आञ्च्छादकत्वात् । रक्षकः
इति यावत् ॥

१५८ क्षीरवितान

क्षीरेण वितानः क्रतुकर्मणि यस्य । यजमानभूतित्वात् ॥

१५९ ज्ञातवितान

ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च (१०-८१) ज्ञसः ज्ञापितः वितानः बृहस्पेदः
येन ।

१६० स्तोत्रवितान

स्तोत्राणां स्तुतिकरणीभूतानां वितानः अवसरः यस्मिन् ॥

१६१ प्रोदिततान

प्रकर्षेण उदिताः उक्ताः तानाः येन । तानाः एकोनपञ्चाशत् सङ्गी-
तशास्त्रे प्रसिद्धाः । तदुक्तम्—

सप्त खरास्त्रयो ग्रामा मूर्खेनास्त्वेकविंशतिः ।

ताना एकोनपञ्चाशत्येतत् खरमण्डलम् ।

इति ॥

१६२ त्वगधिष्ठान

त्वक् ग्राधिष्ठानं स्थानं यस्य ॥

१६३ प्रपदत्राण

प्रकृष्टं पदं स्थानं येषां ते प्रपदाः इन्द्रादयः । तेषां ग्राणं रक्षणं
यस्मात् ।

पदं व्यवसितिग्राणस्थानबद्धमाङ्गिवस्तुषु । (२५२१)

इत्यमरः ॥

१६४ ग्रहगृहणान

ग्रहान् सूर्यदीन् गृहणीते अनुगृहणीते ॥

१६५ व्यवहितकाणप्रोथद्वगाण ।

कणा शब्दे (१. ४७६) घञ् । व्यवहितः दृरस्थः यः काणः शब्दः तेन । प्रोथ पर्यासौ (१. ६१६) प्रोथन् पर्याप्तुवन् । अणा प्राणने (४. ६६) भावे घञ् । ऋचां आणः ऋगाणः ऋक्प्राणभूतः वेदान्तसमूहः यस्मिन् ।

यतो वाचो निर्वर्तने
इति श्रुतेः । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्याच्च ॥

१६६ क्रमजुषमाण

क्रमः शक्तिः । तस्याः जुषमाणः सेवमानः । शेषवृद्ध्या (२. ३. ५०) समाप्तः ।

क्रमः शक्तौ परीपाण्यां क्रमश्चलनकर्मयोः । (१०-६)
इति विश्वः ॥

१६७ द्रविपाषाण

द्रवः अस्य अस्ति इति द्रवी पाषाणः चन्द्रकान्तमणिः । तदूरपः । शुभ्रत्वात् निर्मलत्वाच्च ।

१६८ श्रमसुष्णान

श्रमस्य खेदस्य मुष्णानः नाशनशीलः । फलदानेन भक्तखेदनाशः । इति भावः । मुष स्तेये (१.७०७;६.५८) ताच्छ्वाल्ये चानश् (३.२.१२६) ।

श्रमः खेदस्तपःक्रिया । (२०३)
इत्यनेकार्थं ध्वनिमञ्जरी ॥

१६९ श्रमपुष्णान

श्रमः तपःक्रिया । तस्याः पुष्णानः । पूर्ववत् चानश् ॥

१७० ग्रहसंस्त्यान

ग्रहाणां ग्रनुग्रहाणां संस्त्यानं सम्यग्यनता यस्मिन् ।

ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे ।

सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः । (१७४-२)
इति विश्वः ।

स्त्यानं स्तिंगदे प्रतिध्वाने घनत्वालस्ययोरपि । (८६-७)
इति विश्वः ॥

१७१ द्रवविद्राण

द्रवस्य गतेः विद्राणं पलायनं यस्मात् ।
द्रवः प्रद्रावरस्योर्गतौ नर्मणि विद्रवे । (१६२-३)
इति विश्वः ॥

१७२ श्रेयःस्थ्यान

श्रेयः अतिप्रसिद्धं स्थ्यानं प्रकथनं यस्य । स्थ्या प्रकथने (२. ५१)
ल्युद् ॥

१७३ अन्धिलबाण

अन्धिलाः अन्धियुक्ताः वाणाः शराः यस्य ।
अन्धिलो गन्थसहितः ।

इत्यमरः ।
वाणः स्यात् केवले काण्डे काण्डावयवदैत्ययोः । (४७-३)
इति विश्वः ॥

१७४ द्रयनिर्माण

द्रयस्य प्रपञ्चस्य निर्माणं निर्मितिः यस्मात् ।
निर्माणं निर्मितौ सारे निर्माणं च समज्ञसे । (५२-५६)
इति विश्वः ।

१७५ स्फायितबाण

स्फायी वृद्धौ (१. ४१६) गिजन्तः । स्फायितः वृद्धिं प्रापितः
वाणः असुरविशेषः येन ॥

१७६ ध्वनदालानद्विपरुन्धान

ध्वनन्ति आलानानि गजबन्धनानि येषां एतादृशाः ये द्विपाः तेषां
रुन्धानः रोधनकर्ता ॥

१७७ प्रशितकृपाण

प्रकर्षेण शितः तीक्ष्णीकृतः कृपाणः खड्गः यस्य । शिष्य
निशाने (५-३)

१७८ द्वेरेदितवाण

जित्विदा सनेहनमोचनयोः । (१. ७८०; ४. १३४) शिजन्तः ।
द्वेरेदिताः मोचिताः वाणाः काण्डावयवाः येन ।

१७९ ब्रजपरमान

ब्रजे निवहे परं उत्कृष्टं मानं प्रख्यानं यस्य ।

गोष्ठाध्वनिवहा ब्रजाः । (२३६५)

इत्यमरः ।

मानं प्रमाणे प्रख्याने मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे । (८५-६)

इति विश्वः ॥

१८० स्वरसन्धानक्रियाविधानत्रिपुरामानसंसनभान

स्वराणां सप्तानां निधादादीनां या सन्धानक्रिया संघट्नक्रिया
तस्याः विधानं यत्नः । तेन यत् त्रिपुरायाः देव्याः मानसंसनं मान-
चयुतिः तया भानं शोभा यस्य ।

स्वरो वर्णादिमात्रासु मध्यमादिषु च ध्वनौ ।

उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणे । (१२५-६)

इति विश्वः ।

सन्धानं स्यादभिष्ववे तथा संघट्नेऽपि च । (६२-१४)

इति विश्वः ।

विधानं विप्रकारेषु गजानां बन्धने विधौ ।

इति विश्वः ॥

१८१ द्रविणस्थान

द्रविणस्य काञ्चनस्य स्थानं साहश्यं यस्य ।

द्रविणं काञ्चने वित्ते द्रविणं तु पराक्रमे । (५१-४४)

इति विश्वः ॥

१८२ द्रविणस्थान

द्रविणस्य पराक्रमस्य स्थानं अचकाशः यस्मिन् ॥

१८३ ध्वस्तविगान

ध्वस्तं अधरीभूतं विशिष्टं गन्धर्वादीनां गानं यस्मात् ॥

१८४ द्रमितनिमान

द्रम गतौ (१. ४६४) द्रमितं गतं निमानं मूल्यं यस्य ॥

१८५ क्रमसंस्त्यान

क्रमेण परिपाद्या संस्त्यानानि वेदादिशब्दाः यस्य । स्तै ष्टै शब्द-
संघातयोः ॥

१८६ ध्रतपरिमाण

शु गतौ (६. १०७) ध्रुतं गतं परिमाणं इयत्ता यस्य ॥

१८७ श्रुतवहुमान

श्रुतानि श्रुतौ उक्तानि वहूनि मानानि यस्य ॥

१८८ प्रणतत्राण

प्रणताः त्राणाः रक्षिताः येन ।

त्राणं तु त्रायमाणायां रक्षिते रक्षणेऽपि च । (४७. ५)
इति विश्वः ॥

१८९ स्यन्दितवान

स्यन्दु प्रस्त्रवर्णे (१. ७१८) स्यन्दितानि आदीकृतानि वानानि
शुष्काणि येन ।

वानं शुष्कफले शुष्के कटे सेवनकर्मणि । (८५-५)

इति विश्वः ।

११० प्रात्तविषाण

प्रकर्षेण आत्तं गृहीतं विषाणं शुद्धं येन ।

विषाणं तु क्रोडविद्वदन्तयोः ।

पशुशृङ्गे । (५२-६४, ६५)

इति विश्वः ॥

१११ प्यायितपान

ओप्यायी वृद्धौ (१. ५१७) गिजन्तः । प्यायितं वर्धितं पानं रक्तशां येन ।

पानं पीतौ च रक्तये । (८५-७)

इति विश्वः ॥

११२ ध्वजनिःशानभ्यसकृत्

ध्वजस्य खद्गस्य यत् निःशानं तीक्ष्णीकरणम् । शान तेजने (२. १०४४) निरपूर्वः । भावे धज् । तेन भ्यसकृत् भयष्टत् । शत्रूणां इत्यर्थः । भ्यस भये (१. ६५८) भ्यसनं भ्यसः । धजर्ये कविधानं चिह्नित कः ।

ध्वजं श्विद्वने पताकायां ध्वजः शौणिडकशेषयोः ।

खद्गे च । (३२-२, ४)

इति विश्वः ।

११३ ध्वानस्तोमितगाण

ध्वानेन शब्देन । स्तोम श्लाघायाम् (१०. ३७७) स्तोमितं श्लाघितं गाणं प्रमथसमूहः यस्य ।

गणः समूहे प्रमथे संख्यासैन्यप्रसेद्योः । (४७-२)

इति विश्वः ॥

११४ ज्वलदभिधान

ज्वल दीप्तौ (१. ८४२, ८४४) ज्वलत् त्रिषु लोकेषु देवीप्यमानं अभिधानं नाम यस्य ॥

११५ ब्रह्मदभिमान

ब्रह्म गतौ (१. ८४३)। ब्रह्मन् गच्छन् अभिमानः हिंसा यस्मात्।

अभिमानः स्मृतो ज्ञाने गर्वे प्रत्यायहिंसयोः । (१८-१६१)

इति विश्वः ॥

११६ प्रुनिर्वाण

प्रुद्ध गतौ (१. १००६) क्रिप्। प्रुत् गतं निर्वाणं भास्तगमनं यस्मात् ।

निर्वाणमस्तगमने गजसज्जनयोरपि ।

अपवर्गे च । (५२-५६, ५७)

इति विश्वः ॥

११७ क्रमितश्चाण

क्रमितं प्रवर्तितं भ्राणं दातं येन । क्रमेः गिजन्तात् कः । भ्राण दाने (१. ८३५, १०. ४२) घञ् ॥

११८ क्षरितद्राण

क्षरितं गलितं द्राणं कुत्सा यस्मात् । द्रा कुत्सायां गतौ (२. ४५)

११९ द्वेषप्सानस्पृहितध्यान

द्वेषप्स्य विषस्य । प्सा भक्षणे (२. ४६) प्सानं भक्षणम् । तेन । स्पृह ईप्सायाम् (१०. ३-५) स्पृहितं स्पृहाविषयीकृतं ध्यानं येन ॥

२०० स्थिरसापानव्यानसमान-

स्फुडितोदानभ्राजिप्राण

स्थिराः निश्चलाः । अपानेन सहिताः सापानाः । व्यानः च समानः च । स्फुड संवरणे (६. ६७) स्फुडितः संवृतः च असौ उदानः च । भ्राजी । ग्रह्यादित्वात् (३. १. १३४) णिनिः । दीप्तः च असौ प्राणः च । एते पञ्च वायवः यस्य । कर्मधारयगर्भितः द्वन्द्वः । तद्गर्भितः कर्मधारयः । तद्गर्भितः बहुव्रीहिः ।

स्थिरा भूमौ शालपर्ण्या स्थिरो निश्चलमोक्षयोः । (१३२-८७)
इति विश्वः ।

प्राणो हन्मारुते वाले काव्यजीवेऽनिले वले ।

वाच्यवत्पूरिते प्राणं प्राणाश्चासुषु कीर्तिताः । (४७-५, ६)
इति विश्वः ॥

२०३ ज्ञेयप्राण

ज्ञेयः प्राणः काव्यजीवः यस्मात् ॥

२०२ श्लोणविदानक्षमनिस्वान

श्लोणू संघाते (१. ४८५) घब् । श्लोणः संघातः । तस्य निदानं
छेदनम् । दा पूर्वने । ल्युद् । तत्र क्षमः समर्थः निस्वानः शब्दः यस्य ।
क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु । (२६२०)
इत्यमरः ॥

२०३ स्वस्त्रनिर्माण

स्वरूः वज्रम् । तद्वत् निर्माणं सारः यस्मात् ।

स्वस्त्रवैऽधरे वाणे यूपखण्डेऽपि च स्वरूः । (१३१-७२)
इति विश्वः ॥

२०४ स्मयविश्राण

स्मयः अद्भुतः । तस्य विशिष्टं श्राणं पाकः यस्मिन् । श्रै पाके
(१. ४६९) ल्युद् ।

स्मयो गवेऽद्भुते योगे गातव्ये गायनेऽपि च । (११५. ५)
इति विश्वः ॥

२०५ ख्यापितदान

ख्यापितं प्रसिद्धीकृतं दानं शुद्धिः येन । दैैप् शोधने (१. १७१)
ल्युद् ।

दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु । (८२-६)
इति विश्वः ॥

२०६ द्रमदभिमान

द्रमन् गच्छन् अभिमानः गर्वः यस्मात् ॥

२०७ त्रखदभिमान

त्रख गतौ (१. १४८) त्रखन् गच्छन् अभिमानः हिंसा यस्मात् ॥

२०८ स्पृहाभिमान

स्पृहा इच्छा । अभिमानं ज्ञानम् । ते नित्यं स्तः अस्य । अर्शाद्य-
च (५. २. १२७)

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुषादयः ।

इति नित्यार्थे ॥

२०९ ग्रहाभिमान

ग्रहाः रणोद्यमाः । तेषु अभिमानः ग्रणयः यस्य ॥

२१० स्तोकखगान

स्तोकः अल्पः यः खगः पक्षी चातकः तं आनयति जीवयति ।

स्तोकोऽल्पे चातके । (४-२६)

इति विश्वः ॥

२११ ध्रुवसन्तान

ध्रुवः विष्णुः सन्तानः अपत्यं यस्य ।

२१२ ध्रुवसन्तान

ध्रुवः योगः सन्तानः सन्ततिः । तद्रूपः । कर्मधारयः ॥

२१३ ध्रुवविदधान

ध्रुवस्य वसुभेदस्य विधत्ते विदधानः कर्ता ॥

२१४ ध्रुवपचमान

शुचं निश्चयेन पचमानः पाचकः ॥

२१५ ध्रुवजुहुराण
ध्रुवे खे जुहुराणः चन्द्रमाः ॥

२१६ ध्रुववृथसान

ध्रुवाः नित्याः वृथसानाः मानवाः यस्मात् ।
ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे ।
वसुयोगमिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्तर्कयोः ।
स्त्रीमूर्वाद्योः शालपण्यां गीतस्मृग्मेदयोस्त्रिषु ।
स्थिरे नित्ये निश्चले च ध्रुवं ध्रुवं प्रकीर्तिम् । (१५८-१३, १४)
इति मेदिनी । ध्रुव स्थैर्ये (६. १०७) इगुपथ (३. १. १३५) इति
कः । यद्वा ध्रुव स्थैर्ये (१. ४४०) अच् । कुटादित्वात् (१. २. १)
छित्वम् । उवङ् ॥

२१७ स्वमञ्जसान

स्वस्य धनस्य मञ्जसानः मेघ इच ।
स्वो शातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने । (२७५)
इत्यमरः ॥

२१८ ध्रुवसहस्रान

ध्रुवः औत्तानपादिः । सहस्रानः यज्ञः । तदूरुपः । कर्मधारयः ॥

२१९ ध्रुवयुज्ञान

ध्रुवं अजस्रं युज्ञानः योगं कुर्वाणः ॥

२२० ध्रुवमीज्ञान व्याचक्षाण

ध्रुवे तर्के हे ईशान व्याचक्षाण व्याख्यानकारिन् ।

२२१ त्रिःपवमान

त्रिः वारत्रयम् । पूङ् पवने (१. १०१५) पवते पवमानः ॥

२२२ प्रसंस्तवान

प्रकर्षेण संस्तवानः वाग्मी ॥

२२३ ध्रुवजरसान

ध्रुवः हरः । जरसानः पुरुषः आत्मा । सांख्ये ज्ञः । कर्मधारयः ॥

२२४ स्वव्यवधानप्रतिसन्धानस्वारभमाण

स्वस्य आत्मनः व्यवधानं विस्मरणम् । अथ च प्रतिसन्धानं स्मरणम् । ते सुतरां आरम्भते ॥

२२५ क्षमशावसान

क्षमः हितः शवसानः पन्था यस्य ॥

२२६ प्रणयगृणान

प्रणयस्य प्रेमणः गृणानः । गृह निगरणे । उपदेश्टा ।

२२७ प्रणयबुधान

प्रणयः याच्चान् । तस्य बुधानः बोद्धा ।

बुधानः परिडते गुरौ । (६०. ६३)

इति विश्वः ॥

२२८ प्रणयदृशान

प्रणयेन विश्रम्भेण दृशानः लोकपालः ।

प्रणयः प्रेमण विश्रम्भे याच्चाप्रसरयोरपि । (१२०-६५)

इति विश्वः ।

२२९ प्रपूर्वमान

प्रकर्षेण प्लवते गच्छति सर्वेन्न ॥

२३० प्रक्रममाणध्रुवयजमानप्रतिलभमान

प्रक्रममाणः प्रारभमाणः ध्रुवानां शङ्कुनां यज्ञस्थानां यजमानानां यज्ञकारिणां च प्रतिलभमानः प्राप्नुवन् । शेषषष्ठ्या (२. ३. ५०) समाप्तः । ततः कर्मधारयः ॥

२३१ प्रसमिन्धानप्रमन्दसानव्याजुहवान

प्रकर्षेण सम्यक् इन्द्रे असौ प्रसमिन्धानः । तावक् यः प्रकृष्टः
मन्दसानः अश्विः तत्र विशेषेण समन्तात् जुहते ॥

२३२ द्रुधण

द्रुः संसारवृक्षः हन्ते अनेन इति द्रुधणः । करणेऽयोविद्वुषु
(३. ३. ८२) इति हन्तेः करणे अप् घनादेशश्च । पूर्वपदात् (८. ४. ३)
इति णात्वम् ॥

२३३ युधान

युधानः योद्धा । युधिष्ठिरिहशः किञ्च इत्यानच् ॥

२३४ व्यपहृतभारभ्रमसंभार

व्यपहृताः नाशिताः भाराः भ्रमसंभाराः अङ्गानसमूहाश्च येन ।
द्वन्द्वगर्भितः वहुवीहिः ।
भ्रमेऽस्मुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमण्योरपि । (११०-३)
इति विश्वः ।

२३५ त्वष्टविकार

त्वक्षू तनूकरणे (१. ६८६) ऊदित्वात् वेद । त्वष्टाः तनूकृताः
विकाराः येन ।
परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये । (२२८०)
इत्यमरः ॥

२३६ स्वलितनिकार

स्वलिताः भ्रष्टाः निकाराः परिभवाः यस्मात् ।

निकारः स्यात् परिभवे धान्यस्य किरणेऽपि च । (१३६-१७०)
इति विश्वः ॥

२३७ स्वर्गद्वार

स्वर्गस्य द्वारं अभ्युपायः ।

द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाये । (१२७-२३)

इति विश्वः ॥

२३८ प्रलयस्फारस्फुरदाकार

प्रलये प्रलयकाले स्फारः विकटः । स्फर संचलने (६. ६५) स्फरन् स्फुरन् आकारः यस्य ।

स्फारः स्याद्विकटे स्फारः शफरादेश्च बुद्बुदे । (१२६-११)

इति विश्वः ।

आकाराविज्ञिताकृती । (२६६०)

इत्यमरः ॥

२३९ प्रथमोऽकारश्वयदधिकारच्छन्दःकार

प्रथमः अौकारः येषाम् । श्वयन् वर्धमानः अधिकारः येषाम् । ईद्वशानि यानि छन्दांसि तानि करोति ।

छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः । (१७१. २२)

इति मेदिनी ॥

२४० स्थितिसंस्कार

स्थितिं स्थानमात्रं संस्करोति ॥

२४१ भ्रष्टाहार

भ्रष्टः गतः आहारः यस्य । योगित्वात् ॥

२४२ त्विण्नीहार

त्विषा नीहारः तुहिनतुल्यः । शुभ्रत्वात् ॥

२४३ त्रिपदविवार

त्रयाणां पदानां समाहारः त्रिपदं विवृणोति त्रिविक्रमावतारेण विस्तार्यति । हरिहरयोरैक्यात् ॥

२४४ क्षिप्तोद्गारव्यापृतहार

क्षिप्तः उद्गारः फूलकारः येन । तादृशं व्यापृतं व्यासं हारं हरीणां सर्पणां समूहः यस्मिन् ।

हरिविष्णवह्विन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ ।

चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तिः ।
इत्यनेकार्थः ॥

२४५ स्वभ्यवहारश्रमपरिहार

सुखु अभ्यवहारेण भक्षयेण थ्रमं परिहरति । भक्तानां इत्यर्थः ॥

२४६ क्षेत्रियहार

क्षेत्रियः असाध्यः व्याधिः । तमपि हरति ।

क्षेत्रियं क्षेत्रजटृणे परदाररतेऽपि च ।

अन्यदेहचिकित्सार्हेऽसाध्यरोगे च जानते । (१२०-७२)
इति विश्वः ॥

२४७ ज्ञात्यवहार

ज्ञाया बुद्ध्या व्यवहारः यस्मिन् ॥

२४८ स्वैरविहार

स्वैरं स्वेच्छ्या विहारः क्रीडा यस्य ॥

२४९ स्थायुकहार

लषपतपदस्था (३. २. १५४) इत्युक्त्वा । स्थायुकः स्थितिशीलः
हारः मुक्तावलिः यस्मिन् ।

हारो मुक्तावली । (१२८२)

इत्यमरः ॥

२५० द्रुणदभिचार

तुदादिः । द्रुणन्तः गच्छन्तः अभिचाराः हिसाकर्माणि यस्मात् ।

हिसाकर्माभिचारः स्यात् । (२२७)

इत्यमरः ॥

२५१ कथितविचार

कथ निष्पाके (१. ८६६) कथितः परिपक्षः विचारः यस्य ॥

२५२ व्यपगतपार

विशेषेण अपगतः पारः परतटः । अर्थात् अन्तः यस्य ।
पारः परतटे ग्रान्ते पारः पोत्रीपरागयोः । (१२६-१६)
इति विश्वः ॥

२५३ द्रवसंचार

द्रवः सुखरूपः संचारः प्रचारः यस्य ।
द्रवः प्रद्रावरसयोर्गतौ नर्मणि विद्रवे । (१६२-३)
इति विश्वः ॥

२५४ स्थावरचारध्रज्जितसार

स्थावराः स्थितिशीलाः । तत्सहिताः चरा एव चाराः । स्वार्थेण ।
मध्यमपदबोपी समासः । तेषु ध्रज्जितः प्रापितः सारः स्थिरांशः येन ।
ध्रजि गतौ (१. २३३) गिजन्तः ।
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये झीवं घरे त्रिषु । (२६७७)
इत्यमरः ॥

२५५ भ्रीसंसार

भ्री भये (६. ३४) त्रिणाति इति भ्रीः भयवान् संसारः यस्मात् ॥

२५६ श्रुतिकासारव्यक्तविसार

श्रुतिरूपः यः कासारः सरसी तस्यां व्यक्तः स्फुटः विसारः मत्स्यः ।
पृथुरोमा भवो मत्स्यो भीनो वैसारि गोऽरडजः ।
विसारः शकुली च । (५००, ५०१)

इत्यमरः ।

व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः (५६-३५)

इति विश्वः ॥

२५७ स्वरविस्तार

स्वराणां मन्त्राणां विस्तारः यस्मात् । तत्स्वरूपः च ।
स्वरो वर्णादिमात्रासु मध्यमादिषु च ध्वनौ ।

उदाचादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणे । (१२५-६)
इति विश्वः ॥

२५८ स्मृतवरनारप्रतिनिस्तार

स्मृतं स्मरणम् । तेन वरं उत्कृष्टम् । नराणां समूहः नारम् ।
तस्य प्रतिनिस्तारः निर्वाहः यस्मात् ।

वरोऽभीष्टे देवतादेवरो जामातृष्णिङ्ग्योः ।

श्रेष्ठेऽन्यवत्परिवृतौ वरं काश्मीरजे मतम् । (१२५-७)
इति विश्वः ॥

२५९ क्रत्ववतार

क्रतूनां यज्ञानां अवतारः ।

क्रतुर्यज्ञे मुनेभिर्दि । (५८-१८)

इति विश्वः ॥

२६० प्रतिकान्तारक्षणिकासार

प्रतिकान्तारं प्रतिवनम् । क्षणः अस्य अस्ति इति क्षणिकः । अत
इनिठनौ (५. २. १५) इति ठन् । सोत्सव आसारः प्रसारः यस्य ।

कान्तारमुपसर्गादौ वने दुर्गमवर्तमनि ।

इच्छुप्रभेदे कान्तारः । (१३८. १६५)

इति विश्वः ।

निव्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः । (२४२६)

इत्यमरः ।

आसारः स्यात् प्रसरणे वैगवर्णे सुहृद्वले । (१३८-१६७)

इति विश्वः ॥

२६१ क्षपणकमार

क्षपणकान् बौद्धविशेषान् मारयति ॥

२६२ प्लोषितमार

प्लोषितः दाहितः वह्निद्वारा मारः कन्दर्पः येन । प्लुषु दाहे
(४. ८, १०७) शिजन्तः ॥

२६३ प्रौढकुमारप्रसुतकुमार

प्रौढः श्रेष्ठः कुमारः कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान् । एतादृशः प्रसुतः
उत्पादितः कुमारः स्वामिकार्तिकेयः येन ।
कुमारो वालके स्कन्दे युवराजे श्वचारके ।
शुके च वरुणाद्रौ च कुमारं जात्यकाञ्चने । (१३१-१७४)
इति विश्वः ॥

२६४ प्रभुतागार

प्रभुता ऐश्वर्यम् । तस्या अगारं गृहम् ॥

२६५ प्रगुड़ज्ञार

प्रकृष्टा गौः पृथ्वी येषां ते प्रगवः राजानः । तेषां शृङ्गारः शोभा-
धायकः ॥

२६६ श्रीमदुदारव्योमोदार

श्रीः बुद्धिः । तद्वान् । उदारः महान् । व्योमः जलस्य उदारः दाता ।
उदारो दातृमहतोर्द्दिनिणो चाभिव्येयवत् । (१३८-१६८)
इति विश्वः ॥

२६७ क्षमाधरधार

क्षमायाः पृथ्व्याः धराः धारकाः । तान् शेषादीन् अपि धरति ॥

२६८ क्रीडितदार

क्रीडिताः विहारयुक्ताः कृताः दाराः पार्वती येन । क्रीडृ विहारे
(१. ३७३) ॥

२६९ स्रस्तविदारप्रतिभट्टार

स्रस्तः गतः विदारः रणः येषां तान् प्रतिभट्टारं प्रतिकूलभट्टान्
दारयति । दृ विदारणे (६. २३)
विदारो दारणे रणे । (१३६-१६६)
इति विश्वः ॥

२७० प्रमुदिततारश्रद्धाधारस्मरदुद्धार

प्रमुदिताः प्रहृष्टाः । तार अत्युच्चैःस्वरः । श्रद्धा भक्तिः । ते धरन्ति । तादृशाः ये स्मरन्तः जनः तान् उच्चरति ।

तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके ।

तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम् ।

शृङ्खालिमध्ययोस्तारा सुश्रीवगुरुयोषितोः ।

बुद्धदेव्यां मता तारा । (१२६-१८, १६, २०)

इति विश्वः ॥

२७१ श्रितजलधार

श्रिता आश्रिता जलधारा गङ्गाप्रवाहः येन ॥

२७२ क्लीबविवार

क्लीवा: अपौरुषाः । तान् निवारयति पूजकत्वेन न अङ्गीकरोति ॥

२७३ स्वःप्रावार

स्वः स्वर्गस्य ग्रावारः उत्तरासंगः । आच्छादकः इति यावत् ।

द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ । (१३०८)

इत्यमरः ।

२७४ ब्रजिततुषार

ब्रजितः प्राप्तः तुषारः हिमं येन । हिमालयवासित्वात् ॥

२७५ प्रोषितजार

प्रोषितः प्रवासं प्राप्तः । अर्थात् गतः । जारः जरणां जीर्णता यस्य । जू वयोहानौ । (६. २४, १०. २७२) घज् ॥

२७६ ब्रजिज्वार

ब्रजि गतौ । (१. २३२) सर्वधातुभ्य इन् । ब्रजिः गतः ज्वारः रोगः यस्मात् । ज्वर रोगे । (१. ८१३) घज् ॥

२७७ प्रेक्षितवारस्त्रीगणहार

प्रेक्षितः दृष्टः वारस्त्रीणां गणिकानां नृत्यकर्त्रीणां गणस्य समु-
हस्य हारः माल्यविशेषः येन ।

इष्टकादिचयो हारो हारो मुकागणः स्मृतः ।

हारो माल्यविशेषः स्याद्वारश्च क्षेत्रमुच्यते । (१२)

इत्यनेकार्थच्चनिमित्तरी ॥

२७८ प्रत्ययहार

प्रत्ययः मन्त्रः । तस्य हारः क्षेत्रम् ।

प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुम् ।

प्रथितत्वे च मन्त्रादौ चाथ धीश्वानयोरपि ॥ (१२०-६६)

इति विश्वः ॥

२७९ क्षयदभिसार

क्षयन् नश्यन् अभिसारः परस्त्रीगमनानुकूलव्यापारः यस्य ॥

२८० क्षयसंवार

क्षयः रोगः । तं संवृणोति नाशयति ॥

२८१ श्रीधनसार

श्रिया वेषेण धनसारः कर्पूरसद्वराः । शुभ्रत्वात् ॥

२८२ प्रतिसिरसार

प्रतिसरः मन्त्रः सारः बलं यस्य ।

भवेत् प्रतिसरो मन्त्रमेदे माल्ये च कङ्कणे ।

ब्रणशुद्धौ च मूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डने ।

आरक्षे करसूत्रे च नियोज्येऽप्यन्यलिङ्गकः । (१४२-२७६, २७७)

इति मेदिनी ।

सारो बले स्थिरांशे च मञ्जि पुंसि जले धने ।

न्याये झीबं त्रिषु वरे । (१२६-१५, ६६)

इति मेदिनी ॥

२८३ प्रतिसरसार

प्रतिसराः माल्यानि साराः धनानि यस्य ॥

२८४ प्रतिसरसार

प्रतिसरः नियोज्यः सारः न्याय्यः यस्य ॥

२८५ प्रतिसरसार

प्रतिसरः कङ्गणं सारः वरं श्रेष्ठं यस्य ॥

२८६ प्रतिसरसारप्रतिसरसारप्रतिसरसार

प्रतिसरः मरण्डलम् । तद्रूपाः साराः जनाः । तेषां प्रतिसरः चमू-
पृष्ठम् । तस्य साराः मज्जानः । प्रतिसरः करसूत्रम् । सारः बलम् ।
एते प्रियत्वेन सन्ति अस्य । अर्शश्चाद्याच् । (५. २. २२७)

न्याय्ये च नीरे च जने च सारम् । (१२७-२३)

इति विश्वः ॥

२८७ स्वःप्राकार

स्वः सुखविशेषस्य प्राकारः आवृतिः । आवरकः इति यावत् ॥

२८८ छपुरस्कार

छुं निर्मलं पुरस्करोति अङ्गीकरोति ॥

२८९ छतिरस्कार

छुं तरलं तिरस्करोति दूरीकरोति ॥

२९० छनमस्कार

छः छेदकः पापानां नमस्कारः यस्य ।

निर्मलं छुं समाख्यातं तरलं छुं प्रकीर्तिम् ।

छेदके छः समाख्यातो विद्वद्विः शब्दकोविदैः । (१२, १३)

इति एकान्नरकोशः ॥

२११ क्षपुरस्कार

क्षस्य वयुषः पुरस्कारः संस्कारः यस्मात् ।
क्षः क्षेत्रे वयुषि प्रोक्तं क्षः क्षमायां तथाम्बरे ।
इति विश्वः ॥

२१२ स्वकूल्त्कारक्षविनिष्कार

स्व एव स्वकः आत्मीयः यः फूल्त्कारः तेन क्षाणां यद्वसानां
विनिष्कारः निराकरणं यस्मात् ।
क्षः क्षेत्रे रजसि प्रोक्तो बुधैः क्षः शब्दशासने । (३७)
इति एकाक्षरकोशः ॥

२१३ प्रसमुत्सार

प्रकर्षेण समुत्सारयति सर्वान् । प्रलयकारित्वात् इत्यर्थः ॥

२१४ प्रसप्रकार

प्रकर्षेण । प्रकाराः भेदाः विशेषाः देवतिर्युम्नुष्यादयः । तै सहितः ।
प्रकारौ भेदसादश्ये । (२६६०)
इत्यमरः ॥

२१५ छलत्प्रकारप्रतिहतशार

छलमिव आचरति इति छलत्प्रकारः प्रकृष्टकृतिः येषां तेषां प्रति-
हताः शाराः वायवः । अर्थात् प्राणाः । येन ।
शारः शब्दवातयोः । (१२६. २०)
इति विश्वः ॥

२१६ क्षणगणशार

क्षणानि व्यापारस्थितयः । तासां गणः । तेन शारः शब्दः
मिश्रितः । सर्वदा निर्व्यापारः इति यावत् ॥

२१७ श्विदलंकार

दुओश्वि गतिवृद्धयोः (१. १०५६) अन्येभ्योऽपि दृश्यते
(३. २. १७८) इति क्रिप । श्वयति इति श्विद् वर्धमानः अलंकारः यस्य ॥

२९८ ध्वदहंकार

ध्वंसति इति ध्वन् नष्टः अहंकारः यस्य ॥

२९९ स्वनिर्धार

लंसति इति सत् गतः निर्धारः निश्चयः यस्मात् । संसु ध्वंसु
अधःपतने (१. ७६०, ७६१)

३०० द्रुमसहकार

द्रुमेषु वृक्षेषु सहकारः आप्रवृक्षः । तद्रूपः ।
द्रुमो वृक्षे पुराणोऽके ।
इत्यनेकार्थव्यनिमङ्गरी ॥

३०१ द्रुमदुर्वार

द्रुमः सूर्यः । तद्वत् दुर्वारः अनिवार्यः ॥

३०२ श्रीहीर्विकारक्रीक्रिकारहेहूंकार

एतद्वर्णस्वरूपः । तच्चिरुपणं च आगमशास्त्रे । विस्तरभयात् न
लिख्यते ॥

३०३ स्वरुवरवार

स्वरुषु वारेषु वारः श्रेष्ठाः । तेषां वारः समूहः यस्य ।

वारः सर्यादिदिवसे द्वारे दिवसवृन्दयोः ।

कुञ्जवृक्षे हरे वारो वारं मद्यस्य भाजने (१२६. १७, १८)
इति विश्वः ॥

३०४ त्सरुपरिवार

त्सरुः खड्गमुष्टिः । तेन युक्तः परिवारः परिज्ञनः यस्य । मध्यमप-
दलोपिसमासः ।

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात् (१६४७)

इत्यमरः ।

परिवारः परिज्ञने खड्गकोशे परिच्छदे ।

इति धरणिः ॥

३०५ स्वरूपरिवार

स्वरुः यूपखण्डः परिवारः परिच्छदः यस्य ।

३०६ प्रस्तरवार

प्रस्तराणां यज्ञानां वारः संभक्तिः यस्मिन् । बृहृं संभक्तौ (६. ३८) वर्ण ।

संस्तरप्रस्तरवेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि ।

मणिपाणाण्योश्चापि यथाकम्मुदीरितौ (१३४. ११५)

इति विश्वः ॥

३०७ प्रस्तरवार

प्रस्तराः पाणाणाः । अर्थात् मणायः । तेषां वारः द्वारं यस्य ॥

३०८ स्वरपरिवार

खराः उदात्तादयः । तेषां परिवारः कोशः । परिवारशब्दस्य खड्ग-
कोशवाचित्वम् । समुदाये दृष्टाः शब्दाः कचित् अवयवेऽपि वर्तन्ते
इति न्यायात् ॥

३०९ श्रीप्रस्तार

श्रियं सरस्वतीं वर्णमात्ररूपां प्रस्तारस्यति । पिङ्गलरूपत्वात् ॥

३१० श्रीदोदार

श्रियं त्रिवर्गसंपदं ददति ते श्रीदाः । तेषु उदारः दक्षिणाः ॥

३११ ग्रहिलाकारस्पृष्ठव्याहार

ग्रहिलाः निर्बन्धवदन्तः आकाराः इङ्गितानि तेषाम् । स्पृशति इति
स्पृष्ट व्याहारः उक्तिः यस्य ।

व्याहार उक्तिर्लिपितम् । (३१३)

इत्यमरः ॥

३१२ स्तृतगुणतार

स्तृताः विस्तृताः गुणाः एव ताराः हाराः यस्य ॥

३१३ स्फुण्टिततार

स्फुण्टि परिहासे । स्फुरण्टतं परिहसितं तारं रजतं येन ॥

३१४ द्योतिततार

द्योतिताः प्रकाशिताः ताराः नक्षत्राणि येन ॥

३१५ क्लमसंतार

क्लमानां हर्षक्षयाणां सम्यक् तारः तरणं यस्मात् ॥

३१६ क्लेशाङ्गनरश्रन्धितवार

क्लेशाः पञ्च क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषमोहरूपाः । ते एव
अङ्गाराः । दाहकत्वात् । तेषां श्रन्धितः । श्रथि शैथिल्ये (१. ३५)
शिथिलितः वारः अवसरः येन ॥

३१७ स्फोडकवार

स्फुड संवरणे (६. ६७) स्फोडकः संवरणाकारकः वारः हारः ॥

३१८ हुतकेदार

हुड्ड अपनयने । हुताः अपनीताः केदाराः पर्वताः येन । प्रलयका-
रित्वात् इति भावः ।

केदारः पर्वते शम्भौ क्षेत्रभेदालवालयोः (१३८. १६८)
इति विश्वः ॥

३१९ ज्वलनकडारप्रदर

ज्वलनः अश्वः । तद्वत् कडाराः पिङ्गलाः प्रदराः केशाः यस्य ।
अथवा ज्वलन इति पृथक् संबोधनम् । ज्वलन अश्विरूप । कडाराः
पिङ्गलाः प्रदराः केशाः यस्य इति पृथक् ॥

३२० मदारप्रदरमदार

मदाराः धूर्ताः । तेषाम् । दृ हिंसायाम् । ऋदोरप् (३. ३. ५७)
प्रपूर्वः । प्रदरः भङ्गः । तत्र मदारः हस्ती ।

मदारो द्विरदे धूर्ते (१३६-१६६)
इति विश्वः ॥

३२१ घोतिकडार

घोतः अस्ति एषां घोतिनः प्रकाशिनः कडाराः दासाः यस्य ।
प्रकाशो घोत आतपः (२. ३.)
इत्यमरः ॥

३२२ प्रदरकुठारप्रदरकुठार

प्रदरः नारीरुक् । कुठारं कपटम् । अनयोः प्रदरः वाणाः । कुठारः
द्वेदनकारी शस्त्रविशेषः । तद्रूप ॥

३२३ स्वादुकुठार

स्वादु ग्रियं कुठारं मैथुनं यस्य ।
प्रदारो भज्जनारीरुग्वाणा अस्त्राः कच्चा अपि
कुठारं मैथुने विद्यात् कुठारं कपटेऽपि च (१३६-१७७)
इति विश्वः ॥

३२४ स्वामितदास

स्वामिता: विश्वासिताः दासाः येन । स्वाम्भु विश्वासे (१. ७६४)
णिजन्तः ।
दासः यूदे दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि (१७४. ३)
इति विश्वः ।

३२५ स्थितिकैलास

स्थीयते अस्मिन् इति स्थितिः । एताहकृ कैलासः यस्य ॥

३२६ स्वामितहास

स्वामिता: प्रमादिताः । तान् हसति । स्वाम्भु प्रमादे । (१. ४२०)
णिजन्तः ॥

३२७ प्रेमनिवास

प्रेमणाः स्नेहस्य निवासः स्थानम् ।

३२८ त्रोटितपाश

त्रोटितः क्लेदितः पाशः वन्धनं येन ।
पाशः पद्यादिवन्धने ।
इत्यमरः ॥

३२९ व्यथितहास

व्यथ भयसंचलनयोः (१. द०१) व्यथितः भीतः हासः क्षैष्यं
यस्मात् ॥

३३० क्रान्तविवास

क्रान्तः प्राप्तः विवासः समाप्तिः । अर्थात् आरब्धस्य । येन ॥

३३१ क्लमिकीनाश

क्लमी ग्लानियुक्तः कीनायः यमः यस्मात् । क्लमु ग्लानौ (४. ६८)
शमित्यष्टाम्यो विनुण् (३. २. १४१)

कीनायः कर्षके क्लुद्रे कृतान्तपशुघातिनोः (१६६-२१)
इति विश्वः ।

३३२ क्रथनविलास

क्रथ हिंसायाम् (१. द३८) क्रथनं हिंसनं विलासः भावः यस्य ।

विलासो भावलीलयोः (१७५-२२)
इति विश्वः ।

३३३ ह्लूलदम्यासस्फूर्चितरास

ह्लाल चलने (१. द४४) ह्लूलन् चलन् यः अम्यासः पौनः पुन्यं
तेन स्फूर्चितः विस्तारितः रासः क्रीडा येन । स्फुर्चर्वा विस्तृतौ
(१. २२८) गिजन्तात् कः । रास क्रीडायाम् । घज् ॥

३३४ द्राढितवाश

द्राढृ ध्राढृ शोषणालमर्थयोः । द्राढितः शुष्कः वाशः इच्छा यस्य ।
वय कान्तौ (२. ७०) घज् । कान्तिः इह इच्छा ॥

३३५ स्थलद्वकाश

स्थल स्थाने (१. ८८६) स्थलन् तिष्ठन् अवकाशः आकाशः
यस्मिन् ॥

३३६ भ्रेषिनिकाश

भ्रेष गतौ (१. ६३३) सर्वधातुभ्यः इन् । भ्रेषिः गच्छन् निकाशः
उपमा यस्य ।

निकाशो निश्चये तुल्ये । (१६६-२१)

इति विश्वः ॥

३३७ स्त्यायितभास

स्त्यै ष्वये शब्दसंघातयोः (१. ८५६) शिजन्तः । स्त्यायिताः
संघातं प्रापिताः भासाः दीप्तयः येन ॥

३३८ क्रोशितभास

कुश आह्वाने (१. ४०६) शिजन्तः । क्रोशिताः आह्वायिताः भासाः
गृध्राः येन । मैरवरुपित्वात् ।

भासो भोसि समाख्यातो गोष्टे कुकुटगृध्रयोः (१७४-२)
इति विश्वः ॥

३३९ ह्वरणग्रास

हृ कौटिल्ये (१. ६७८) ह्वरणं कौटिल्यं ग्रसति भक्षयति । ग्रसु
अदने (१. ६६१) कर्मण्यग् ॥

३४० म्नातन्यास

म्ना अभ्यासे (१. ६७६) म्नातः अभ्यस्तः न्यासः मातुकादि-
न्यासः येन ॥

३४१ क्षुरसङ्काश

क्षुरेण शस्त्रविशेषेण सङ्काशः सद्वशः । तीक्ष्णत्वात् ॥

३४२ स्ववितप्राप्त

स्व गतौ (१. ८८७) स्ववर्णं स्ववः । सः संज्ञातः यस्य स्ववितः
निष्फलीकृतः प्राप्तः कुन्तः । अर्थात् रश्वराणाम् । येन ।
प्राप्तस्तु कुन्तः (१६५४)
इत्यमरः ॥

३४३ स्थायिश्वास

स्थायिनः श्वासाः यस्य । स्थायी इत्यत्र ग्रहादित्वात् (३. १. १३४)
णिनिः ॥

३४४ ध्यातविकाश

ध्यातेन ध्यानेन विकाराः प्रकाशः यस्य ॥

३४५ स्नातविभास

स्नातं ग्रस्मिन् इति स्नातः । अर्शआद्यच् (५. २. १२७) विभासः
तीर्थविशेषः येन ॥

३४६ स्थापितवास

स्थापितः वासः व्यवस्था येन ।

वासो गृहे व्यवस्थाने वासः स्यादाढर्षके (१७४-७)
इति विश्वः ॥

३४७ ध्मातहुताश

ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः (१. ६७४) ध्मातः प्रज्वालितः हुताशः
अग्निः येन ॥

३४८ प्रातबुधाश

प्रा पूरणे (२. ५२) प्राता पूर्णिकृता बुधानां पण्डितानां आशा
वाङ्मा येन ॥

३४९ स्वयंनिराश

स्वयं आत्मना निराशः इच्छारहितः ॥

३५० प्रायितरास

प्रीङ् प्रीतौ (४. ३६) प्रायितः प्रीतिविषयीकृतः रस एव रासः स्वादः येन ॥

३५१ त्यक्तोऽच्छ्रवासस्पर्धिविनाश

त्यक्तः यः उच्छ्रासः विनासः तेन स्पर्धिनां शत्रूणां विनाशो यस्मात् ॥

३५२ क्रूरत्रास

क्रूरान् नृशंसान् त्रासयति । त्रसी उद्गेगे (४. १०) शिजन्तात् कर्मण्यण् ।

क्रूरस्तु कठिने धोरे नृशंसे त्वभिषेयवत् (१२७-२५)
इति विश्वः ॥

३५३ श्यायितकास

श्येष्ठ गतौ (१. १०१२) शिजन्तः । श्यायितः गमितः कासः रोगविशेषः येन ॥

३५४ ऋदितश्वास

ऋद मर्दने (१. ८०४) ऋदितः नाशितः श्वासः रोगविशेषः येन ॥

३५५ स्यमिताश्वास

स्यम वितक्ते (१०. १५४) शिजन्तात् कः । स्यमितः तर्के प्रापितः आश्वासः व्यसनं येन ।

आश्वासो निर्वृतौ भतः ।

आख्यायिकापरिच्छेदेऽप्यम्यासे व्यसनेऽन्तके (१७५-२१)

इति विश्वः ॥

३५६ ग्रस्तोज्जास

ग्रस्तान् व्याध्यादिना उज्जासयति मोक्षयति । जसु मोक्षणे (४. १०२) शिजन्तः । उत्पर्वः ॥

३५७ स्वादितधासस्वतनुम्लास

स्वाद आस्वादने (१. २८) स्वादितः धासः तुणविशेषः येन सः बलीवर्द्दः नन्दी । तेन स्वस्य तनुं शरीरं म्लासयति । म्लास्तु दीप्तौ । गिर्जन्तः ॥

३५८ त्रौकितमास

त्रौकु गतौ (१. ६६) त्रौकिताः गमिताः मासाः कालभेदाः येन । चिरजीवित्वात् ॥

३५९ श्वेतितवास

श्वेतितं श्वेतं वासः वस्त्रं यस्य ॥

३६० परप्रकाश

परः उत्कृष्टः प्रकाशः प्रहासः यस्य ।

३६१ स्वपत्प्रकाश

स्वपन्ति ते स्वपन्तः प्रकाशः आतपाः । अर्थात् तेजांसि । यस्मिन् ।

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् प्रहासातपयोः स्फुटे (१६६-२०)
इति विश्वः ॥

३६२ त्विद्विजतकाश

त्विषा जिताः काशाः तुणविशेषाः येन ।

काशस्तुणे स्यात् त्वचथौ वाराणस्यां तु काश्यये (१६८-७)
इति विश्वः ॥

३६३ क्रथितायास

कथ हिंसायाम् (१. ८८) क्रथितः दूरीकृतः फलदानेन आयासः परिश्रमः येन ॥

३६४ श्लथहृष्टास

श्लथः शिथिलः हृष्टासः रोगविशेषः यस्मात् ॥

३६५ द्विट्कुकलास

द्विषः शत्रवः कुकलासाः सरटाः इव यस्य ॥

३६६ भ्रव्यत्यासत्रपितव्यास

भ्रुवः व्यत्यासेन त्रयितः लज्जितः व्यासः सुनिः येन । अपूष
लज्जायाम् (१. ३६६) गिजन्तः । घटादित्वात् मित्वेन हस्वः ।

व्यासो मुनौ स्याद्विस्तारे (१७४. ७)
इति विश्वः ॥

३६७ त्रुफितव्यास

त्रुफ हिंसायाम् (१. ४३७) त्रुफितः नाशितः व्यासः विस्तारः
येन । नाशकत्वात् ॥

३६८ स्तरणह्रास

स्तरज् आच्छादने (५. ६) स्तरणं आच्छादनम् । तस्य ह्रासः
क्षयः यस्य । दिग्म्बरत्वात् ॥

३६९ प्रियविश्वास

प्रियः विश्वासः प्रत्ययः यस्य ॥

३७० व्रणितपलाश

ब्रणः संजातः येषां ते व्रशिताः मारिताः । पलं मांसं अश्रन्ति
ते पलाशाः व्याप्रादयः येन । मृगयाप्रियत्वात् ॥

३७१ छन्नपलाश

छद् अपवारणे (१०. २६०) छन्नाः अपवारिताः पलाशाः राक्षसाः
येन ।

पलाशः किंशुके सांख्यां हरिते राक्षसेऽपि च ।

पत्रे पलाशम् (१६६-२३, २४)

इति विश्वः ॥

३७२ छातपलाश

बो छेदने (४. ३८) छातानि पलाशानि पचाशि क्रीडार्थं येन ॥

३७३ प्रेपितकाश्चोण

प्रकर्षणं ईप्सितः । काश्यां भवाः काशाः लोकाः । तेषां श्रोणः संघातः यस्य । श्रोणृ संघाते (१. ४८४) घञ् ।

३७४ पलाश

पलाशः ब्रह्मवृक्षः । तत्स्वरूपः ॥

३७५ ग्रणितव्याश

ग्रण शब्दे । ग्रणितुं योग्यः ग्रणितव्यः । वाच्यः इत्यर्थः । आशः । आं ब्रह्माणं श्यति तनूकरोति इत्याशः ।

आकारो ब्रह्मणि प्रोक्तः ।

इत्येकाक्षरकोशः । शो तनूकरणे (४. ३७) आतोऽनुपसर्गे कः (३. २. ३) ॥

३७६ स्तनितखलाशद्रोहिनिरास

स्तनिता: शब्दयुक्ताः खलाः दुष्टाः । शः श्रेष्ठः । तद्भिन्नाः अशाः । ईद्वासाः ये द्रोहिणाः शत्रवः तेषां निरासः निराकरणं यस्मात् ।

शकागः कथितः श्रेष्ठः ।

इत्यनेकार्थः ॥

३७७ कूरपरासस्तिनग्धाभ्यासस्तुक्

कूरेभ्यः परे अन्ये । न विद्यते सः कोपः येषां ते असाः । स्तिनग्धाः स्नेहयुक्ताः । तेषु अभ्यासेन संमुखोपवेशेन स्नोचते प्रसीदति । आस उपवेशने (२. ११) अभिपूर्वः । घञ् । षुच प्रसादे (१. १८८) क्षिप् ।

सः कोपे वारणे यस्ये तथा शूलिनि कीर्तिः ।

इत्यनेकार्थः (३५) ॥

३७८ संन्यास

सतः साधून् नितरां आ समन्ताङ्गावेन असति स्वीयत्वेन आदते । अस गतिदीप्त्यादानेषु (१. ६३४) ॥

३७९ स्वःपतिशास

स्वःपतिं इन्द्रं शास्ति ॥

३८० प्रभाप्रकाश

प्रभाभिः प्रकाशते ॥

३८१ व्याप्तदशाश

व्याप्ताः दशसंख्याकाः आशाः दिशः येन ॥

३८२ द्विष्टदशास

द्विष्टान् अप्रीतान् चति खण्डयति इति द्विष्टदः । दो अवखरडने (४. ४०) कः । तावराः शासः खड्गः यस्य ॥

३८३ क्लिष्टदशास

क्लिष्टाः क्लेशयुक्ताः । तेषां याः शन्यादिदशाः ताः स्यति नाशयति । ये अन्तकर्मणि (४. ३६) ॥

३८४ प्रापितलास

प्रकर्षेण अयितः प्राप्तः लासः नृत्यं येन । अय गतौ (१. ५०३, ६३५) कः । लस शिल्पयोगे (१०. १८६) घञ् ॥

३८५ स्वरितविभास

स्वः स्वर्गं इताः प्राप्ताः स्वरिताः । तान् विशेषेण भासयति दीपयति ॥

३८६ भ्रेजितनास

भ्रेजृ दीप्तौ (१. १६३) भ्रेजिता शोभिता नासा द्वारोर्धेदारु यस्य

नासा तु नासिकायां स्यान्नासा द्वारोर्धेदारुणि (१७४, ११ इति विश्वः) ॥

३८७ ग्लपितपिपास

ग्लै हर्षत्त्वये (१. ८५२) ग्लास्तावनुवमां च (धा. पा. १. ८६, पा. ६. ४. १२) इति मित्वम् । ग्लपिता ग्लानि प्रापिता पिपासा पातुं इच्छा येन ॥

३८८ प्रहतयियास

प्रकर्षेण हता यियासा गन्तुं इच्छा येन । स्थाणुः इत्यर्थः ॥

३८९ स्यूतसमास

स्यूतः मिलितः समासः संक्षेपः यस्य । अणिमसिद्धिसंयुक्त इत्यर्थः ॥

३९० स्नपितविपाश

स्नपितं स्नानप्रयोजकं व्यापारः । तत् यस्याः सा स्नपिता इति अर्शआद्यच् (५. २. १२७) तादृशी विपाशा नदी यस्मात् ॥

३९१ ह्रस्तिकाश

ह्रस्तिः हस्तीकृतः आकाशः येन ॥

३९२ स्तकार्पास

स्त्रियु गतिशोषणयोः (४. ३) क्रिप् । उवरत्वर (६. ४. २०) इति ऊद । स्त्रीव्यति इति स्त्रः गतम् । कर्पासस्य विकारः कार्पासं वस्त्रं यस्मात् । दिगम्बरत्वात् ॥^१

३९३ ज्युतदुर्वास

ज्युड गतौ (१. १००५) ज्युतः गतः दुष्टः वासः वासना यस्मात् ॥

३९४ क्षणुद्विध्यास

क्षणु तेजने (२-२८) क्रिप् । क्षणौति इति क्षणुत् उत्तेजयित्री दिध्यासा ध्यानेच्छा यस्य ॥

३९५ स्त्रिदिवास

स्त्रियूपाः दिशः वस्ते आच्छादयति ॥

३९६ ब्रजदधिवास

ब्रजन् गच्छन् अधिवासः धूपनादिभिः संस्कारः यम् ।

अधिवासो निवासे च संस्कारे धूपनादिभिः । (१७८-१८)

इति विश्वः ॥

३९७ द्युसदधिवास

दिवि सीदन्ति इति द्युसदः देवाः । तेष्वधिवासः निवासः यस्य ॥

३९८ हीच्छितदाश

हीच्छ लज्जायाम् (१. २२५) हीच्छिताः लज्जिताः । दाशृ दाने (१. ६३१) पचाद्यन् (३. १. १३४) दाशाः दातारः यस्मात् ॥

३९९ क्षोटितदाश

क्षोट क्षेपे (१०. ३२६) क्षोटिताः लिप्ताः दाशाः कैवर्ताः येन । दशति मत्स्यान् इति दाशः । दंसेष्टनौ न आ च (३. ५-१५, १६) यद्वा दाश्यते मूल्यं अस्मै । दाशृ दाने (१-६३१) घर् ।

शालो छुषे धीवर एव दाशः ।

इति शब्दमेदः ।

कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासी वाणा च चेतिका ।

इति सद्रात् दन्त्यान्तोऽपि ॥

४०० प्रचितचकास

प्रचितः संचितः चकासः दीप्तिः येन । चकासृ दीप्तौ (२. ६५) घर् ॥

४०१ प्रीणितदास

प्रीणिताः तर्पिताः दासाः दानपत्राणि येन ॥

४०२ ध्रजितस्पाशा

ध्रज गतौ (१. २३२) ध्रजितः गतः स्पाशः वाधा यस्मात्
स्पश वाधने (१. ९३६) घञ् ॥

४०३ ध्वजितस्पाशा

ध्वजिताः गताः स्पशाः एव स्पाशाः वाराः यस्मात् । सर्वेषत्वात्
ध्वज गतौ (१. २३८)

अपर्सर्पश्वरः स्पशः (१४९३)
इत्यमरः ॥

४०४ ध्वजितकास

ध्वजितः गतः कासः कुत्सितशब्दः यस्मात् । ध्वजि गतौ (१. २३६)
कः । कासू शब्दकुत्सायाम् (१. ६५४) घञ् ।

४०५ द्रवदितिहास

द्रु गतौ (१. ६६२) द्रवन्तः प्रचरन्तः इतिहासाः पुरावृत्तानि
यस्य ॥

४०६ द्यदर्वासःकृतपरिहासप्रकरविलास

द्यु अभिगमने (२. ३१) क्रिप् । द्युत् अभिगतः यः दुर्वासाः
ऋषिः तस्य छतः यः परिहासः तस्य प्रकरः समूहः । तद्रूप एव
विलासः लीला यस्य । कुषणशिवयोरभेदात् ॥

४०७ प्रद्रुतकास

प्रद्रुतः प्रचलितः कासः शातनं यस्मात् । कस गतिशासनयोः
(२. १४) घञ् ॥

४०८ ह्लादकरास

ह्लादकः सुखकरः रासः ध्वनिः यस्य ।

रासः कोलाहले ध्वनौ ।

भाषाशृङ्खलके रासः (१७४-३, ४)

ह्लति विश्वः ।

४०९ प्रफुल्लवास

फुल्ल विकसने (१. ५६५) पचाद्यच् (३-१-१३४) प्रफुल्लः
विकसिताः वासाः आटरुषकाः यस्य ।

वासो गृहे व्यवस्थाने वासः स्यादाटरुषके (१७४, ७)
इति विश्वः ॥

४१० व्यंसकवास

व्यंसाः एव व्यंसकाः धूर्ताः । तान् अस्यति ज्ञिपति । अस्तु ज्ञेपणे
(४. १००) कर्मणि अण् ॥

४११ व्यञ्जकवास

अञ्जू व्यक्तिग्रन्थणकान्तिगतिषु (७. २१) विशेषण अञ्जकः
कान्तियुक्तः वासः गृहं यस्य ॥

४१२ प्रचरद्रास

प्रचरन्तः रासाः भाषाप्रबन्धाः यस्य ॥

४१३ प्रवरप्रास

प्रवरान् उत्कृष्टान् प्रासयति विस्तारयति । प्रस विस्तरणे (१. ८०३)
कर्मणि अण् ॥

४१४ प्रधृतकपाल

प्रकर्षेण धृतं कपालं शिरोऽस्थि येन ।
कपालं शिरसोऽस्थि स्याद्द्वादेः शकले बजे (१५७-१०३)
इति विश्वः ॥

४१५ त्रिभुवनपाल

त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । पात्रादित्वात् न डीप् ।
तत् पालयति ॥

४१६ प्रगुणकृपाल

प्रगुणां भूयसीं कृपां लाति आदत्ते । अर्थात् स्वभक्तेषु । आतो-
ऽनुपसर्गे कः । (३. २. ३)

४१७ प्रकृततमाल

अतिशयेन प्रकृतः प्रकरणविपरीकृतः प्रकृततमः । तं अलति
भूषयति । अल भूषणपर्याशिवारणेषु (१. ४४८) कर्मण्यण् ॥

४१८ प्रसरदरालप्रखचितवालप्रियतमवाल

प्रसरन्तः अरालाः कुटिलाः प्रखचिताः शोभिताः वालाः केशाः
यस्याः सा प्रियतमा वाला स्त्रीः यस्य ।
अरालः कुटिले सर्जस्ये समददन्तिनि (१५७-१०६)
इति विश्वः ॥

४१९ प्रवलितवाल

प्रकर्षेण वलितं प्रवृद्धं वालं वलं यस्य । कलिवली कामधेनू ।
वालः केशो वलं वालम् ।
इत्यनेकार्थः ॥

४२० श्लोणितवाल

श्लोणृ संघाते (१. ४८५) श्लोणिताः संघीभूताः वालाः वेगाः
यस्य ।

वालो वेग उदाहृतः ।
इत्यनेकार्थः ॥

४२१ भ्रंसितवाल

भ्रंसिताः दूरीकृताः वालाः मूर्खाः येन ।
वालः कचे शिरां मूर्खे (१५०-२१)
इति विश्वः ॥

४२२ प्रभवरवाल

प्रकृष्टा भाः यस्य इति प्रभः । वरः उत्कृष्टः वालः शिशुः यस्य ॥

४२३ भ्राजन्माल

भ्राजन्तः शोभमानाः मालाः जनाः यस्य ।

४२४ कलुतकरवालध्वनितविदाल

कलुङ् गतौ (१. १००५) कलुतः प्राप्तः यः करवालः खडगः तेन
ध्वनितः विदालाः विदलनानि येन । दल विशरणे (१. ५८१) घञ् ॥

४२५ च्युतजम्बालस्फुटशैवालप्रतिमितवाल

च्युङ् गतौ (१. १००४) च्युतः गतः जम्बालः कर्दमः येभ्यः
तादशानि स्फुटानि विशरणशीलानि शैवालानि । तेषां प्रतिमिताः
सदरीकृताः वालाः केशाः यस्य ॥

४२६ स्फुलितजटाल

स्फुलितः ज्ञानविषयः । स्फुल संचलने (६. १६) जटालः जटा-
सहितः ॥

४२७ द्विजपतिभाल

द्विजपतिः चन्द्रः भाले मस्तके यस्य ॥

४२८ द्युतिनिधिभाल

द्युतिनिधिः सूर्यः । तद्वत् भालं तेजः यस्य ।

भालं ललाटमहसोः (१४९-१३)

इति विश्वः ॥

४२९ प्रमदकुलाल

प्रमदसम्मदौ हर्षे (३. ३. ६८) प्रमदानां हर्षणां कुलालः कुम्भ-
कारः । अर्थात् निर्माता ।

कुलालः कुम्भकारे स्थात् कुड्कुमे कौशिकेऽपि च (१५७-१०८)

इति विश्वः ॥

४३० प्रतिमठतालप्रभृतिविशाल

प्रतिमठसंज्ञकः यः तालः तप्रभृतीन् विशालयति विस्तारयति ।

तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते ।

गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्वुमान्तरे ।

वाद्यभाष्टे च कांस्यस्य त्सरौ तात्यजटौषधौ ।
कुरीवं तु हरिताले स्यात् । (१४६-२३, २४)
इति मेदिनी ॥

४३१ प्रविजितताल

प्रकर्षेण विजितः उच्चत्वेन तालः तालवृक्षः येन ॥

४३२ धमापितताल

धमा शब्दाश्चिसंयोगयोः (१. ९७४) गिजन्तः । धमापितः शब्दा-
पितः तालः कांस्यनिर्मितवाद्यविशेषः येन ॥

४३३ ग्लेवितताल

ग्लेवृ सेवने (१. ५३२) ग्लेवितः सेवितः तालः नृत्यसमये
करास्फालं येन ॥

४३४ प्रियहिन्ताल

प्रियाः हिन्तालाः वृक्षविशेषाः यस्य ॥

४३५ प्रतिपातालप्रणिहितखाल

प्रतिपातालं प्रणिहितं प्रेषितं खालं खलसमूहः येन ॥

४३६ म्लक्ष्यपियाल

म्लक्ष्य अदने (१०. १२०) म्लक्ष्यः भद्र्यः पियालः पियालस्य
राजादनवृक्षस्य फलं यस्य । फले लुक (४. ३. १६३) इत्यणो लुक ।

राजादनं पियालः स्यात् ।
इत्यमरः (७१८) ॥

४३७ स्थगितज्वाल

स्थगिताः संवृताः ज्वालाः । अर्थात् अग्ने� । येन । स्थगे संवृतौ
(१. ८२७) ॥

४३८ ध्रुवसुरशाल

ध्रुवः निश्चलः सुराणां शालः प्राकारः । तद्रूपः ।

प्राकारो वरणः शालः ।

इत्यमरः (५६६) ॥

४३९ द्रुमसुखशाल

द्रुमाणां वृक्षाणां सुखं शालयति गमयति । वर्षकत्वात् । शल
गतौ (१. ५१९ ५८२)

४४० क्षपितमृणालछविकणिशाल

क्षपिते (१. ९६१) गिजन्तः । क्षपिता । तिरस्कृता इति यावत् ।
मृणालस्य विसस्य क्षविः दीप्तिः येन । अतिशुभ्रत्वात् । तावशः यः
फणी शेषः तेन शालते शोभते । शाङ्कु श्लाघयात् (१. ३०९) डलयोः
ऐक्यात् धातूनां अनेकार्थत्वात् शोभार्थः ॥

४४१ प्रकटशिखाल

शिखा चूडा अग्निशिखा वा अस्ति अस्य शिखालः । प्राणिस्था-
दातो लजन्यतरस्याम् (५. २. ९६) इति लच्छ । प्रकटं शिखालः ।
सुषुप्ता (२. १. ४) इति समाप्तः ।

शिखा शिफायां चूडायां ज्वालायामग्रमात्रके ।

लाङ्गल्यां चापि शाखायां चूडायां च शिखणिदनि (२२-५) ।

इति विश्वः ॥

४४२ प्रथितरसाल

प्रथ प्रस्वाने (१. ८०२, १०. १९) प्रथितः विस्वातः रसालः
इत्तुः । तद्रूपः ॥

४४३ प्रचुररसाल

प्रचुरा भूयसी रसाला जिह्वा यस्य ।

रसाला मार्जितायां स्याङ्गिह्वादूर्वाचिदरिषु ।

रलालं सिहके वाले रसालश्चेन्नुचूतयोः (१५९. १२४)

इति विश्वः ॥

४४४ श्रीफलशाल

श्रीफलाः मालूरवृक्षाः । तद्युक्ता शाला अगारैकदेशः यस्य ।

मालूरश्रीफलाद्वृक्षौ (७१२)

इत्यमरः ।

शालो हालवृपे मत्स्यग्रभेदे सर्जपादपे ।

शाला गृहतरस्कन्दे शाखागारैकदेशयोः (१५०-१४)
इति विश्वः ॥

४४५ द्रुहिणविडाल

द्रुहिणः ब्रह्मा । तस्य विडालः मार्जारः । भद्रकत्वात् ॥

४४६ प्रतिहतकाल

प्रतिहतः तिरस्कृतः कालः मृत्युः येन । मृत्युंजयत्वात् ॥

४४७ स्थिरतम

अतिरायेन स्थिरः स्थिरतमः मोक्षः । तद्रूपः ।

स्थिरो निश्चलमोक्षयोः (१३२-८७)

इति विश्वः ॥

४४८ कालद्युतिधर

काला श्यामला या द्युतिः शोभा तस्याः धरः धारकः । असिता-
ङ्गामैरवस्त्रपित्वात् ॥

४४९ काल

कालः महाकालः ॥

४५० द्योतितकाल

द्योतितः शोभितः प्रलयकाले कालः यमः येन ॥

४५१ क्षेपितकाल

क्षिप प्रेरणे (४. १४, ६. ५) क्षेपितः गमितः कालः समयः येन ।

कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः (१४९. ११)

इति विश्वः ॥

४५२ श्लिकुवाचालप्रमथकुपाल

श्लिकवः भूत्याः । वाचालाः वक्तारः । ईद्वशाः ये प्रमथाः गणाः
तेषां कुपालः राजा । कुं पृथ्यीं पालयति इति कुपालः ॥

४५३ प्रेषितहाल

अतिशयेन प्रिया प्रेषा । प्रेषा कृता प्रेषिता हाला सुरा येन । प्रेषा-
रावदात् तत्करोति इति गिजन्तात् कर्मणि कः ॥

४५४ श्रेष्ठितहाल

अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः । तावक् कृतः हालः नृपतिविशेषः येन ।
हाला सुरायां नृपतौ च हालः (१५२. ४५)
इति विश्वः ॥

४५५ इयावनिगाल

श्यावः श्यामः निगालः गलोद्देशः यस्य ।
निगालस्तु गलोद्देशः (१५६३)
इत्यमरः ॥

४५६ क्षरदघजाल

करत् दूरीभवत् अघजालं पापसमूहः यस्मात् ॥

४५७ प्रार्जितजाल

ऋधु वृद्धौ (४. १३५, ५. २४) प्रार्जिताः प्रवर्धिता जालाः
कदम्बवृद्धाः येन ॥

४५८ क्षेवितजाल

क्षिवु निरसने (१. ५९९) गिजन्तः । क्षेवितः निरसितः जालः
दम्भः येन ।

जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृद्धयोः ।

जालो नीपद्मुमे (१५०-१८)

इति विश्वः ॥

४५९ म्लासिव्याल

दुम्लासृ दीसौ । घज् । म्लासः विद्यते येपां ते म्लासिनः व्यालाः
सर्पाः यस्य ॥

४६० स्तव्यव्यालव्यालव्यालव्याल

स्तव्याः रुद्राः व्यालाः क्रूराः । व्यालाः दुष्टदन्तिनः । व्यालाः
शटाः । व्यालाः श्वापदाश्च येन ।

४६१ करालस्फूर्जज्जवालज्वालितपलाल-
छविकलिकाल

कराला भीषणा स्फूर्जन्ती देवीप्यमाना ज्वाला शिखा यस्य ।
तादृशः ज्वलितः उद्दीपः यः पलालः तुणविशेषः तद्वत् छविः यस्य ।

करालो दन्तुरे तुङ्गे करालं च कुठारके ।

करालो त्रणात्लेऽपि करालो भीषणोऽन्यद्वत् (१५७-१०६, १०७)

इति विश्वः । कलिः कलहः । तं कालयति नाशयति । छविशब्दा-
न्तेन सह कर्मधारणः । कल शब्दसंख्यानयोः (१. ५२६) इति भ्वादिः ।
हेतुमति च (३. १. २६) इतिगिर्च । कलिवल्योः कामधेनुत्वात्
नाशनेऽर्थे वृत्तिः ॥

४६२ प्रखरतमाल

प्रखरः तीक्ष्णः तमालः खड्गः यस्य ।

तमालस्तिलके खड्गे तापिञ्छे सरलद्वुमे (१५७-१०२)

इति विश्वः ॥

४६३ प्रमुखकरालत्रिशिखकराल

प्रमुखं श्रेष्ठं करालं तुङ्गं त्रिशिखानां त्रिशूलानां करालः ब्रजः यस्य ।

प्रमुखः प्रथमे श्रेष्ठे (२३. १०)

इति विश्वः ।

त्रिशिखं शिखे विद्यात् त्रिशूले राक्षसान्तरे (२३. ८)

इति विश्वः ॥

प्रसुखः प्रथमः । अर्थात् मुख्यः । स इव आचरन् प्रसुखन् अरालः
समददन्ती । स इव यः त्रिशिखः नाम राज्ञसः तस्य करालः भीषणः ।
कुठारच्छेदनकारी इत्यर्थः । रामलरेण तेनैव मारितत्वात् ॥

४६५ प्रीतकरालक्रौञ्चमरालप्रियकशृगाल

प्रीताः तुष्टाः । करालाः दन्तुराः । ईद्वराः ये क्रौञ्चाः पाञ्चविशेषाः ।
मरालाः हंसाः । प्रियकाः चित्रमृगाः । शृगालाः जम्बुकाः च यस्मात् ।
प्रियकः प्रीतशाले स्याज्ञीये चित्रमृगेऽलिनि (७. ५७)
इति विश्वः ॥

४६६ ध्रुवसुखधाम

ध्रुवस्य स्थिरस्य सुखस्य धाम स्थानम् ॥

४६७ स्फाटिकधाम

स्फाटिकं स्फाटिकरचितं धाम गृहं यस्य ॥

४६८ द्युतिपतिधाम

द्युतिपतेः सूर्यस्य धामानि किरणाः । तसुल्याः किरणाः यस्य ॥

४६९ व्यलीकधाम

व्यलीकं अनृतं धाम जन्म यस्य ।

व्यलीकं त्वनृतं प्रिये (२३५६)

इत्यमरः ॥

४७० त्रिवर्गधाम

त्रिवर्गः सत्त्वरजस्तमांसि धाम देहः यस्य ॥

४७१ स्वतन्त्रधाम

स्वतन्त्रं अनन्याधीनं धाम प्रभवः यस्य ।

धाम देहे गृहे रथमौ स्थाने जन्मप्रभावयोः (द्य. ८०)

इति मेदिनी ॥

४७२ प्रलयनिराम

प्रलये निरामः निर्गतः आमः रोगः यस्मात् ।

आमो रोगे तद्विशेषेऽप्यामोऽपकेऽपि वाच्यवत् । (११०. ८)
इति विश्वः ॥

४७३ श्रियाभिराम

श्रिया विभूत्या अभिरामः मनोहरः ॥

४७४ स्वनिहितराम

स्वस्मिन् निहितः रामः । रमन्ते अस्मिन् योगिनः इति रामः परं
ब्रह्म । येन ।

रमन्ते योगिनो यस्मिन् नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति । रामपदेन अत्र परं ब्रह्म अभिधीयते ॥

४७५ स्नेहाराम

स्नेहस्य आरामः उपवनम् ।

आरामः स्यादुपवनम् (६५२)
इत्यमरः ॥

४७६ ह्रेपितराम

ह्रेपितः लज्जां प्रापितः दाशरथिद्वारा रामः परशुरामः येन ॥

४७७ स्नेहितराम

स्नेहितः स्नेहविषयीकृतः रामः मनोङ्गः जनः येन ॥

४७८ म्लेवितराम

म्लेच्छ सेवने (१. ५३५) म्लेवितः सेवितः रामः दाशरथः येन ॥

४७९ प्रतिसृतराम

प्रतिसृतः अनुसृतः रामः हलायुधः येन ॥

४८० प्रणयितराम

प्रणयः संजातः ययोः तौ प्रणयितौ रामौ सितासितौ येन ॥

४८१ अद्वितराम

अद्वितौ अद्वां प्रातौ रामो पश्चिविशेषो पशुविशेषो वा यस्मिन् ।

रामा स्त्री जामदग्न्यश्च रामो रामो सितासितौ ।

रामः पशुविशेषे च रामो दशरथात्मजे (६०)

इत्यनेकार्थः ।

रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे ।

राघवे चासिते श्वेते मनोङ्गेऽपि च वाच्यवत् (१११. २१)

इति विश्वः ॥

४८२ स्वक्तविराम

सुष्ठु अक्तः व्यक्तः विरामः अन्तः यस्मात् । अङ्गु व्यक्तिप्रकाश-
कान्तिगतिषु (७. २१.)

४८३ द्रावकवाम

द्रावकः विदग्धः वामः हरः । कर्मधारयः ।

द्रावकस्तु शिलाभेदे विदग्धे घोषकेऽपि च (९. ८२)

इति विश्वः ॥

४८४ प्रार्पितवामच्योतितवाम

प्रकर्षेण अर्पितं वामं द्रविणम् । तेन । च्युतिर् आसेचने (१. ४०)
च्योतिताः आसिक्ताः वामाः सुन्दराः भक्ताः येन ॥

४८५ इच्योतितवाम

इच्युतिर् ज्ञरणे (१. ४१) इच्योतिताः ज्ञारिता वामा मेधा येन ।

४८६ स्फेटितवाम

स्फिट स्नेहने (१०. ३६) स्फेटिता स्तिर्ग्धा वामा पावेती यस्मिन् ॥

४८७ स्मेटितवाम

स्मिद् अनादरे (१०. ३७) स्मेटिताः अनादताः वामाः ग्रतीपाः
येन ।

वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे ।
पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामापि च स्त्रियाम् । (१११. २२, २३)
इति विश्वः ॥

४८८ स्फेटितकाम

स्फट्ट हिंसायाम् (१०. ९१) स्फेटितः हतः कामः येन ॥

४८९ स्मायककाम

स्मायकः विस्मयकारकः कामः रेतः यस्य ॥

४९० त्र्यक्षरकाम

त्रीणि अक्षराणि यस्मिन् तत् त्र्यक्षरकम् । शेषाद्विभाषा (५. ४. १५४) इति कृ । अमति गच्छति । अम गत्यादिषु (१. ४९३)

४९१ त्रिलोककाम

त्र्यवयवः लोकः त्रिलोकः । तं कामयते । कमु कान्तौ (१. ४७०) कान्तिः इच्छा ॥

४९२ प्रपठितसामाद्विजकृतकाम

प्रपठितं अधीतं साम वेदविशेषः यैः तावशाः ये द्विजाः तेषां कृतः कामः अभिलाषः येन ।

कामः स्मरेऽभिलाषे च कामं रेतोविलासयोः (११०. ९)
इति विश्वः ॥

४९३ द्वेलितभाम

द्वेल गतौ (१. ५७२) द्वेलितः गमितः भामः सूर्यः येन ॥

४९४ द्राघितभाम

द्राघृ सामर्थ्ये (१. ११५) द्राघितः समर्थः भामः क्रोधः यस्यः ॥

४९५ व्यापितभाम

व्यापिता व्याप्ति प्रापिता भामा दीप्तयः यस्य ॥

४१६ स्कुन्दितभाम्

स्कुदि आप्रवणे (१. ९) आप्रवणं उद्धारणम् । स्कुन्दिताः
उद्धताः भामाः नगराण्य येन ॥

४१७ भ्राशितभाम्

आशिताः दीताः भामाः धृद्वाः धण्टाः वा यस्य ।

भामः क्रोधे रवौ दीतौ धूमे नगरवरण्टयोः ।

धृद्वयोरिति वा ।

इति विश्वः ॥

४१८ स्तावितनाम्

स्तावितं स्तुतिविषयीकारितं नाम येन ॥

४१९ ष्टीपारिणाम्

ष्टी गतौ (९. ३२) प्लीनाति इति प्लीः । क्रिप् । गतः परिणामः
यस्मात् ॥

५०० प्राणायामप्रवलक्षाम्

प्राणायामैः योगाङ्गविशेषैः प्रवलश्च असौ क्षामश्च ॥

५०१ प्रत्तल्लाम्

प्रकर्षेण दत्तानि प्रत्तानि । अच्च उपसर्गात्तः (७. ४. ४७) भृष-
णानि येन ॥

५०२ श्वेतल्लाम्

श्वेतं शुभ्रं ललामं पुराङ् यस्य ॥

५०३ श्वलङ्घल्लाम्

श्वलन् शीघ्रं गच्छन् ललामः केतुः ग्रहोत्पातलक्षणं यस्मात् ॥

५०४ स्फीतल्लाम्

स्फीतं प्रवृद्धं ललामः प्रधानं यस्य ॥

५०५ श्वलल्लाम

श्वल श्वल्ला आशुगमने (१. ५८२, ५८३) पचाद्यच् । श्वल्लाः
आशुगमिनः ललामाः वाणाः यस्य ॥

५०६ द्वरल्लाम

द्वृ संवरणे (१. ९८१) द्वरन्तः संवृश्वन्तः ललामाः प्रभावाः यस्य ॥

५०७ स्थलितल्लाम

स्थलितं स्थलीकृतं ललामं शृङ्गम् । अर्थात् कैलासशृङ्गम् । येन ॥

५०८ ह्रेषल्लाम

ह्रेषु शब्दे (१. ६५३) पचाद्यच् । ह्रेषाः शब्दायमानाः ललामाः
वाजिनः यस्य । नृरूपत्वात् ॥

५०९ स्वभूल्लाम

स्वभूः गोविन्दः ललामं प्रधानं च इति कर्मधारयः । तद्रूपः ।

स्वभूवैधसि गोविन्दे (६८५)

इति शाश्वतः

५१० प्रेजिल्लाम

एजृ दीप्तौ (१. १९२) प्रकर्षेण एजते शोभते । तच्छ्रीखं ललामं
वालधिः । अर्थात् चामरम् । यस्य ॥

५११ ज्रयल्लाम

ज्ञि अभिभवे (१. ९९४) ज्रहन्ति देवान्तरलक्षणानि पराभवन्ति
ललामानि लक्ष्माणि यस्य । लडनं लद् । लढ वाल्ये । संपदादिक्रिप् ।
डलयोरेकत्वम् । लडामभेव ललामम् । अम गत्यादौ (१. ४९३) कर्म-
रयण् । बाहुलकात् कनिनि नातोऽपि ।

प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु ।

भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्लामं च ।

इति सद्गः ।

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु (२६२२)
इत्यमरः ॥

५१२ व्यायितयाम

व्यय गतौ (१. ९३०) व्यायिताः व्ययं प्रापिताः यामाः प्रहराः
येन ॥

५१३ त्रोपितयामव्याघ्रस्थामक्षोभणशाम

त्रुप हिंसायाम् (१. ४३३) त्रोपितः नाशितः यामः रोगविशेषः
येन । तावक् व्याघ्राणां स्थाम बलम् । तस्य क्षोभणः क्षोभकारकः
शामः आलोचनं यस्य । शम लक्ष आलोचने (१०. १५६, १५७)
यामान्तेन कर्मधारयः ॥

५१४ प्रेरितसाम

प्रेरितं साम सामप्रयोगः येन ॥

५१५ ह्यदुदामस्तापितदाम

हेष्ट्र स्पर्धायां शब्दे च (१. १०५७) ह्यन्तः स्पर्धमानाः ये उद्धा-
मानः उद्धटाः तेषु । श्रौत वेष्टने (१. १७०) गिजन्तः । स्तापितं वेष्टितं
दाम रज्जुः येन ॥

५१६ स्वर्णग्रामप्रकुलग्राम

स्वर्णानां ग्रामः समूहः । तेन प्रकुलः सुन्दराकारः ग्रामः नगरं
यस्य ।

ग्रामः स्वरे संवसथे बृन्दे शब्दादिपूर्वके (१११. १४)
इति विश्व ।

प्रकुलः सुन्दराकारे प्रकुलश्चात्मदेहयोः ।
इति विश्वः ॥

५१७ प्रभवद्ग्राम

प्रकर्षेण भवन्तः ग्रामाः नन्दिग्रामाद्यः यस्मात् ॥

५१८ प्रससंग्राम

प्रस विस्तारे (१. ८०३) अच् । प्रसः विस्तारयुक्तः संग्रामः
आहवः यस्य । यद्वा प्रकर्षेण संग्रामसहितः ।
अभ्यामर्दसमाधातसंग्रामाभ्यागमाहवाः (१६७८) ।
इत्यमर्तः ।

५१९ स्वपत्रणामस्वःशुभदा

स्वस्य यः पादः तंये प्रणमन्ति तेषां स्वःशुभं परलोककल्याणं
ददाति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति किप् ।

५२० म

हे शिव ।

मः शिवे मा रमायां च मा निषेधेऽव्ययं पदम् (११०. १)
इति विश्वः ॥

इति जगद्विजयच्छन्दः
समाप्तम् ।

APPENDIX I.

जगद्विजयच्छुन्दः

सटीकम् लघु

श्रीगणेशाय नमः

१ जय जय धीन

हे राजन् जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । कर्यंभूतः । धीनः विय इनः
सूर्यः प्रकाशकत्वात् ।

इनः सूर्ये नृपे पत्यौ ।

इति विश्वः ॥

२ त्रिजगद्धीन

त्रिजगत् अधीनं यस्य ।
अधीनो निन्न आयत्तः ।
इत्यमरः ॥

३ प्रसुदितदीन

प्रसुदिताः दीनाः दरिद्राः यस्मात् ।
दीना मूषकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत् ।
इति विश्वः ॥

४ प्रशमनदीन

प्रशमस्य शान्तेः नदीनः समुद्रः ॥

५ क्षितिधरलीनप्रचकितचीनप्रचुरमहीन

क्षितिधरेषु लीनाः प्रचकिताः चीनदेशीयाः प्रचुराः महीनाः
राजानो यस्मात् ॥

६ स्वमतिनवीन

स्वस्य आत्मनः मत्या नवीनः । आत्ममतिकरणकनूतनत्वाथ्यः ।
स्वस्मिन् आत्मनि या मतिस्तत्र नवीनः इति वा ॥

७ ध्वनिजितवीण

ध्वनिना जिता वीणा येन ॥

८ प्रतिहतजीनप्रतिसृतमीनध्वजसुकुलीन

प्रतिहतः निरस्तः जीनः जीर्णः प्रतिसृतः व्यापकः मीनध्वजः
येन । तादृशश्चासौ सुतरां कुलीनश्च ॥

९ प्रसरदहीनप्रतिभटपीनद्युतिभुजरीणप्रखलधुरीण
प्रसरन् यः अहीनः अहीनां इनः प्रभुः शेषः तस्य प्रतिभटौ
पीनद्युती यौ भुजौ ताभ्यां रीणाः इताः प्रकृष्टखलधुरीणाः येन ॥

१० स्फुटमभिराम

स्फुटं प्रव्यक्तं अभिरामः रमणीयः ।
स्फुटं प्रव्यक्तमुख्यणम् ।
इत्यमरः ।

११ ध्रुवसुखधाम

ध्रुवं स्थिरं सुखकारि धाम आलयो यस्य ।
ध्रुवः शङ्कौ हरे विश्वां वटे चोत्तानपादजे ।
वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्ततर्कयोः ।
स्त्रीमूर्वाढ्योः सालपर्ण्यो गीतुज्ञामेदयोस्त्रिषु ।
स्थिरे नित्ये निश्चले च ध्रुवं क्लीबं प्रकीर्तिम् ।
इति मेदिनी ॥

१२ द्युतिपतिधाम

द्युतीनां पतिः सूर्यः । तस्य धाम इव धाम यस्य ॥

१३ स्वनिहितराम

स्वस्मिन् आत्मनि निहितः स्थापितः रामः दाशरथः येन ॥

१४ प्रपठितसामद्विजकृतकाम

प्रकर्षेण पठितानि सामानि यैः ते तावशाः ये द्विजाः तेषां कृताः
कामाः मनोरथाः येन ॥

१५ व्युपरतभाम

व्युपरतः भामः क्रोधः यस्य यस्माद्वा ॥

१६ प्रमितललाम

प्रसितं ललामं प्राधान्यं यस्य । लोके इत्यर्थः ।

ललामं पुच्छपुरुद्भूष्माप्राधान्यकेतुषु ।

इत्यमरः ॥

१७ स्तुतपरिणाम

स्तुतः परिणामः परिपाकः यस्य ॥

१८ त्रिभुवनधामप्रविदितनामत्रिगुणितदाम

त्रिभुवनमेव धाम स्थानं गृह्ण वा ।

धाम गेहे गृहे रथमौ स्थाने जन्मप्रभावयोः ।

इति विश्वः । तस्मिन् प्रविदितं यत् नाम तस्य त्रिगुणितं दाम
माला यस्य ॥

१९ द्युतिजितकाम

द्युत्या कान्त्या जितः कामः येन ॥

२० प्रियतमवाम

प्रियतमाः वामाः यस्य ॥

२१ प्रणिहितवाम

प्रणिहिताः वामाः प्रतीपाः येन ।

वामं सव्ये प्रतीपे च ।

इति विश्वः ॥

२२ प्रलयितयामव्यथ

प्रलयं प्रापिता यामी यमसंबन्धिनी व्यथा येन ॥

२३ गतकामप्रकृति

गता कामप्रकृतिः अभिलाषस्वभावता यस्य ॥

२४ निकामसखलितविनाम

निकामं अत्यर्थं सखलितः विनामः विकारः यस्य ॥

२५ प्रचलसमीरप्रतिगतनीरप्रकल्कुलीर-

प्रसृमरमीरश्रितजलतीरप्रकटपटीर-

च्छुरितकुटीरक्षितिपकरीरप्रबलशरीर-

प्रणिहितचीर

प्रचलसमीरेण प्रतिगतं व्यासं यत् नीरं तत्र प्रकल्पाः प्रकृष्टं कला-
वन्तः ये कुलीराः तैः प्रसृमरः प्रसरणशीलः यः मीरः समुद्रः तस्य
श्रितजलं जलवत् यत् तीरं तत्र प्रकटा ये पटीराः तैः व्यासाः ये
कुटीराः तेषु निवसन्तः ये क्षितिपकरीराः नृपवंशीयाः तेषां प्रबल-
शरीरेषु प्रणिहितानि दक्षानि चीराणि चाराद्विद्वारा येन ॥

२६ ध्वनितगभीर

ध्वनितेन गभीर । गम्भीरध्वन्याश्रय ॥

२७ स्फुटकरवीरच्छविकर

स्फुटा करवीरस्य इव श्रुतिः ययोः ताद्यौ कर्तौ यस्य ॥

२८ वीरक्षितिपतिहीर

वीराः ये क्षितिपतयः तेषु हीरः इव ॥

२९ प्रधृणितभीर

प्रधृणिताः अनुकस्पिताः भीराः भयशीलाः येन ॥

३० प्रतिकृतसीरध्वज

प्रतिकृतः अनुकृतः सीरध्वजः येन ॥

३१ वरकीरस्वनुकृतनास

वरकीरवत् सुषु अनुकृता नासा यस्य ॥

३२ स्फुरदण्हास

स्फुरन् अण्हासः मन्दहासः यस्य ॥

३३ प्रेमनिवास

स्नेहस्थान ॥

३४ प्रियविश्वास

प्रियः विश्वासः प्रत्ययः यस्य ॥

३५ ब्रणितपलाश

ब्रणः संजातो येषां ते ब्रणिताः। पलं मांसं ये अश्रन्ति ते
पलाशाः व्याघ्रादयः। ब्रणिताः मारिताः पलाशाः येन। मृगयाप्रिय-
त्वात् ॥

३६ प्रहतखलाश

दुष्टाशानिहन्ता ॥

३७ प्रजितदशाश

प्रजिताः दशसंख्याकाः आशाः दिशः येन ॥

३८ प्रकटितरासप्रकरविलास

रासप्रकरः क्रीडासमूहः । तस्य विज्ञासः उज्ञासः । प्रकटितः
रासप्रकरविलासः येन ॥

३९ प्रणायितदास

प्रणायं प्रापिताः दासाः येन ॥

४० द्युसदधिवास

द्विवि सीदन्ति इति द्युसदः देवाः । तेषु अधिवासः यस्य ॥

४१ द्विजगणभास

द्विजगणान् भासयति तेषु भासते इति वा ॥

४२ व्यपगतनाश

व्यपगतः नाशः यस्य ॥

४३ च्युतपरिहास

च्युतः परिहासो यस्य ॥

४४ प्रतिसम्भकाश

प्रतिसमं काशते इति ॥

४५ स्थलदवकाश

स्थलान् तिष्ठन् उदारगुणानां अवकाशः यस्मिन् ॥

४६ प्रहुतहुताश

प्रहुतः यथोक्तविधिना हुतः हुताशः येन ॥

४७ प्रचितसमाप्त

प्रचितः समाप्तः एकार्थीमाप्तः येन ॥

४८ प्लुतरिपुचण्ड

प्लुताः पलायिताः रिपुषु चण्डाः यस्मात् ॥

४९ द्विवद्यदचण्ड

द्विवद्यतां स्तिन्यतां अचण्डः यान्तः ॥

५० प्रणुदितचण्ड

प्रणुदिताः चण्डाः यमदासाः येन । सर्वप्रायिनां स्वर्गगामित्वात् ॥

५१ भ्रंशितचण्ड

भ्रंशिताः चण्डाः कोपाः येन ।

चण्डो दैत्यान्तरे तीव्रे चण्डो दासे यमस्य च ।

चण्डा धनहरीशद्वपुष्योश्चरण्डोऽतिकोपने ॥

इति विश्वः ॥

५२ स्फुरत्प्रचण्ड

स्फुरत् शोभमानं प्रचण्डं उदरं यस्य । सामुद्रिकलचण्डोपेतत्वात् ।

प्रचण्डसुदरे विद्यात् पशोरवयवेऽपि च ।

प्रचण्डो दुर्धैर्द्वे इवेतकरवीरे प्रतापिनि ॥

इति विश्वः ॥

५३ श्रीभुजदण्डश्रायिकोदण्डग्राहितदण्ड

श्रीः सरलद्रुमः । तदाकारो यो भुजदण्डः तं श्रयति । इद्यो यः
कोदण्डः तेन ग्राहितः प्राप्तिः दण्डः करः येन ।

श्रीवैष्णवना शोभा भारती सरलद्रुमः ।

इति विश्वः ॥

५४ प्रवल्लितदण्ड

प्रवल्लितः संज्ञातप्रकर्षवज्जः दण्डः सैन्यं यस्य ॥

५५ नुतमाहिदण्ड

नुताः प्राताः महाः पृथिव्याः दण्डाः कोणाः येन ।
 दण्डो यमे मानभेदे लगुडे यमसैन्ययोः ।
 व्यूहभेदे प्रकारण्डेऽस्त्रे कोणमन्थानयोरपि ॥
 इति विश्वः ॥

५६ स्थितजगदण्ड

स्थितं जगदराङ्डं ब्रह्माराङ्डं यस्मिन् ॥

५७ द्रवदहृदण्ड

द्रवन्ति द्रवीभवन्ति अहदां शत्रूणां अण्डानि मुष्काः यस्मात् ॥

५८ प्रवल्लदुदण्ड

प्रकर्षेण बलत् बूहमवत् उत्कर्षं अराङ्डं वीर्यं पराक्रमः यस्य ।
 अराङ्डं खड्गादिकोशे स्यान्मुष्के वीर्येऽपि च कवित् ।
 इति ।

५९ श्रितनवखण्ड

श्रिताः आश्रिताः नवावयवाः खण्डाः भारताश्यः यम् ॥

६० प्रगल्तखण्डास्फिरमणिखण्डप्रविहितगण्ड

प्रकर्षेण गलितः गतः खण्डः मणिदोषः येषां ते । ईद्वयाः स्फिराः
 स्फाराश्च ते मणयः च । तेषां खण्डः समूहः । तेन प्रविहितः कृतः
 गण्डः अश्वभूषणं येन ॥
 स्यात् खण्डः शक्ले चेत्तुविकारमणिदोषयोः ।
 खण्डं पद्मादिसंघाते खण्डः स्यात् पुंसि गोपतौ ॥
 गण्डः प्रवीरे चिह्ने स्यादश्वभूषणबुद्बुदे ।
 इति च विश्वः ॥

६१ द्युतखलखण्ड

द्युतः अभिगतः खलालां खलकर्मणां खण्डः खण्डनं येन ॥

६२ त्रिजगदखण्ड

त्रिजगति अबगङ्गः । अप्रतिहतशासनत्वात् ॥

६३ श्लथरिपुगण्ड

श्लथाः रिपूणां गण्डाः अश्वाः यस्मात् ॥

६४ प्रविजितगण्ड

प्रकर्षेण विजिताः गण्डाः अङ्गिगतो येन ।

गण्डः स्यात् पुंसि खद्गनि ।

अहयोगप्रमेदेऽपि वीश्वङ्गे पिटकेऽपि च ॥

चिह्नवीरकपोलेषु हथभूषणबुद्बुदे

इति मेदिनी ॥

६५ त्रिदशभरण्डश्लाघितपण्ड

त्रिदशानां ये भरण्डाः स्वायिनः तैः श्लाघिता स्तुता पण्डा
बुद्धिः यस्य ।

पण्डः शुण्डे वियि स्त्रियाम् ।

इति मेदिनी ॥

६६ त्रस्यदपण्ड

त्रस्यन्तः त्रासं प्राप्नुवन्तः अपण्डाः वीराः यस्मात् ॥

६७ प्रमदवरण्ड

प्रमदानां हर्षणां वरण्डः सन्दोहः । तद्रूपः ।

वरण्डोऽभ्यन्तरे वेदौ सन्दोहमुखरोगयोः ।

इति विश्वः ।

वरण्डा सारिकावर्तिखद्गधेनुषु कथ्यते ।

इति मेदिनी ॥

६८ क्षितिसुवरण्ड

क्षितेः सुवरण्डः अभ्यन्तरः । अन्तरा धारक इति यावत् । अथवा

क्षितिरेव शोभना वरण्डा धेनुः यस्य । अथवा क्षितौ शोभना वरण्डाः

धेनवः यस्य ॥

६९ प्रहतवितण्ड

प्रहता दूरीकृता वितण्डा वादविशेषः येन ॥

७० क्षतजलरुण्ड

क्षतः जलरुण्डाः सर्पाः तत्तुल्याः खलाः येन ।

जलरुण्डो जलावर्ते पयोरेणौ भुजङ्गमे ।

इति विश्वः ॥

७१ प्रवरितकुण्ड

प्रवरितानि प्रकर्षेण भृतानि कुण्डानि धर्म्याक्षया येन ॥

७२ व्युदसितकुण्ड

व्युदसिताः दूरीकृताः कुण्डाः जारजाः येन । धर्मेण स्वराज्य-
पाक्षनात् ॥

७३ प्रभरितकुण्ड

प्रभरितानि पूरितानि कुण्डानि जलाशयाः येन ।

कुण्डपरम्यालये मानभेदे देवजलाशये ।

इति मेदिनी ।

कुण्डं देवजलाधारे ।

इति विश्वः ॥

७४ द्विदलितमुण्ड

द्विदलिता मुण्डाः मुण्डसद्वशाः येन ॥

७५ प्रगलितशुण्डभ्रमिधरशुण्डप्रसभसशुण्ड-

द्विपवरमुण्ड

प्रगलिताः । शुण्डाः मदनिर्भराः येषां ते च ते भ्रमयः भ्रमणानि ।
तेषां धराः धारकाः शुण्डाः भ्रमराः येषु ताद्वशाः । प्रकर्षेण भासि-
सहिताः प्रसभाः । ताद्वशाः ते च ते । शुण्डाभिः सहिताः सशुण्डाः ।
द्विपेषु धराः श्रेष्ठाः ते च । तेषां मुण्डानि शिरांसि येन । रिपूणा-
मिति भावः ॥

७६ क्षितपरतुण्ड

क्षितानि हतानि परेणां तुण्डानि मुखानि येन ।
वक्त्रास्ये वदनं तुण्डम् ।

इत्यमरः ॥

७७ त्रिगुणनिदान

त्रयो गुणा यस्मिन् निदानं आदिकारणम् । त्रयाणां गुणानां
समाहारः त्रिगुणम् । तस्य निदानं इति वा ॥

७८ स्तकदुपमान

स्तकन्ति प्रतिघातं प्राप्नुवन्ति उपमानानि साहश्यानि यस्य ॥

७९ श्रुतियुतगान

श्रुतिभिः स्वरारम्भकावयवैः युतं गानं यस्य ।
प्रथमाच्छ्रूवणाच्छ्रूदः श्रूयते द्रूस्वमात्रकः ।
सः श्रुतिः संपरिहेया स्वरावयवलक्षणा ॥

इति ॥

८० ध्वनितपुराण

ध्वनितानि कथितानि पुराणानि येन ॥

८१ प्रथितपुराण

प्रथितो विश्यातः । पुराणः अनादिः । कर्मधार्यः ॥

८२ ग्रदितविगान

ग्रदितं मर्दनविषयीभूतं विगानं निन्दा यस्मात् ॥

८३ त्रिपथपुनान

त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तस्य पुनानः ॥

८४ त्रिपुरधुनानप्रत्ययधान

तिसूणां पुरां समाहारः त्रिपुरम् । तस्य धुनानः शिवः । तस्य
प्रत्ययः । तस्य धानः विश्वासाधायकः ।
प्रत्ययः यथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।
इति विश्वः ॥

८५ भ्रमदपदान

भ्रमत् प्रचरत् अपदानं महत् कर्म ।
अपदानं महत् कर्म ।
इत्यमरः ॥

८६ स्वतः प्रमाण

स्वतः स्वस्मादेव । न तु विषयेन्द्रियसञ्जिकर्षादिगुणजन्यत्वा-
दिना । प्रमाणं प्रमितिः यस्मिन् ॥

८७ प्रकृतिवितान

प्रकृतिः पौरवर्गः । तस्य वितानः विस्तारः यस्मात् ।
वितानो यज्ञविस्तारोऽप्नोचेषु क्रतुकर्मणि ।
इति विश्वः ॥

८८ क्रमजुषमाण

क्रमः रक्तिः । तस्याः जुषमाणः सेवमानः ॥

८९ ग्रन्थिलबाण

ग्रन्थिलाः ग्रन्थसहिताः बाणाः यराः यस्य ।
ग्रन्थिलो ग्रन्थसहितः ।
इत्यमरः ॥

९० द्रमितनिमान

द्रमितं गतं निमानं मूल्यं यस्य । द्रम गतौ ॥

११ प्रशितकृपाण

प्रशितः तीक्ष्णोकृतः कृपाणः खड्गः यस्य । शीष्म निशाने ॥

१२ व्रजपरमान

व्रजे निवहे परं उत्कृष्टं मानं प्रख्यानं यस्य ।

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ।

इत्यमरः ।

मानं प्रमाणप्रख्याने मानश्चित्तोक्षतौ ग्रहे ।

इति विश्वः ॥

१३ ध्रुतपरिमाण

ध्रुतं गतं परिमाणं इयत्ता यस्य ॥

१४ श्रुतवहुमान

श्रुतानि श्रुतौ उक्तानि बहूनि मानानि यस्य ॥

१५ स्यन्दितवान

स्यन्दितानि आदीकृतानि वानानि शुष्काणि येन ॥

वानं शुष्कफले शुष्के कर्ते सेवनकर्मणि ।

इति विश्वः ॥

१६ ज्वलदभिधान

ज्वलत् त्रिषु लोकेषु देदीप्यमानं अभिधानं नाम यस्य ॥

१७ प्रणयगृणान

प्रणयस्य प्रेमणः गृणानः उपदेष्टा ॥

१८ ध्रुवलभमान

ध्रुवाणां शड्कूनां यज्ञस्थानां यजमानानां यज्ञकारिणां च प्रति-
लभमानः प्राप्तुवन् । शेषषष्ठ्या समाप्तः ॥

१९ त्रिपदविवार

त्रयाणां पदानां समाहारः त्रिपदम् । तत् विवृण्णोति प्रकाशयति
स्वकीर्तिप्रतापाभ्याम् ॥

१०० स्वभ्यवहार

सुषु अभ्यवहारः भद्र्यं यस्य ॥

१०१ श्रमपरिहार

श्रमस्य परिहारकर्ता ॥

१०२ स्थितिगतहार

(न व्याख्यातम्)

१०३ द्रुणदभिचार

द्रुणन्तः गच्छन्तः अभिचाराः हिंसाकर्माणि यस्मात् ।
हिंसाकर्मभिचारः स्यात् ।

इत्यमरः ॥

१०४ कथितविचार

कथितः परिपक्षः विचारः यस्य ॥

१०५ व्यपगतपार

व्यपगतः विशेषेण अपगतः पारः परतटः । अर्थात् संसाराद्येः ॥

१०६ स्मृतवरनार

नराणां समूहः नारम् । वरं च तत् नारं च वरनारम् । स्मृतं
वरनारं येन ॥

१०७ क्षपणकमार

क्षपणकान् बौद्धविशेषान् मारयति इति ॥

१०८ प्रसुतकुमार

प्रसुताः उत्पादिताः कुमाराः युवराजानः येन ॥

१०९ श्रीमदुदार

कर्मधारयः ॥

११० प्रतिभट्टदार

प्रतिभट्टान् प्रतिकूलभट्टान् दारयति इति ॥

१११ प्रभुतागार

प्रभुतायाः अगारं गृहम् ।

११२ क्षयदभिसार

क्षयन् नश्यन् अभिसारः परस्त्रीगमनानुकूलो व्यापारः यस्य ॥

११३ प्रतिसरसार

प्रतिसरो नियोज्यः सारः न्याय्यः यस्य ॥

११४ स्तृतगुणतार

स्तृताः विस्तृताः गुणा एव ताराः हाराः यस्य ॥

११५ प्रलयकुठार

प्रलयः आपात्तिः । तस्य कुठारः । तरसाभ्यात् तज्जिवारकः ॥

११६ त्रिभुवनपाल

त्रिभुवनपालकः ॥

११७ प्रगुणकृपाल

प्रगुणां भूयसीं कृपां लाति आदत्ते । अर्थात् स्वीयेषु ॥

११८ प्रसरदरालप्रसचितवाल

प्रसरन्तः अरालाः कुटिलाः प्रसचिताः शोभिताः वालाः कैराः

यस्य ॥

११९ प्रभवरवाल

प्रकृष्टा भा यस्य इति प्रभः । वरः उत्कृष्टः । बालः शिशुः यस्य ॥

१२० क्लुतकरवालध्वनितविदाल

क्लुद् गतौ । क्लुतः प्राप्तः यः करवालः खड्गः तेन ध्वनितः विदालाः विद्लनानि येन ॥

१२१ द्विजपतिभाल

द्विजपतिः भाले यस्य । द्विजपतिवत् भालं यस्य इति वा । द्विजपतिभां लाति इति वा ॥

१२२ प्रतिहतकाल

प्रतिहतः तिरस्कृतः कालः मृत्युः येन । पूर्णायुषत्वात् ॥

१२३ क्षरदध्यजाल

स्पष्टम् ॥

१२४ प्रमुखकरालद्विणविदालप्रखरतमाल

प्रमुखाः श्रेष्ठाः करालाः भयानकाः द्विहिणाः शत्रवः । तेषां विदालः भक्तकः प्रकरः तीक्ष्णाः तमालः खड्गः यस्य ॥

१२५ ज्वलितपलालच्छविकलिकाल

ज्वलितः पलालच्छविः कलिकालः येन ॥

१२६ प्रतिमठतालप्रभृतिविशाल

प्रतिमठसंशकः यः तालः तत्प्रभृतीन् विशालयति विस्तारयति इति ।

तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च समिते ।

गीतकालक्रियामाने करास्फाले द्रमान्तरे ।

वायभारेऽ च कांस्यस्य त्सरौ ताल्यजटौषधौ

क्लीबं तु हरिताले स्थात् ।

इति मेदिनी ॥

१२७ स्मयितसुधर्म

स्मयिता स्मयं विस्मयं ईषद्वासं वा प्रापिता सुधर्मा देवसभा येन ।
स्यात् सुधर्मा देवसभा ।
इत्यमरः ॥

१२८ प्रविहितधर्म

प्रविहिताः धर्माः पुण्यानि येन ।
धर्माः पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।
इति विश्वः ।
धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ ।
अहिंसोपनिषद्व्याये ना धनुर्यमसोमपाः ।
इति मेदिनी च ॥

१२९ त्रिदशसधर्म

त्रिदशैः देवैः सधर्मा तु ल्यः ॥

१३० प्रविदितमर्म

प्रविदितानि भर्माणि रहस्यानि येन ॥

१३१ प्रचरदधर्मप्रमथनकर्म

प्रचरन्तः ये अधर्माः तत्प्रमथनानि कर्माणि यस्य ॥

१३२ ध्रुवकृतकर्म

ध्रुवाणि नित्यानि कृतानि कर्माणि येन । क्रियते इति कर्म । कुजो
भावे कर्माणि च मनिन् ।

कर्म व्याप्ते क्रियायां च पुनर्पुंसकयोर्भातम् ।

इति स्त्रः ॥

१३३ द्विपततिचर्मश्रयिपरिकर्मक्षणगणनर्म

द्विपततिचर्मश्रयी महादेवः । तत्परिकर्म सेवा । तत्र यः क्षणः
उत्सवः तस्य गणः समूहः । तत्र नर्म क्रिया यस्य ।
परिकर्माङ्गसंस्कारः ।
इत्यमरः ॥

१३४ श्रुतितिलवर्म

भूतलकवच ॥

१३५ श्रुतिशतशर्मप्रद

श्रुतिशतानां शर्मप्रदः कल्याणप्रदः ॥

१३६ शुभभर्मप्रवितरघर्मक्षयकर

शुभं भर्म सुवर्णम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ।

इत्यमरः । तस्य प्रवितरः प्रवितरणम् । घनर्थे कविधानमिति कः ।

तेन घर्मस्य तापस्य च्यकरः शान्तिकरः ॥

१३७ पाहि स्वकजनमेतं भक्तिसमेतम् ॥

APPENDIX II.

जगद्विजयच्छन्दः

बृहत् मूलम्

[Variants in reading found in the manuscript with the text alone are given in the foot-notes. The figures there refer to the line numbers above. The figures on the left of the column refer to the section number in the body of the book and those in the right of the column refer to the lines].

खण्ड १.

१	जय जय चण्ड द्युतिजयचरण्ड	भ्रमिकोदण्ड
	प्लुतरिपुचरण्ड	द्रुतकोदण्ड
	भ्रंशितचरण्ड	प्रबलितदरण्ड
	प्रणुदितचरण्ड	प्रोहितदरण्ड
	क्षोभितचरण्ड	त्रासितदण्ड
	व्यासितचरण्ड	स्वीकृतदण्ड
	क्षिवद्यदचरण्ड	क्षमातलदण्ड
	स्फुरत्प्रचरण्ड	स्कन्दनदरण्ड
	क्षुटन्प्रचण्ड	प्रोक्षुरदरण्ड
११	क्षमाप्रचरण्ड	प्रुतमहिदण्ड
	श्वसत्प्रचरण्ड	प्रोक्षुटदरण्ड
	ध्रुवप्रचरण्ड	श्लायितदरण्ड
	श्रीभुजदरण्ड	स्तिमिजलदण्ड
	अधिकोदरण्ड	द्रावकदण्ड
	आद्वितदरण्ड	क्षितिमार्तण्ड
		स्तुतमार्तण्ड
१२		२०
१२		२४
१२		२८
१२		३८
१६		३२

	स्थितजगदरण्ड		अस्तसररण्ड
	द्रवदद्वरण्ड		द्रेषिसररण्ड
	प्रवलदुदरण्ड		त्रुणणसररण्ड
	श्रितनवखण्ड	३६	मलच्छितमण्ड
	प्रगलितखण्ड		स्वर्दितमण्ड
	स्फरमणिषण्ड		व्यञ्जनमण्ड
	प्रविहितगण्ड		प्रपीतमण्ड
३१	द्युतखलखण्ड	४०	व्यञ्जनमण्ड
	स्वादितखण्ड		भ्राशिशिखण्ड
	त्रिजगदखण्ड		त्रिखितशिखण्ड
	स्फुरितगुणोघ		प्रियतमरण्ड
	श्रीभीखण्ड	४४	सखलदेरण्ड
	व्यवसितखण्ड		द्वुमसमवैरि
	द्वितपाखण्ड		प्रद्वदितरण्ड
	स्तावकगण्ड		क्षारितरण्ड
	भ्राजितगण्ड	४८	क्षोणिवरण्ड
	स्तोचितगण्ड		प्रमदवरण्ड
	व्यापृतगण्ड		क्षिद्प्रत्यण्ड
	क्षुशिरपुगण्ड		स्तुप्रत्यण्ड
४१	श्वसनितगण्ड	५२	प्रणाड्वररण्ड
	द्रावितगण्ड		प्रशितवरण्ड
	हादकगण्ड		त्रातवरण्ड
	प्रविजितगण्ड		प्रेष्ठवरण्ड
	क्षोदितगण्ड	५६	स्थेष्ठतरण्ड
	क्षितपोगण्ड		मलाशितफरण्ड
	क्षितपोगण्ड		व्यापत्तटिनी
	क्षितपोगण्ड		प्रौढतरण्ड
	त्रिदशभरण्ड	६०	प्रहतवितरण्ड
	क्षाधितपरण्ड		न्यस्तवितरण्ड
	त्रस्यदपरण्ड		ग्रस्तवितरण्ड
५१	त्वच्छितभरण्ड	६४	ग्रसितवितरण्ड
	न्यक्षितभरण्ड		श्रिष्मार्तण्ड

८१.	श्लिरमार्तरण्ड		प्रदलितमुण्ड	११२
	प्रभुमेरुण्ड		प्रमथनरौद्र	
	स्तुद्देश्यरण्ड		प्रक्षरश्यरण्ड	
	शुद्दमेरुण्ड	१००	भ्रमिधरश्यरण्ड	
	क्षितिवालरण्ड		प्रसमसश्युण्ड	११६
	च्युद्वालरण्ड		द्विपवरमुण्ड	
	प्रियजलरण्ड		स्मितचामुण्ड	
	क्षितजलरण्ड	१०४	त्याजितश्यरण्ड	
	स्वृतजलरण्ड		प्रीणितश्यरण्ड	१२०
	प्रभरितकुण्ड		ब्रापितश्यरण्ड	
	प्रपिब सुकुण्ड		क्षितपरतुण्ड	
	व्युदसितकुण्ड	१०८	व्यपहतमुण्ड	
९१.	प्रवरितकुण्ड	१०१	व्युपरतहुण्ड	१२४
	दूभृतकुण्ड		द्रवसितमुण्ड	१२५
	प्रद वरश्यरण्ड			

SECTION I.

६, ७. व्यासितचरण्डकोभितचण्ड

८. आजदचरण्ड instead

१५. स्थितकोदण्ड

२७. म्लायितदरण्डप्रस्तुतदण्ड instead

३१, ३२. omitted.

५९. omitted. There is क्षितपोगरण्ड repeated only once.

६३. व्यायितभण्ड instead.

६५. ध्वस्तसररण्ड

७२. स्वस्तभररण्डभ्रष्टसररण्ड instead

७३. भ्राजिशिखरण्ड

७४. ज्ञपितशिखरण्डस्फुरदेररण्ड instead

८२. द्विद्वप्रचण्ड

८३, ८४. प्रत्तवरण्डप्लिद्वप्रत्यण्ड instead

८७. श्रेष्ठवररण्ड

९४. व्ययितवितरण्ड instead

९९, १७, १८. क्षितमार्तरण्डस्तुतमार्तरण्ड instead

१००. omitted

१०५, १०६, १०७. त्रितज्जलरुद्ग्रभरितकुण्डप्रधिवसुकुण्ड instead

१०९. द्रावितकुण्डस्थापितकुण्ड instead

१२२. छटदरितुरुड instead

१२३. व्युपाहितमुरुड instead

१२५. प्रसृदितमुरुड

खण्ड २.

प्रोच्चिद्राणा		स्मृतविज्ञान
क्षिप्रविमान		स्तरितग्लान
क्षर्पितयान		स्फुटमग्लान
प्रावशयान	४	स्मितपरिधान
दमायितहान		स्फुटदुद्यान
ब्रह्मसमान	१३१	प्रदितविगान
प्रमासमान		त्रिपथुनान
व्योमसमान	८	द्विषल्लुनान
१११ त्रिगुणनिदान		त्रिपुरधुनान
प्रलयितदान		स्वभूदधान
प्रायितदान		स्वर्गदान
शस्त्रनिधान	१२	ब्रह्मोद्यान
द्रुमसन्तान		ब्रह्मोद्यान
त्रिजगत्प्राण		ब्रह्मोत्थान
स्तकदुपमान		ब्रह्मोत्थान
स्वरदनुमान	१६	श्रेष्ठोत्थान
स्मयगीर्वाण		स्वव्युत्थान
श्रुतियुतगान		द्रुडव्युत्थान
ध्वनितपुराण		व्यूढपिधान
१२१ प्रथितपुराण	२०	व्यूढनिधान
प्रसिताधान		प्रत्ययधान
प्रसिताधान		भ्रमदपदान
त्रिविधज्ञान		स्वतःप्रमाण
क्रियताव्वान	३५	आवनिपान

सुकृप्रशान		ब्रजपरमान	
श्रीप्रशान		स्वरसन्धान	
१५१		क्रियाविधान	
प्रणायाहान		त्रिपुरामान	८४
श्रेयःस्थान	५२	संसनभान	
प्रकृतिस्थान		द्रविणस्थान	
प्रकृतिवितान		द्रधिणस्थान	
प्राप्तवितान		ध्वस्तविगान	८८
द्वेत्रवितान	५६	द्रमितनिमान	
त्रिदिववितान		क्रमसंस्त्यान	
क्षीरवितान		ध्रुतपरिमाण	
ज्ञासवितान		श्रुतवह्नमान	९२
स्तोत्रवितान	६०	प्रणातत्राण	
१६१		स्यन्दितवान	
प्रोदिततान		प्रातावेषाण	
त्वगधिष्ठान		प्यायितपान	९६
प्रपदत्राण		ध्वजनिःशान	
अहगृहणान	६४	भ्यसक्षद्वान	
व्यवहितकाण		स्तोमितगाण	
प्रोथगणाण		ज्वलदभिधान	१००
क्रमजुषमाण		द्वलदभिमान	
द्रविपाषाण	६८	प्रुनिवाण	
श्रमसुषणान		क्रमितथ्राण	
श्रमपुषणान		क्षरितद्राण	१०४
अहसंस्त्यान		द्वेडप्सान	
१७१		स्पृहितध्यान	
द्रवविद्राण	७२	स्थिरसापान	
श्रेयःख्यान		व्यानसमान	१०८
श्रन्थिलवाण		स्फुडितोदान	
द्रवनिर्माण		भ्राजिप्राण	
स्फायितवाण	७६	ज्ञेयप्राण	
ध्वनदालान		श्लोशविदान	११३
द्रिपसन्धान			
प्रशितकृपाण	२०१		
द्वेदितवाण	८०		

तमनिस्थान	२२१	व्याचक्षाण	१३२
स्वरूपनिर्माण		त्रिःपवमान	
स्मयविश्वाण		प्रसंस्तवान	
स्वापितदान	११६	ध्रुवजरसान	
द्रमदभिमान		स्वव्यवधान	१३६
त्रखदभिमान		प्रतिसन्धान	
स्पृहाभिमान		स्वारभमाण	
ग्रहाभिमान	१२०	क्षमशवसान	
स्तोकखगान		प्रणयगृणान	१४०
२११	ध्रुवसन्तान	प्रणयवृधान	
ध्रुवसन्तान		प्रणयदशान	
ध्रुवविदधान	१२४	प्रप्लवमान	
ध्रुवपचमान		प्रकममाण	१४४
ध्रुवजुहुराण		ध्रुवयजमान	
ध्रुववृधसान		प्रतिलभमान	
स्वमञ्जसान	१२८	प्रसमिन्धान	
ध्रुवसहसान		प्रमन्दसान	१४८
ध्रुवयुज्ञान		व्याजुक्षान	
ध्रुवमीशान		दुधगयुधान	१५०

SECTION II.

३. स्तोचितयान instead.
१५. असदुपमान instead.
१७. स्फरसीर्वाण instead.
१८. श्रुतिकृतगान
२०. omitted
२४. स्वलदक्षान
३०. द्युमणिरभानश्लिथितविमान instead.
३३. त्रिदशदधान instead.
५६. स्तम्भवितान
- ६६, ६७. प्लीहदकाणद्वन्द्वज्ञाण instead.
६९. अमरणमुषाण
७०. प्रीतिपुषाण instead.

७१. अहसंस्थान
 ७२. ज्यविद्राण
 ७७. बुटदालान
 ८८. श्रेयःस्थान instead.
 ९९, १००. छलदभिमानज्वलदभिमान
 ११७. श्ववदभिमान
 ११८. शुथदभिमान
 १२०. क्षिपदभिमान instead.
 १२१. After this there is स्तोकदान and the section ends. All the other lines are omitted.

खण्ड ३.

व्यपहृतभार	स्वैरविहार
ध्रमसंभार	स्थायुकहार
त्वष्टविकार	द्रुणदभिचार
स्तलितनिकार	क्वथितविचार
स्वगेद्वार	व्यपगतपार
प्रलयस्तार	द्रवसंचार
स्फरदाकार	स्थावरचार
प्रथमोकार	ध्रजितसार
श्वयदधिकार	भ्रीसंसार
क्वन्दकार	श्रुतिकासार
स्थितिसंस्कार	व्यक्तविसार
भ्रष्टाहार	स्वरविस्तार
त्विणीहार	स्मृतवरनार
त्रिपदविचार	प्रतिनिस्तार
क्षिसोदगार	क्रत्ववतार
व्यापृतहार	प्रतिकान्तार
स्वभ्यवहार	क्षणिकासार
श्रमपरिहार	क्षपणकमार
हेत्रियहार	प्लोषितमार
ज्ञाव्यवहार	प्रौढकुमार

प्रसुतकुमार		क्षुपुरस्कार
प्रभुतागार		क्षतिरस्कार
प्रगुश्छार		क्षनमस्कार
श्रीमदुदार	४४	क्षपुरस्कार
व्योमोदार	२९१	स्वक्षूत्कार
क्षमाधरधार		क्षविनिष्कार
क्रीडितदार		प्रसमुत्सार
क्षस्तविदार	४८	प्रसप्रकार
प्रतिभटदार		क्षतत्प्रकार
प्रसुदिततार		प्रतिहृतशार
श्रद्धाधार		क्षणगणशार
स्मादुदार	५२	क्षिदलंकार
२७१		ध्वदहंकार
श्रितजलधार		क्षमिधार
क्षीवनिवार		द्वूमसहाकार
स्वःप्रावार		द्वूमदुवर्ग
व्रजिततुषार	५६	श्रांहर्णिकार
प्रोषितजार	३०१	क्रीक्रैकार
व्रजिज्वार		हरैहरैकार
प्रेक्षितवार		स्वरुपरवार
स्त्रीगणाहार	६०	त्सरुपरिवार
प्रत्ययहार		स्वरुपरिवार
क्षयदभिसार		प्रस्तरवार
क्षयसंवार		प्रस्तरवार
२८१		स्वरुपरिवार
श्रीघनसार	६४	श्रीप्रस्तार
प्रतिसरसार		श्रीदोदार
प्रतिसरसार		ग्रहिलाकार
प्रतिसरसार	६५	स्पृष्टव्याहार
प्रतिसरसार	३११	स्तृतगुणतार
प्रतिसरसार		स्फुरिण्डतार
प्रतिसरसार		द्यातिततार
स्वःप्राकार	७२	१०४

क्लमसंतार	प्रदर्शमदार
क्लेशाङ्गार	प्रदर्शमदार
श्रन्थितवार	३२१ द्योतिकडार
स्फोडकवार	१०८ प्रदर्शकुठार
हुतकेदार	प्रदर्शकुठार
ज्वलनकडार	स्वादुकुठार ११६

SECTION III.

१. Omitted. This omission is along with the end of the last section.
२. अस्तिविकार instead.
- ४, ५. व्यपहतभार extra between the two.
१५. Omitted
२३. स्वलदभिचार
२४. क्लशितविचार
- २४, २५. क्रयदुपचार extra between the two.
२६. स्थितसंचार
२८. स्थापितसार
२९. मृतसंसार instead
- ४८, ४९. प्रतिभृदारस्तस्तविदार
५६. प्लविततुषार
५८. अतितज्वार
५९. श्लाघितवार instead
६१. Omitted
- ६३, ६४. क्षिताङ्गार extra between the two
६४. द्युतिघनसार
६३. Omitted
- १०४, १०५. भ्राजितद्वार extra between the two.
१०६. The section ends here. All the other lines omitted.

खण्ड ४.

स्त्राम्भतदास		कृत्रास	३२
स्थितिकैलास		श्रायितकास	
स्त्राम्भतदास		म्रदितश्वास	
प्रेमनिवास	४	स्यमिताश्वास	
ओटितपाश		ग्रस्तोज्जास	
व्यथितहास		स्वादितघास	३६
क्रान्तविवास		स्वतनुम्लास	
३३१ ल्लमिकीनाश	५	त्रौकितमास	
कथनविलास		इवेतितवास	
द्वालदम्यास		परप्रकाश	४०
स्फूर्च्छ्वतरास	३६१	स्वपत्प्रकाश	
द्राडितवाश	१२	त्वद्विजतकाश	
स्थलदवकाश		क्रथितायास	
भ्रेष्विनिकाश		श्लथल्लास	
स्यायितभास		द्विद्वकलास	
क्रोशितभास	१६	भ्रूव्यत्यास	
द्वरण्णग्रास		त्रपितव्यास	
मनातन्यास		शुकितव्यास	
३४१ त्तुरसद्वकाश	२०	स्तरणहास	
स्वावितप्रास		प्रियविश्वास	
स्थायिश्वास		व्रणितपलाश	
ध्यातविकाश	३७१	छन्नपलाश	
स्नातविभास		छातपलाश	
स्थापितवास	२४	प्रेषितकाश	
ध्यातहृताश		ओण पलाश	५६
प्रातबुधास		व्रणितव्याश	
स्वयंनिराश		स्तनितखलाश	
प्रायितरास	२८	द्रोहिनिरास	
त्यक्तोच्छास		कूरपरास	
स्पर्धिविनाश		स्तिंगधाम्यास	६०

स्तुक् सन्न्यास		द्युसदिवास	८०
स्वःपतिरास		ह्रीच्छतदाश	
प्रभाप्रकाश		ह्रोटितदाश	
३८ व्याप्तदराश	६४	प्रचितचकास	
द्विष्टदराश	४०१	प्रीणितदास	८४
क्लिष्टदराश		ध्रजितस्पास	
प्रायितलास		ध्वजितस्पाश	
स्वरितविभास	६५	ध्वजितकास	
भ्रेजितनास		द्रवदितहास	८८
ग्लपितपिपास		द्युदुर्वासः	
प्रहतयियास		कृतपरिहास	
स्यूतसमास	७२	प्रकरविलास	
स्नपितविपाश		प्रद्रुतकास	९२
३६१ हसिताकाश		ह्लादकरास	
स्नूकार्पास		प्रफुल्लवास	
ज्युतदुर्वास	७६	व्यंसककास	
ज्ञुदिध्यास	४११	व्यञ्जकवास	९६
र्घाग्निग्वास		प्रचरद्रास	
भ्रजदिविवास		प्रसवप्रास	९८

SECTION IV.

३. भ्राजितहास instead.

५, ६. स्वीकृतपाश extra between the two lines.

२२. स्नातप्रभास

२९. त्यजदुच्छवास

३१. द्रातत्रास

३४, ३५. स्वलदुल्लास extra between the two lines.

३५. असितोजास

३७, ३८. स्तम्भितप्रास extra between the two lines.

४९. क्षेत्रपरास
६३. स्वयंप्रकाश
६६. omitted.
६७, ६८. क्षितप्रयास extra between the two lines.
६९, ७०. ब्रह्माविभासक्रमविन्यास extra between the two lines.
७५. ब्रह्माभ्यास instead.
७६. श्वुतदुर्वास instead.
७६, ७७. क्षपनिभासत्यजदधिवास extra between the two lines.
८०. omitted.
८२, ८३, ८४. ग्लुचितचकासहाशकभास instead.
८५. ध्वजितस्पाश
८७, ८८. स्कन्दितशासक्षचिदितिहास instead.
८८, ९०. क्षिलदुर्वास extra between the two lines.
९१, ९२. ग्रबलग्रास extra between the two lines
९३, ९४, ९५, ९६. omitted.
९८. omitted.

खण्ड ५.

प्रधृतकपाल	४२१	ध्रुसितवाल
त्रिभुवनपाल		प्रभवरबाल
प्रगुणकुपाल		ध्राजन्माल
प्रकृततमाल		क्लुतकरवाल
प्रसादराल		ध्वनितविदाल
प्रख्चितवाल		व्युतजस्ताल
प्रियतमवाल		स्फुटशैवाल
प्रवलितवाल		प्रतिमितवाल
श्लोणितवाल		स्फुलितजटाल

१२

१६

द्विजपतिभाल		द्योतितकाल	४४
द्युतिनिधिभाल	२०	द्येपितकाल	
प्रमदकुलाल	४५१	स्त्रिकुलाचाल	
प्रतिमठताल		प्रमथकुपाल	
प्रभृतिविशाल		प्रेष्ठितहाल	४८
४३१ प्रविजितताल	२४	श्रेष्ठितहाल	
धमापितताल		श्र्यावनिगाल	
ग्लेवितताल		क्षरदघजाल	
प्रयहिन्ताल		प्रार्धितजाल	५२
प्रतिपाताल	२८	द्येवितजाल	
प्रणिहितवाल		म्लासिव्याल	
म्लकृपियाल		स्तवधव्याल	
स्थगितज्वाल		व्यालव्याल	५६
धूवसुरशाल	३२	व्यालकराल	
द्वुमसुखशाल		स्फूर्जज्वाल	
ज्वपितशृणाल		ज्वलितपलाल	
ज्वविफणिशाल		ज्वविकलिकाल	६०
४४१ प्रकटशिखाल	३६	प्रखरतमाल	
प्रथितरसाल		प्रसुखकराल	
प्रचुररसाल		त्रिशिखकराल	
श्रीफलशाल		प्रसुखदराल	६४
द्वृहिणविडाल	४०	त्रिशिखकराल	
प्रतिहृतकाल		प्रीतकराल	
स्थिरतम काल		क्रौञ्चमराल	
द्युतिधरकाल		प्रियकशृणाल	६८

SECTION V.

१. प्रणुतकपाल
७. omitted.
१३. द्रुतकरवाल instead.
- २५, २६. स्वीकृतताल instead.
- २६, ३०. प्रीतशृणाल extra between the two lines.
३६. त्रिदण्डमराल instead.

४६. द्वातचण्डाल instead.

४७, ४८. प्रसवाचालस्तुतसंचालच्चवित्विचाल extra between the two liens.

४९. omitted.

५०. आजिनिगाल

५१, ५२, ५३. क्रमदुष्टाल instead.

५४. All lines from this (inclusive) omitted.

खण्ड ६.

ध्वसुखधाम	स्मायककाम	२४
स्फाटिकधाम	व्यक्तरकाम	
द्युतिपतिधाम	त्रिलोककाम	
व्यलीकधाम	प्रपठितसाम	
त्रिवर्गधाम	द्विजकृतकाम	
४७। स्वतन्त्रधाम	द्वेष्वितभाम	२५
प्रलयनिराम	द्राघितभाम	
श्रियाभिराम	व्यापितभाम	
स्वनिहितराम	स्तुन्दितभाम	२६
स्नेहाराम	आशितभाम	
द्रेपितराम	स्तावितनाम	
स्नेहितराम	प्लीपरिणाम	
म्लेवितराम	प्राणायाम	२७
प्रतिसूतराम	प्रवलक्षाम	
प्रणयितराम	प्रत्तललाम	
४८। श्रद्धितराम	श्रेतललाम	२८
स्वक्षविराम	श्वलज्जलाम	
द्रावक्षवाम	स्फीतललाम	
प्रापितवाम	श्वलज्जलाम	
श्वयोतितवाम	द्वरज्जलाम	
स्फेदितवाम	स्थलितललाम	२९
स्मेदितवाम	द्रेषललाम	
स्फेदितकाम	स्वभूललाम	

प्रेजिललाम		स्तापितदाम	
५११ ज्ञयल्लाम	४८	स्वरण्णाम	५६
व्यायितयाम		प्रकुलग्राम	
ओपितयाम		प्रभवदृग्राम	
व्याघ्रस्थाम		प्रसंसंग्राम	
क्षेभणराम	५२	स्वपत्प्रणाम	६०
प्रेरितसाम		स्वःशुभदाम	६१
ह्यदुदाम			

SECTION VI.

The variants are so many part 7 have to give this section as found in the manuscript.

ध्रुव रुखधाम		कृतविनाम	
स्फाटिकधाम		स्तावितनाम	
धुतिपतिताम		शिलकपरिणाम	
प्रलयनिराम		मुटपरिणाम	
स्नेहितराम		प्राणायाम	
ह्रैपितराम		प्रवलक्ष्याम	
ग्लेषितराम		प्रेरितसाम	
प्रतिसृतराम		प्रत्तललाम	
प्रसरितराम		ह्यदुदाम	
श्रियाभिराम		स्तापितदाम	
स्वनिहितराम		त्रिपःग्राम	
स्नेहाराम		क्षणसंग्राम	
श्लेषितवाम		क्षुण्णश्याम	
स्फेषितवाम		क्षालिलसाम	
श्वर्तितवाम		स्नाटितसाम	
स्मयितनिकाम		द्वेषितसाम	
प्रमदितकाम		स्मयविश्राम	
प्रपठितसाम		द्वेषविचाम	
द्विजकृतकाम		क्षायितयाम	
ड्यायितवाम		प्रथितायान	
स्वक्षविराम			

श्लाघितयाम
प्रत्यललाम
इवेनललाम
द्वेषितताम
दयाप्रस्थाम
क्षोभणशाम
श्रौतनिशाम
द्वाहणक म
थेयस्काम

स्त्रिहात्काम
स्त्रीविद्यायाम
क्षुत्त्रियाम
शिलष्टश्याम
ह्रीच्छद्राम
द्रावितगाम
स्फूच्छितदाम
स्वःसुखःम

APPENDIX III.

जगद्विजयच्छन्दः

लघु मूलम्

खण्ड १.

१	जय जय धीन त्रिजगदधीन प्रनुदित धीन प्रशमन धीन क्षिति धरलीन प्रचकित वीन प्रचुरम धीन स्वमतिन धीन	४	ध्वनिजितवीण प्रतिहत धीन प्रतिसृतमीन ध्वजसुकुलीन प्रसरद धीन प्रतिभट्टीन ध्वनिभुजरीण प्रखलधुरीण	१२
११	स्फुटमभिराम धृवसुखधाम द्युतिपितधाम स्वनिहितराम प्रपटितसाम द्विजकृतकाम द्युपरतभाम प्रभितललाम स्तुतपरिणाम निभुवनधाम-	४	प्रविदितनाम- त्रिगुणितदाम धृतिजितकाम प्रियतमवाम २१ प्रशिंहितवाम प्रलयितयाम- व्यथ गतकाम- प्रकृति निकाम- स्त्रलितविनाम	१२ ११ ११ ११

खण्ड २.

११	स्फुटमभिराम धृवसुखधाम द्युतिपितधाम स्वनिहितराम प्रपटितसाम द्विजकृतकाम द्युपरतभाम प्रभितललाम स्तुतपरिणाम निभुवनधाम-	४	प्रविदितनाम- त्रिगुणितदाम धृतिजितकाम प्रियतमवाम २१ प्रशिंहितवाम प्रलयितयाम- व्यथ गतकाम- प्रकृति निकाम- स्त्रलितविनाम	१२ ११ ११ ११
११	प्रचलसमीर- प्रतिगतनीर- प्रकलकुलीर- प्रसुप्रसार-	४	श्रितजलतीर- प्रकटपटीर- स्त्रुंगितकुटीर- क्षितिपकरीर-	११

खण्ड ३.

प्रबलशरीर-	क्षत्रीकर वीर-
प्रणिहितचीर-	क्षितिपतिहीर
प्रमदितधर-	प्रदृशितभीर
ध्वनितगभीर-	प्रतिधृतसीर
स्फुटकुरवीर-	ध्वज वरकीर-

खण्ड ४.

स्वनुकृतनास	प्रणितदास
स्फुरदण्डास	धृसदधिवास
प्रेमविवास	द्विजगणभास
प्रियविश्वास	ध्यपगतनाश
व्रणितपलाश	ध्युतपरिहास
प्रहतखलाश	प्रतिसभकाश
प्रज्ञितदशाश	स्थलदवकाश
प्रकटितरास-	प्रहृतदृताश
प्रकरविलास	प्रचितसमाश

खण्ड ५.

प्लुतरिपुच्छण्ड-	स्फिरमणिखण्ड-
द्विवद्यदचण्ड	प्रविहितगण्ड
प्रणुद्वितचण्ड	द्युतखलखण्ड
ध्रुंशितचण्ड	द्विजगदखण्ड
ध्रुवप्रचण्ड	श्लथरिपुगण्ड
स्फुरतप्रचण्ड	प्रविज्ञितगण्ड
श्रीभुजदरण्ड-	विदशभरण्ड-
श्रयिकोदरण्ड-	श्लाघितपण्ड
आहितदण्ड	व्रस्यदपण्ड
प्रवलितदण्ड	प्रमदवरण्ड
ध्नुतमहिदण्ड	क्षितिसुवरण्ड
स्थितजगदण्ड	प्रहतवितण्ड
द्रवदहृदण्ड	क्षतजलदण्ड
प्रवलदुरदण्ड	प्रवरितकुण्ड
श्रितनवखण्ड	ध्युदसितकुण्ड
प्रगलितखण्ड-	प्रभरितकुण्ड

द्विदलितमुण्ड
प्रगलितशुण्ड-
ध्रभिधरशुण्ड

प्रसभसशुण्ड ३६
द्विपवरमुण्ड ३८
क्षितपरसुण्ड ३८

खण्ड ६.

८१	त्रिगुणनिदान स्तकदुपमान श्रुतियुतगान ध्वनितपुराण प्रथितपुराण व्रदितविगान त्रिरथपुनान त्रिपुरधुनान प्रत्ययधान ध्रमदपदान स्वतःप्रमाण प्रकृतिवितान	४	११	क्रमजुषमाण गन्थिलवाण द्रमितनिमान प्रशितकृपाण ब्रजप्रमान धृतपरिमाण श्रुतवःमान स्यन्दितवान ज्वलदभिधान प्रणायगृणान धृवलभमान	१६
		५	१२		

खण्ड ७.

१०१	त्रिपदविवार स्वभ्यवद्वार श्रमपरिद्वार स्थिनिगतद्वार द्वुण्डभिचार क्षितिविचार व्यपगतपार स्मृतवरनार क्षपणकमार	४	१११	प्रसुतकुमार श्रीमदुदार प्रतिभटदार प्रसुतागार क्षयदभिसार प्रतिसरसार स्वृतगुणतार प्रलयकुठार	१२
		५			

खण्ड ८.

	त्रिभुवनपाल प्रगुणकपाल प्रसरदराल- प्रद्वचितवाल	४	१२१	प्रभवरवाल क्लुतकरवाल- ध्वनितविदाल द्विजपतिभाल	५
--	---	---	-----	--	---

प्रतिहतकाल
क्षद्य ताल
प्रसुखकराज
द्विहण्विडाल
प्रस्तरतमाल

१२

ज्वलितपलाल-
क्षविकलिकाल
प्रनिष्ठताल
प्रभृतिविशाल

१६
१७

खण्ड १.

स्मयितसुधर्म
प्रविहितधर्म
प्रिदशसधर्म
प्रविदितमर्म
१३१ प्रचरदधर्म
प्रमथनकर्म
भुवकृतकर्म
द्विपतिचर्म-
थयिपरकर्म-

४
८
८
८

क्षणगणनमे
क्षितिलवर्म
शुनिशतराम-
प्रद शुभमर्म-
प्रवितर धर्म
क्षयक पाहि
स्वकज्जनमेतम्
भक्तिसमेतम् ॥

१२
१६
१७

Variants in the manuscript with the text alone:

1. In the third section, the line प्रमदितधीर (L. 11), and in the fifth section, the line भृवप्रचण्ड (L. 5) and in the ninth section the final portion पाहि स्वकज्जनमेतम् भक्तिसमेतम् are found only in this manuscript.
2. In the sixth section, all the lines from प्रशित-कृपाण (L. 16) to the end and in the seventh section all the lines except the last, प्रलयकुडार are missing in this manuscript.

APPENDIX IV.

Common Passages.

(a) Identical

बृहत्	लघु	बृहत्	लघु	बृहत्	लघु
१३५, १३२, १३५, १३७	४८५	१५४	४७	४५६, ४६२,	१२३
१२९, १२८, १२९, १२८	४८०	१६६	४८८	४६३	१२
१२५, १२२, १२५, १२७	४९०	१७३	४९८	४६६	११
१२१, १२०, १२१, १२०	४९२	१७७	४९२	४७४	१०
११९, ११८, ११९, ११८	४९५	१७९	४९०	४८८	१२
११७, ११६, ११७, ११६	४९७	१८५	४९५	४९२	११
११५, ११४, ११५, ११४	४९९	१८७	४९७	४९८	१०
११३, ११२, ११३, ११२	५००	१९२	४९९	४९९	११
१११, ११०, १११, ११०	५०२	१९४	५००	५००	१२
११०, १११, ११०, १११	५०५	१९६	५०२	५०२	१३
१०९, १०८, १०९, १०८	५०८	१९८	५०४	५०४	१४
१०८, १०७, १०८, १०७	५१०	११०	५०६	५०६	१५
१०७, १०६, १०७, १०६	५१२	११२	५०८	५०८	१६
१०६, १०५, १०६, १०५	५१५	११४	५१०	५१०	१७
१०५, १०४, १०५, १०४	५१७	११६	५१२	५१२	१८
१०४, १०३, १०४, १०३	५१९	११८	५१४	५१४	१९
१०३, १०२, १०३, १०२	५२०	१२०	५१६	५१६	२०
१०२, १०१, १०२, १०१	५२२	१२२	५१८	५१८	२१
१०१, १००, १०१, १००	५२४	१२४	५२०	५२०	२२
१००, १०१, १००, १०१	५२५	१२६	५२२	५२२	२३
१०१, १०२, १०१, १०२	५२८	१२८	५२४	५२४	२४
१०२, १०३, १०२, १०३	५२९	१२९	५२५	५२५	२५
१०३, १०४, १०३, १०४	५३०	१३१	५२७	५२७	२६
१०४, १०५, १०४, १०५	५३२	१३३	५२९	५२९	२७
१०५, १०६, १०५, १०६	५३४	१३५	५३१	५३१	२८
१०६, १०७, १०६, १०७	५३७	१३७	५३३	५३३	२९
१०७, १०८, १०७, १०८	५३९	१३९	५३५	५३५	३०
१०८, १०९, १०८, १०९	५४०	१४१	५३७	५३७	३१
१०९, ११०, १०९, ११०	५४२	१४३	५३९	५३९	३२
११०, १११, ११०, १११	५४४	१४५	५४१	५४१	३३
१११, ११२, १११, ११२	५४६	१४७	५४३	५४३	३४
११२, ११३, ११२, ११३	५४८	१४९	५४५	५४५	३५
११३, ११४, ११३, ११४	५४९	१५१	५४७	५४७	३६
११४, ११५, ११४, ११५	५५०	१५३	५४९	५४९	३७
११५, ११६, ११५, ११६	५५२	१५५	५५१	५५१	३८
११६, ११७, ११६, ११७	५५४	१५७	५५३	५५३	३९
११७, ११८, ११७, ११८	५५६	१५९	५५५	५५५	३०
११८, ११९, ११८, ११९	५५८	१६१	५५७	५५७	३१
११९, १२०, ११९, १२०	५५९	१६३	५५८	५५८	३२
१२०, १२१, १२०, १२१	५६०	१६५	५५९	५५९	३३
१२१, १२२, १२१, १२२	५६२	१६७	५६०	५६०	३४
१२२, १२३, १२२, १२३	५६४	१६९	५६१	५६१	३५
१२३, १२४, १२३, १२४	५६५	१७१	५६२	५६२	३६
१२४, १२५, १२४, १२५	५६७	१७३	५६३	५६३	३७
१२५, १२६, १२५, १२६	५६९	१७५	५६४	५६४	३८
१२६, १२७, १२६, १२७	५७०	१७७	५६५	५६५	३९
१२७, १२८, १२७, १२८	५७२	१७९	५६६	५६६	३०
१२८, १२९, १२८, १२९	५७४	१८१	५६७	५६७	३१
१२९, १३०, १२९, १३०	५७५	१८३	५६८	५६८	३२
१३०, १३१, १३०, १३१	५७७	१८५	५६९	५६९	३३
१३१, १३२, १३१, १३२	५७९	१८७	५७०	५७०	३४
१३२, १३३, १३२, १३३	५८०	१८९	५७१	५७१	३५
१३३, १३४, १३३, १३४	५८२	१९१	५७२	५७२	३६
१३४, १३५, १३४, १३५	५८४	१९३	५७३	५७३	३७
१३५, १३६, १३५, १३६	५८६	१९५	५७४	५७४	३८
१३६, १३७, १३६, १३७	५८८	१९७	५७५	५७५	३९
१३७, १३८, १३७, १३८	५८९	१९९	५७६	५७६	३०
१३८, १३९, १३८, १३९	५९०	२०१	५७७	५७७	३१
१३९, १४०, १३९, १४०	५९२	२०३	५७८	५७८	३२
१४०, १४१, १४०, १४१	५९४	२०५	५७९	५७९	३३
१४१, १४२, १४१, १४२	५९६	२०७	५८०	५८०	३४
१४२, १४३, १४२, १४३	५९८	२०९	५८१	५८१	३५
१४३, १४४, १४३, १४४	५९९	२११	५८२	५८२	३६
१४४, १४५, १४४, १४५	६००	२१३	५८३	५८३	३७

(b) Similar

INDEX.

अखण्ड	३३ see खण्ड	अभ्यास	पौनःपुन्य ३३३; संसुखोपवेशन
अगार	गृह २६४		३७७
अघ	पाप ४५६	अम	अमति गच्छति
अङ्गार	३१६		इति ३९०
अचण्ड	शान्त द see चण्ड	अम्लान	हृष्ट १२८
अज्ञान	अविद्या १२५	अराल	कुटिल ४१८; सम- ददन्ती ४६४
अण्ड	२६ see जगदण्ड; मुळ २७; वीर्य, परक्रम २८ see उदण्ड	अल	४१७ see प्रहृत- तमाल
अधिकार	२३९	अलंकार	२१७
अ.वास	धूपनादिभिः सं- स्कार ३९६ see वास; निवास	अवकाश	आकाश ३३५
	३९७	अवनार	२५९
अधिष्ठान	स्थान १६२	अश	शः श्रेष्ठः । तद्विष्वः ३७६ see श.
अनुमान	११८	अस	न विद्यते सः कोपः ३७७ see स ; ३८३ see दण्डास;
अपण्ड	वीर ५०		४१० see व्यंस- क्कास; ४१३
अपदान	मृत कर्म १४६	अ.प्र.	see प्रवरप्रास and अस
अपान	२०० see सापान	अर्द्धकार	२९८
अभिचार	हिसाकर्म २५०	अहृत्	शत्रु २७
अभिधान	नाम १९३; हिंसा १९५, २०७; गर्व २०६; ज्ञान २०८; प्रणय २०९		
	मनोहर ४७३		
अभिराम	परस्त्रीगमनानुकू- लव्यापार २७९	आशार	२३८; इङ्गित ३११;
अभिसार		आशय	३९१
अभ्यवहार	२४५ see स्वभ्य- वहार	आण	१६१ see अष्टगाण
		आत्त	१९० see ग्रात

आधान	स्थान १२२; अ- ग्न्याधानादि १२३	उद्सित	१० see व्युहसित
आन	२१० see खगान	उदान	२००
आम	४७२ see निराम	उदार	महान् २६६; दाता २६६; दक्षिण ३१०
आयाम	परिश्रम ३६३	उदित	१६१ see प्रोदित
आरभमाण	२२४ see स्वारभ- माण	उद्गार	फूत्कार २४४
आगम	उपवन ४७५	उद्म	उद्घट ४१५
आनन	गजबन्धन १७६	उद्धार	२७०
आश	आं ब्रह्माण्डं श्रयति- तनूकराति इति ३७५ see श	उद्यान	उपवन १३०; नि- स्सरण १३७; उ- द्देश्य १३८
आशा	३४८ see बुधारा; ३४९ see निराशा; ३८१ see दयाश	उन्निद्राण्य	१०३ see प्रोन्नि- द्राण्य
आश्वास	दृश्यन ३४५	उपमान	सावश्य ११७
आनार	प्रसार २६०	उपरत	१०१ see व्युपरत
आ हार	२४१	उपहृत	१०० see व्युपहृत
आङ्गान	आङ्करण १५१		
इत	३८५ see स्वरित	ऋगाण्य	ऋचां आण ऋक्ष- प्राणभूत वेदान्त- समूह १६५ see आण
इतिहास	पुरावृत्त ४०५;	ऋत	द्व see रवृत
ईप्सत	३७३ see प्रेप्सत	परण्डितम्	६४ see द्रुम
ईशान	२२०	ओँकार	२३९
उच्छ्रवास	निश्वास ३५१	कडार	पिङ्गल ३१९; दास
उज्जास	३५६ see अस्तो- ज्जास	कणाल	३२६; शिरोऽस्थिन् ४१४
उत्थान	तन्त्र १३९; उद्यम १४०; पौषष १४१	करवाल	४२४ खड्ग
उदयङ्ग	उत्थष्टाण्ड २८ see आरुङ्	कराल	भीषण ४६१, ४६४; ब्रज, तुङ्ग ४६६; दन्तुर ४६५

कलिकाल	कलि कलहं काल- यति नायति इति ४६१ see काल	कुपाल	१०; शर्वन्यालय ११; मानमेद १२; राजा ४५२
काण्डा	शब्द १६५	कुमार	पृथिवीं मायति दुष्टान् इति २६३; स्वामिकार्तिकेय २६३;
कान्तार	२६० see प्रतिका- न्तार	कुलाल	कुःभकार (निर्मा- ता) ४२९
काम	कामदेव ४८८; रेतः ४८९; कामयते इति ४२१; अभि- लाष ४९२;	कुकलास	सरट ३६५
कार	२३९ see छन्द- स्कार	कृत	१९२ see भ्यस- कृत
कार्पास	वस्त्र ३९२	कृत	४०६, ४९२
काल	मृत्यु ४८६; श्या- मल ४८८; महा- काल ४८९; यम ४५०; समय ४५१, ४६१ see कलि- काल	कृपाण्डा	खड्ग १७७
काथ	तुग्गविशेष ३६२; काश्यां भव लोक ३७३;	कृपाल	कृरां लाति आदत्ते इति ४१६ see ल
कास	रोगविशेष ३५३; कुर्तिसनशब्द ४०४; शासन ४०७	केदार	पवैत ३१८
कासार	सरसी २५६	कैलास	३२५
कीनाश	यम ३२१	कोदण्ड	कार्मुक १४; भूता १५; देशमेद १५;
कुटार	कपट ३२२; छेदन- कारि अस्त्रविशेष ३२२; मैथुन ३२३	कतु	यज्ञ २५९
कुण्ड	पिठर द्व, ८९ see सुकुण्ड; जारज	क्रथन	हिसन ३३२
		क्रथित	नायित १२५; दूरी- कृत ३६३
		क्रम	शांक १६६; परि- पाठी १८५
		क्रमित	प्रवर्तित १९७
		क्रान्त	प्राप्त ३३०
		क्रिया	१८०
		क्रीक्रेकार	३०२ see क्रेकार
		क्रीडित	विहाः युक्त कृत २६८
		क्रूर	३७७

क्लूरत्रास	त्रूरान् नुरानान् त्रासयति इति	द्विति	विशिष्ट ४८; ना- शित ८७; हित ९९
क्रेकार	३५२ see क्रिंकार	क्लिप	पृथिवी २४; निवा- स ८४
क्रोशित	आह्वापित ३३८	क्लिप्र	शीघ्रगामी १०४
क्रौञ्च	पत्तिविशेष ४६५	क्लीर	१५८
क्लम	हर्षक्षय ३१५	क्लुण्णा	अभ्यस्त ५५
क्लमिन्	ग्लानियुक्त ३३१	क्लुर	शस्त्रविशेष ३४१
क्लिप	क्लैरायुक्त ३८३	क्लेत्र	शरीर १५६
क्लौञ्च	अपौरुष २७२	क्लेत्रिय	असाध्यव्याधि २४६
क्लुत	प्राप्त ४२४	क्लेपित	गमित ४५१
क्लेरा	पञ्चक्लैरा अविद्या- स्मितारागद्वेषमो-	क्लोटित	निःसित ४५८
क्लथित	हरूपाः ३१६	क्लोणी	क्लिप ३९९
क्ल	परिपक्व २५१	क्लोदित	पृथिवी ६६
क्लण	व्युः २९१; रात्स	क्लेभण	संपेषित ४५
क्लणिक	२९२	क्लोभित	क्लेभयुक्त ५१३
क्लपणक	व्यापारस्थिति २९६	क्लेषुत्	क्लेभयुक्त कृत ६
क्लपित	२६०	क्लमात्तल	उत्तेजयितु ३१४
क्लम	बौद्धविशेष २६१	क्लमाधर	पृथगीतल १८
क्लमा	तिरस्कृत ४४०	क्लमायित	क्लमायाः पृथिव्याः
क्लय	समर्थ २०२; हित	क्लिवद्यत्	धराः धाराकाः
क्लयत्	२२५;	क्लेड	शेषाद्यः २६७
क्लरत्	पृथ्वी ११	क्लेदित	see धर
क्लरित	रोग २८०	क्लेलित	विधूनित १०७
क्लाम	नश्यत् २७९		स्तनहात् ८
क्लारित	दूरीभवत् ४५६		विष १९९
	गलित १९८		मोचित १७८
	५००		गमित ४९३
	दूरीकृत ६५	खगान	खगं पर्क्षिणं चा-
	क्लयं प्राप्त ३५; नि-		तकं आनयति
	वासं प्राप्त ४६;		इति २१० see
	गत ४७; देश्वर्य-		प्रान

खण्ड	भारतादयः २९ see नवखण्डः मणि- दोष ३०; खण्डन ३१; राक्षरा ३२; ३३ see अखण्ड	गृहणान् ग्रन्थिल ग्रसित ग्रस्त ग्रस्तोज्जास	गृहणीते अनगृह- णीते इति १६४ ग्रन्थयुक्त १७३ गृहीत ७९ भक्षित ७८ ग्रस्तान् व्याध्या- दिना उज्जासय- ति मःचयति इति ३५६ see उज्जास
खल	खलकर्मन् ३१; दुष्ट ३७६	ग्रह	सूर्यादि १६४; अ- नुग्रह १७०; रणो- द्यम २०१
खाल	खलसमूह ४२५	ग्रहित	निर्वन्धवत् ३११
ख्यान	प्रस्थन १७२	ग्राम	नगर ५१६; समूह ५१६; नन्दिग्रा- मादि ५१७
ख्यापित	प्रसिद्धीकृत २०५	ग्रावन्	पर्वत १०६; पाषा- ण १४८
गण	समूह २७७ see वारस्त्रांगणः २९६	ग्रास	३२९ see द्वारण- ग्रास
गण्ड	भूषण ३०; प्रवीर ३६; कपोल ३७; चिह्न ३८; योग- भेद ३९; अश्व ४० see रिपुगण्डः बुद्ध्युद (शीर- द्यकारणीभूतसां- ख्यप्रसिद्ध) ४१; रोगविशेष ४२; नदविशेष ४३; खड्गी ४४; प्रति कूलग्रह ४५ ११६ see त्रिजगत्	ग्राहित	प्रापित १४
गत्	प्रमथसमूह १९३	ग्लपित	ग्लानि प्रापित ३८७
गाणा	गीत ११९	ग्लानि	ग्लानि १२७
गान	देव ११९	ग्लेवित	सेवित ४३३
गीर्वाण	३१२	घनसार	कर्पूरसद्वरा २८१
गुण	गुणसमूह ३३	घास	३२७ see स्वादि- तघान
गुणौध	उपदेशा २२६	घुण्ड	भ्रमा ९४
गृहणान्		ब्रजिन्	गत २७६
		ब्रगितव्य	वान्य ३७५
		ब्रापित	ब्राणविषयकारि- त ९८

चकास	दीसि ४००	जबधारा	गङ्गाप्रवाह २७१ see धारा
चरण	तीव्र २; दैत्य ३; यमदास ४; को- पन ६, ८ see अचरण	जलरुपण	सर्प ८६; पयोरेणु ८७; जलप्रवाह ८८
चरणद्युति	सूर्य २	जार	जराण १ जीर्णता यस्य २७५
चण्डा	शङ्खपुष्पी ५; ध- नहरी ७	जाल	समूह ४५६; कर- म्बवृक्ष ४५७; दम्भ ४५८
चामुण्डा	देवी ९५	जिन	३६२
चार	२५४	जुषमाण	सेवमान १६६
च्युत	च्यवते इति ८५	जहुराण	२१५
च्युत	गत ४२५	जुह्वान	२३१ see व्याजुह्वान
च्योतित	आसिक्त ४८४	ज्ञाप	ज्ञापित १५१
छ	निर्मल २८८; तर- ल २८९; छेदक २९०	ज्ञापि	ज्ञान ११४
छन्दःकार	छन्दांसि करोति २३९	ज्ञा	बुद्धि २४७
छन्न	अपवारित ३७१	ज्ञान	१२४
छर्पित	संदीप १०५	ज्ञेय	२०१
छत्रत्	छलमिवाचरति इ- ति २९५	ज्युत	गत ३९३
छवि	दीसि ४४०, ४६१ (छिन्न) ३७२	ज्ययत्	अभिभवत् ५११
छात		ज्वलत्	देवीष्यमान १९४
जगदण्ड	ब्रह्माण्ड २६ see अण्ड	ज्वलन	आश ३१९
जटाल	जटालहित ४२६	ज्वलित	उडीप ४६१
जग्वाल	कर्दम ४२५	ज्वार	रोग २७६
जय	१, २	ज्वाला	४३७; शिखा ४६१
जरसान	पुरुष, आत्मा २२३		
जल	२३		
		तटिनी	नदी ७५
		तनु	३५७ see स्वतनु
		तमाज	खड्ग ४६२
		तरण	भद्रवस्तु ७३; नौ ७५
		तान	१६१

तार	अत्युच्चैःस्वर २७०; हार ३१२; इजत ३१३; नक्षत्र ३१४ ३१५ see संतार	त्रिदिव त्रिपथ	स्वर्ग १५७ त्रयाणां पथां स- माहार १३२
ताल	४३०; तालवृक्ष ४३१; वायवि- शेष ४३२; करा- स्कालान ४३३	त्रिपद त्रिपुर	त्रयाणां पदानां स- माहार ४४३ त्रयाणां पुरां स- माहार १३४
तिरस्कार	दूरं करोति इति ४८९	त्रिपुरा त्रिभुवन	देवां १८० त्रयाणां भुवनानां समाहार ४१५
तुण्ड	मुख ९९	त्रिलोक	त्र्यवयव लोक ४६१
तुषार	हिम २७४	त्रिवर्ग	सत्त्वरजस्तमांसि ४७०
त्यक्त	३५१	त्रिविध	भूतभविष्यद्वर्तमान- वस्तुविषयक १२४
त्यजित	त्यगविषयीकारित ९६	त्रिशिख	त्रिशू ४६३; (रा- क्षस) ४६४
त्रखत्	गच्छत् २०७	त्रुट्ट	त्रिष्ट्र १०
त्रिखित	प्राप्त ६२	त्रुमित	नाशित ३६७
त्रपित	लाज्जात ३६६	त्रोट्टित	त्रेदित ३२८
त्रस्यत्	त्रासं प्राप्नुवत् ५०	त्रोपित	नाशित ५१३
त्राण	रक्षण १६३; रक्षित ६८	त्रौक्ति	गांगत ३५८
त्रात	रक्षित ७१	त्र्यक्षरक	त्रीणि अक्षराणि यस्मिन् ४१०
त्राम	३५२ see कूरत्रास	त्वक्	१६२
त्रासित	१६	त्वक्षित	तनूक्त ५१
त्रिः	वारत्रम् २२१	त्वष्ट	तनूक्त २३५
त्रिगुण	त्रयो गुणः त्रया- णां गुणानां स- माहारो वा १११	त्वद्	२४२, ३६२
त्रिजगत्	३३; त्रिभ्यो जायन- इति त्रिजाः । तान् गच्छति इति ११६ see गत्	तस्तु	खडगमुष्टि ३०४
त्रिदेव	देव ४४	द	३१० see श्रीद
		दण्ड	वर १४२ see भुजदण्ड; सेत्य,

ददान	व्यूहमेद, यम १६ ^३ ; संयम १७; प्रशस्त १८; अभिमान १६; अश्व, कोण २० ^२ ; लगुड २१; चरडांशोः पारिपाश्वक २२; मन्थान, कलापरिमाणं भेद २३ ^२	दिध्यासा दुर्वार दुर्वास	ध्यानेच्छा ३१४ अनवार्य ३०१ दुष्ट वास वापना ३६३ see वास (ऋषि) ४०६ लोकपाल २२८ अभिगत ४०६
दधान	दत्तं असौ (दाता) १३६	दुर्वासिस्त	अभिगत ३१
दशान	धत्तं असौ (धारक) १२५	दशान	शोभा ४४८
दशाशः	दशसंख्याका दिशः ३८१ see आशा	द्युति	सूर्य ४२८
दशास	शःयादिदशाः स्यति नाशयति ३८३ see अन	द्युतिनिधि	सूर्य ४६८
दा	५१९ see स्वः शुभदा	द्युतिपति	देव ३१७
दान	खरडन ११२; वित्ताण ११३ शुद्धि २०५	द्युमत्	प्रकारित ३१४;
दाम	रजु ५१५	द्युमित	शोभित ४५०
दार	दारयति इति २६६	द्रव	द्योतः अस्ति / प्रकाशित ३२१
दाराः	(पार्वत) २६८	द्रवत्	गच्छत् २०६
दाश	दाता ३८८; कवर्त ३९९	द्रवसित	गत १८४
दास	३२४; दानपात्र ४०१	द्रविणा	गति १७१; सुख-रूप २५३
दिध्यासा	प्रिया वस्ने आच्छादयति ३६४ see वास	द्रविन्	द्रवीभवत २७; प्रचत् ४०५
		द्राघित	परिचरणं प्रस १०२
		द्राडित	काञ्चन १८१; पराक्रम १८२
		द्राण	द्रवः अस्य अरिति १६७
		द्रावक	स्मर्थ ४२४
		द्रावित	शुक्र ३३४
			कुत्सा १९८
			क्षोभक २३; विदं गथ ४८३
			गमित (नाशित) ४२५

INDEX

१२४

दुधण
दुद
दुण्ड
दुत
दुम
दुहिण
द्रौहिन
द्रय
द्रत
द्वार
द्विज
द्विजपति
द्विद
द्विप
द्विषत
द्विषद
द्वेषी
धर
धान
धाम

द्रुः संसारवृक्षः हं
न्यते अनेन इति
३३२
द्रोही १४२
गच्छत् २५०
प्राप्त १५
६४ see एः रुद्रुः
म; वृक्ष ११५,
३००, ४३९; सूर्य
३०१
ब्रह्मा ४४५
हिंण्य ९२
शत्रु ३७६
प्रपञ्च १७४
संवृणवत् ५०६
अभ्युपाय २३७
४९२
चन्द्र ४२७
शत्रु ३६५
हस्ती ९४, १७६
शत्रु १३३
द्विष्टान् द्यति ख-
एडयति ३८२
अप्रिय ५४

धारक ९४, २८८
see द्वाधर, ४४८
पोषण १४५
स्थान ४६६; यृह
४६७; किरण
४६८; जन्म ४६९;
देह ४७०; प्रभाव
४७१

धार
धारा
धुनान
ध्मात
ध्मापित
ध्यात
ध्यान
ध्रजित
धृत
धुव
ध्वज
ध्वजित
ध्वनत
ध्वनित
ध्वस्त
ध्वान
नमस्कार
नवखण्ड

३६७, २७०
२७१ see ज्वा
धारा
कम्पनकारी १३४
प्रज्वालित ३४७
शब्दापित ४३२
ध्यान ३४४
१९९
गत ४०२
ग्रापित २५४
गत १८६
मरणरहित १३;
विष्णु २११; योग
२१२; वसुमेद
२१३; निश्चय २१४;
ख २१५; नित्य
२१६; औत्तानपादि
२१८ अजस्त्र २१९;
तर्क २२०; हर
२२३; राज्ञु २३०;
निश्चल ४३८;
स्थिर ४६६
खड़ग १९२
गत ४०३
गत ४०४
नष्ट २९८
१७६
कथित १२०, ४२४
आघरीभूत १८३
शब्द १९३
२९०
नवावयवाः खरड़ा
२९ see खाड

नाम	४२८	न्यस्त	दुरीकृत ७७
नार	नराणां समूह २५८	न्यास	मातृकादिन्यास
नाना	डार धैर्यदार ३८६		३४०, ३७८ see संन्यास
निकार	परिचार २३६		
निकाश	उपमा ३३६	पचमान	पाचक २१४
निगाल	गलोदेश ४५५	पण्डा	बुद्धि ४९
निदान	छेदन २०२; आदि- का'ण १११	पत्	५९० see स्वपत्
निधान	निधि ११४, १४४	पद	१६३ see प्रपद
निपान	आहाव १४८	पर	रात्रु ११; उत्कृष्ट १७२, ३६०; अन्य ३७७
निमान	मूल्य १८४		
निराम	निरंतः आमः रंगः यस्मात् ४७२ see आम	परिशाम	४९९
निराय	इच्छारहित ३४६ see आशा	परिधान	आच्छादन १२९
निरास	निराकरण ३७६	परिमाण	इयत्ता १८६
निधीर	निश्चय २९९	परिवार	परिज्ञन ३०४; प- रिच्छद ३०५; कोश ३०८
निर्माण	निर्मिति १७४; सार २०३	परिहार	२४५
निर्वाण	अस्तगमन १९६	परिवास	४०६
निवार	निवार्यति पूजक- त्वेन न अङ्गीक- रांति २७२	पलाल	तृणविशेष ४६१
निवास	स्थान ३२७	पलाश	द्वयावादि ३७०; रात्रस ३७१; पत्र ३७२; ब्रह्मवृक्ष ३७४
निःशान	तीदणीकरण १९२		पवते इति २२१
निस्तार	२५८ see प्रतिनि- स्तार	पवमान	दाम्भिक ३५
निस्वान	शब्द २०२	पाखणड	४३५ see प्रतिपा- ताल
निहित	४७४	पाताल	रक्षण १९१
नीहार	तुहिन २४२	पान	परतट २५२
न्यकृत	तिरस्कृत ५२	पार	४१५
		पाल	संन्धन ३२८
		पाय	

पाषाण	(चन्द्रकान्त) मणि	प्रक्तर	प्रकर्षण चरति
	१६७		इति ९४
पिधान	आच्छादन (अपवृ- तिमात्रक) १४३	प्रखर	तीक्ष्ण ४६२
पिपासा	पातुमिच्छा ३८७	प्रगलित	प्रकर्षण गत ३०
पियाल	पियालस्य राजा- दनवृक्षस्य फल	प्रगु	राजा २६५
	४३६	प्रगुण	भूयस् ४१६
पुनान	पुनीते असौ १३२	प्रचण्ड	उदर ९; पश्ववयव १०; दुर्वह ११; श्वेतकर्वीर १२; प्रतापी १३
पुरस्कार	अङ्गीकार २८८; संस्कार २९१	प्रचरत्	४१२
पुरगण	१२०; अनादि १२१	प्रचित	संचित ४००
पुष्णान	१६९	प्रचुर	भूयस् ४४३
पोगण्ड	भीरु ४६; विकला- ङ्ग ४७; राजसुनु ४८	प्रश्नान	बुद्धि १४९; चिह्न १५०
प्यायित	वर्धित १९१	प्रणाद्	प्रकर्षण नश्यति इति ६९
प्रकट	४४१	प्रणात	६८८
प्रकर	समूह ४०६	प्रणाय	प्रसाद १५१; प्रेम २२६; याच्चा २२७; विश्रम्भ २२८
प्रकार	२९४ see प्रसप्र- कार; प्रकृष्ट कृति २९५	प्रणयित	संजातप्रणाय ४८०
प्रकाश	प्रहास ३६०; आ- तप ३६१, ३८०	प्रणाम	५१९
प्रकुल	सुन्दराकार ५१६	प्रणिहित	प्रेषित ४३५
प्रकृततमाल	अतिशयेन प्रकाश- विषयीकृत आल- ति भूषयति ४१७ see आल	प्रणुदित	प्रकर्षण उत्पादित ५
प्रकृति	गुणसाम्य १५३; पौरवर्ग १५४	प्रतिकान्तार	प्रतिवन २६० see कान्तार
प्रक्रममाण	प्रारम्भमाण २३०	प्रतिनिस्तार	निर्वाह २५८ see निस्तार
		प्रतिपाताल	४३५ see पाताल
		प्रतिभट्ट	प्रतिकूलभट २६९
		प्रतिमठ	(ताल) ४३०
		प्रतिमित	सद्वशीकृत ४२५

प्रतिलभमान	प्राप्नुवन् २३० see लभमान	प्रस्तुवमान	प्रकर्षेण प्रवते सः वैत्र २२९ see
प्रतिसन्धान	स्मरणा २२४		प्रुवमान
प्रतिसर	मन्त्र २८२; मात्य २८३; नियाज्य २८४; कद्मकण्ण २८५; चमूपुष्ट, मण्डल, करसूत्र २८६ ^३	प्रफुल्ल	विकसित ४०९
प्रतिसूत	अनुसूत ४७९	प्रश्वल	५००
प्रतिहृत	तिरस्कृत ४४६	प्रबलित	प्रबल १६
प्रतिहृत	२९५	प्रभ	प्रकृष्टा भाः यस्य ४२२
प्रत्त	प्रकर्षेण दत्त ५०१	प्रभरित	प्रकर्षेण भरित (पू- र्ण) ८८ see भरित
प्रत्यग्नु	गन्धकीट, गन्ध- सुग ६८ ^२	प्रभत्र	प्रकर्षेण भवत् ५१७
प्रत्यय	प्रथितत्व १४५५; म- न्त्र २७८	प्रभा	३८०
प्रथम	२३९	प्रभु	राजा ८१
प्रथित	विख्यात १२१, ४४२	प्रभुता	ऐश्वर्य २६४
प्रद	दाता ९२	प्रभृति	४३०
प्रदर	केश ३१९; भङ्ग ३२०; वाण ३२२; नारी रुक् ३२२	प्रमथ	गण ४५२
प्रदलित	९४	प्रमथन	प्रमथनति इति ९४
प्रद्रुत	प्रचलित ४०७	प्रमद	हर्ष ६७, ४२९
प्रदृत	४१४	प्रमन्दसान	प्रकृष्टमन्दसान अ- ग्नि २३१ see
प्रपठित	अधीत ४९२	प्रमा	मन्दसान
प्रपद	प्रकृष्टं पदं स्थानं येषाम् (इन्द्राद- यः) १६३ see	प्रमाण	यथार्थ ज्ञान १०९
	पद	प्रमुख	प्रमिति १४७
प्रपिब	प्रकर्षेण पिबति ८८	प्रमुखत्	श्रेष्ठ ४६३
प्रपीत	५९	प्रमुदित	प्रमुखः प्रथम इवा- चरति इति ४६४
		प्रहृष्ट	प्रहृष्ट २७० see
		मुदित	मुदित
		शोभित ४१८	शोभित
		प्रददित	प्रकर्षेण रुदित रो- दनवत् ६४
		प्रलय	प्रलयकाल २३८, ४७२

प्रलयित	नाशित ११२	प्रसित	प्रकर्षेण सित इवेत १२२; प्रकर्षेण सित बद्ध १२३; see सित
प्रवरप्राप्त	उत्कृष्टान् प्राप्तयति विस्तारयति ४१३ see अस and प्राप्त	प्रसुत	उत्पादित २६३
प्रवरित	प्रकर्षेण वरित भृ- त ९१ see वरित	प्रस्तर	यज्ञ ३०६, पापाण (मणि) ३०७
प्रवलत्	प्रकर्षेण वहूभवत् २८	प्रस्तार	प्रस्तारयति ३०९
प्रवलित	प्रवृद्ध ४१९	प्रहृत	दूरीकृत ७६, ३८८
प्रविजित	४४, ४३१	प्राकार	आवृति २८७
प्रविहित	कृत ३०	प्राण	११६, २००, २०१
प्रशित	प्रकर्षेण शित ती- दणीकृत ७०, १७७ see शित	प्राणायाम	यांगाङ्गविशेष ५००
प्रसंस्तवान्	प्रकर्षेण संस्तवान् वाग्मी २२२ see संस्तवान्	प्रात	पूर्णीकृत ३४८
प्रस	विस्तारयुक्त ५१८	प्रात	प्रकर्षेण आत् गृ- हीत १९० see आत्
प्रसप्रकार	प्रकर्षेण प्रकारा भेदाः देवतिर्थ- ङ्गमनुष्यादि । तैः सहित २९४ see	प्रात	१५५
प्रसम	प्रकार	प्रायत	प्रातिविषयीकारित ११३; प्रातिविष- यीकृत ३५०; प्र- कर्षेण अयित
प्रसमिन्धान	प्रकर्षेण भास्मिः सहित ९४	प्रात	प्रात ३८४
प्रसमुत्सार	प्रकर्षेण सम्यक् इन्द्र्ये असौ २३१	प्राद्विद्धत	प्रवर्द्धित ४५७
प्रसरत्	प्रकर्षेण समुत्सार- यति सर्वान् २९३ see समुत्सार ४१८	प्रापित	४४८
		प्रावास	उत्तरासङ्ग २७३
		प्राप्त	कुल्त ३४२; ४१३ see प्रवरप्राप्त and अस
		प्रिय	हृद्य ८६, ३६१, ४३४
		प्रियक	त्रिजमुग ४६५
		प्रियतम	६३, ४१८
		प्रीणित	३३ तोषित ९७; तर्पित ४५०१

प्रीत	तुष्ट ४६५	प्लोवित	दाहित २६२
प्रुद	प्रुणाति इति (स्ने- हयुक) ८२	प्लान	१९९
प्रुत्	गत १९६	फणिन्	(शेष) ४४०
प्रुत्	प्राप्त २०	फणड	उदार ७४
प्रेद्वित	दृष्ट २७७	फूत्कार	२२२
प्रेति	प्रकर्षेण शोभते	बहुमान	(बहूनि मानानि)
प्रेप्सित	इति ५१०		१८७
प्रेम	३७३ see ईप्सित	बाण	शर १७३; असुरः
प्रेरित	स्नेह ३२७		विशेष १७५; का- रण्डावयव १७८;
प्रेष्ट	५१४		मूर्ख ४२१; शिशु
प्रेष्टि	अतिशयेन प्रिय ७२	बाल	४२२
प्रोथन्	अतिशयेन प्रियकृत	बाला	स्त्री ४१८
प्रोद्वित	४५३	बुधान	बोद्धा २२७;
प्रोद्वित	पर्याप्तुवन् १६५	बुधाशा	बुधानां पश्चिता- नामाशा इच्छा
प्रोद्वित	प्रकर्षेण उदित उ- क्त १६१ see उ- दित		३४८ see आशा
प्रोद्वित	प्रचण्ड २०	ब्रह्म	शुद्धं चैतन्यम् १०८;
प्रोद्वित	२१		वेद १३७; तपस् १३८; विप्र १३९;
प्रोद्वित	प्रकर्षेण उच्चिद्राण		प्रजापति १४०
प्रोद्वित	जागरूक १०२		
प्रोद्वित	see उच्चिद्राण		
प्रोषित	प्रचासं प्राप्त २७५	भरण्ड	वृद्धनाभि ५१; पा- मरजानि ५२
प्रोहित	प्रकर्षेण ऊहित त- कित १६	भरण्ड	स्वामी ४९
प्रौढ़	उत्कृष्ट ७५; श्रेष्ठ	भरित	दद see प्रभरित
	२६३	भान	शोभा १८०
प्लवमान	२२९ see प्रप्लव-	भाम	सूर्य ४६३; क्रोध ४९४; दीप्ति ४९५;
प्ली	मान		नगर ४९६; घट्ट and घरण ४९७
	गत ४९५		
	गत ३		

भार	२३४	मण्ड	शाकविशेष ५६
भाल	मस्तक ४२७; तेजस् ४२८	मदार	सार ५८; पक्कभक्जल ५९; भुषण ६०
भास	दीपि ३३७; गृध्र ३३८	मण्डा	धात्री ५७
भुजदण्ड	१४ see दण्ड	मदार	हस्ती ३२०; धूर्त ३२०
भूत	पूर्ण १२	मन्दसान	२३१ see प्रमन्दसान
भेषण्ड	भामदर्शन ८१; देवताविशेष ८२	मराल	हंस ४६५
भेषण्डा	यक्षणीविशेष ८३	मही	पृथिवी २०
भ्यसकृत्	भयकृत् १९२ see कृत्	मान	प्रख्यान १७९, १८०
भ्रंशित	नाशित ४	मार	२६१; कन्दर्पे २६२
भ्रंसित	दूरीकृत ४२१	माल	जन ४२३
भ्रम	अज्ञान २३४	मार्तण्ड	सूर्य २४, ८०; क्रोड २५, ८०;
भ्रमत्	प्रचरत् १४६	मास	बालभेद ३५८
भ्रमि	१५; भ्रमण १४	मुण्ड	दैत्य १४३; राहु १००; सन्त्यासी १०२
भ्रष्ट	गत २४१	मुदित	२७० see प्रमुदित
भ्रस्त	अधःपतित ५३	मुष्णान	नाशनशील १६८
भ्राजत्	शोभमान ४२२	मृगाल	बिस ४४०
भ्राजित	शोभित ३७	म्नात	अभ्यस्त ३४०
भ्राजिन्	दीपि २००	म्रदित	मर्दनविषयीभूत १३१; नाशित ३५४
भ्राशि	शोभमान ६१	म्लज्जित	भाँक्त ५६
भ्राशित	दीपि ४९७	म्लद्वय	भव्य ४३६
भ्री	भयवान् २५५	म्लायित	म्लानि प्रापित २२
भ्रव्यत्यास	३६६ see व्यत्यास	म्लाशित	शोभित ७४
भ्रेजत	शोभित ३८६	म्लास	म्लासयति दीपयति ३५७
भ्रेषि	गच्छत्		
म	शिव ५२०		
मञ्जसान	मेघ २१७		
मणि	३०		

खासि दीप्तिमत् ४५९
खेवित सेवित ४७८

यजमान यज्ञकारी २३०
यान गति १०५
याम प्रहर ४१२; रोग-
विशेष ४१३
यियासा यातुमिच्छा ३८८
युज्ञान योगं कुर्वाण २१९
युत ११६
युधान योज्ञा २३३

रहडा

मूषिकपर्णी (ओष-
धिर्विशेष) ६३;
विधवा ६४; पां-
सुला, स्त्रैरिणि ६५
इच्छा ४४२; जिन्हां
४४३

रसाल

राम

परं ब्रह्म ४७४; पर-
शुराम ४७६; म-
नोज्ज जन ४७७;
दाशरथि ४७८; ह-
लायुध ४७९; (सि-
तासित) ४८०; प-
त्त्विविशेष and
पशुविशेष ४८१

रास

क्रीडा ३३३; स्वाद
३५०; ध्वनि ४०८;

रिपु

भाषाप्रबन्ध ४१२

रिपुगणडा

४० see गणडा

रुदित

४४ see प्रवदित

हन्धान
रौद्र

ल
लभमान

ललाम

लास
लुनान

वर

वरणड

वरित

वाचाल

वान

वाम

रोधनकर्ता १७६
१४

४१६ see कृपाल
२३० see प्रतिल-
भमान
भूषण ५०१; पुराङ्
५०२; केतु ५०३;
प्रधान ५०४, ५०९,
वाणि ५०५; प्रभाव
५०६; शूङ्ग ५०७;
वाज्ञी ५०८; वा-
लधि ५१०; ल-
क्ष्म ५११
मृत्यु ३८४
लुनीते असौ १३३

उत्कृष्ट ९३, २५८
४२२; श्रेष्ठ ९४,
३०३
अभ्यन्तर ६६; स-
मूह ६७; मुखरोग
६९; खड्ग ७०;
सारिका ७१; धेनु
७२

९१ see प्रवरित
वक्ता ४५२
शुष्क १८२
हर ४८३; द्रविण,
समुद्र ४८४; मे-
घ ४८५; प्रतीप
४८७

वामा	पार्वती ४८६	वितरडा	कथाविशेष ७६; करवीरी ७७; शा-
वार	समूह ३०३; संभ-	वितान	कविशेष ७८; शिला ७९
	क्ति ३०६; द्वार		विस्तार १५४; य-
	३०७; अवसर		ज्ञ १५५; तुच्छ
	३१६; हार ३१७		१५६; उज्जोच (र-
वारस्त्रीगण	वारस्त्रीगणां गणि-		क्षक) १५७; क्रतु-
	कानां नर्तकीनां		कर्म १५८; वृत्त-
	गणाः समूहः २७७		मेद १५९; अव-
	see गणा		सर १६०
वारुण	सेकपात्र ८४; दं-	विधान	कर्ता २१३
	ककर्णमल ८५	विदार	रण २६९
वाल	केश ४१८, ४२५;	विदाल	विदलन ४२४
	बल ४१९; वेग	विद्राण	पतायन १७१
	४२०	विधान	यन्त्र १८०
वाश	इच्छा ३३४	विनाश	३५१
वास	द्युचरस्था ३४६,	विनिष्कार	निराकरण २९२
	३९२ see दुर्वास;	विपाश	(नदी) ३९०
	३९५ see दिग्वा-	विभास	तीर्थविशेष ३४५;
	स; ३९६ see दि-		विशेषणा भास-
	ग्वास; आटरूष-		यति इति ३८५
	क ४-९; गृह ४११	विमान	व्योमयान १०४
वासस्	वस्त्र ३५९	विराम	अन्त ४८२
विकार	२३५	विलास	भाव ३३२; लीला
विकारा	प्रकाश ३४४	विवार	४०६
विगान	निन्दा १३१; विशि-		विवृणोति त्रिवि-
	ष्टुं गन्धर्वादीनां		क्रमावतारेण वि-
	गानम् १८३		स्तारयति इति
विचार	२५१	विवास	२४३
विज्ञान	शिल्पादिविषयक	विशाल	समाप्ति ३३०
	ज्ञान १२६		विशालयति वि-
विडाल	मार्जार (भक्षक)		स्तारयति इति
	४४५		४३०

विश्राण	विशिष्ट श्राण पाक २०४ see श्राण	व्यान	२००
विश्वास	प्रत्यय ३६९	व्यापत्	विशिष्टा आपत् ७५
विषाण	शृङ्ग १९०	व्यापित	व्यापित ४१५
विसार	मत्स्य २५६	व्यापृत	लोके प्रसिद्ध ३९;
विस्तार	२५७	व्याप्त	व्याप्त २४४
विहार	कीडा २४८	व्याप्ति	३८१
वृथसान	मानव २१६	व्याल	व्ययं प्रापित ५१२
वैरि	६४	व्यास	सर्वे ४५९; छूर, दुः- ष्टदन्ती, शठ, श्वा- पद ४०६४
व्यंसककास	व्यंसककास धूर्तान् अस्यति त्तिपति इति ४१० see अस	व्यासित	(मुनि) ३६६; वि- स्तार ३६७
व्यक्त	स्फुट २५६	व्याहार	विद्वेषित ७
व्यञ्जक	विशेषण कान्ति- युक्त ४११	व्युदसित	उक्ति ३११
व्यञ्जन	अव्ययव ५८; श्मशु- ६०	व्युपहृत	विशेषण उदसित- दूरीकृत ९० see
व्यत्यास	चालन ३६६ see भ्रूव्यत्यास	व्युपहृत	उदसित
व्यथित	भीत ३२९	व्युपहृत	विशेषण उपहृत ताडित १०० see
व्यपगत	२४२	व्युपरत	उपहृत
व्यपहृत	नाशित २३४ see हृत	व्युथान	विशेषण उपरत न- ष्ट १०१ see उप- रत
व्यतीक	अनुत ४६९	व्योम	प्रतिरोध (तिर- स्कार) or स्व- तन्त्रता १४२; वि- रोधाचरण १४२
व्यवधान	विस्मरण २२४	व्यूढ	आकाश ११०; ज- ल २६०
व्यवसित	व्यवसायं प्राप्त ३४	व्रज	विन्यस्त १४३; पृ- थुतर १४४
व्यवहार	२४७		निवद १७९
व्यवहित	दूरस्थ १६५		
व्याघ्र	५१३		
व्याचकाश	व्याख्यानकारी २२०		
व्याज्ञान	विशेषण समान्तात् जुह्वते इति २३१ ६०० जुह्वान		

व्रजत् ३२६
व्रजित्
व्रणित्
व्रणाः संजाता
यस्य ३७०

श ३७५ see आश
शायान्
शब्दसाम्
शाम्
शार
शाल ४३८, ४३९
see सुखशाल;
शालते शोभते
इति ४४०
आगारैकदेश ४४४
३७९ see स्वःपति
शास; खड्ग ३८२
शूडा ६१; मयूर-
पिच्छ ६२
चूडा अग्निशिखा
वा अस्ति अस्य
४४१
७०, १७७ see प्र-
शित
शुण्ड
शुण्डा
शृगाल
शृङ्गार

गच्छत् ३२६

प्राप् २७४

व्रणाः संजाता
यस्य ३७०

शेवाल

श्चयोतित

श्यायित

श्याव

अद्वा

अद्वित

अन्थित

अम्

अयि

आण

श्रिद्

श्रित

श्रिया

श्री

श्रीखण्ड

श्रीद

श्रीदन्

श्रीदं

श्रीदन्

श्रीद

श्रीदन्

श्रीद

श्रीफल

श्रीमत्

श्रुत्

श्रुति

जग्बुक ४४५

शोभादायक २६५

४२५

क्षारित ४८५

गमित ३५३

श्याम ४५५

भाक्त २७०

अद्वां प्राप् ४८१

शिथिलित ३१६

खेद १६८; तपः

क्रिया १६६, २४५

दान १९७, २०४

see विश्राण

दाहक ८०

आश्रित २९, २७१

४७३ see श्री

सरलद्रुम १४; शो-

भा ३३; लक्ष्मी

१५०; वेष २८१,

३०२; सरस्वती

३०९; विभूति

४७३ see श्रिया;

स्वर्गसंपत् ३१०

see श्रीद

चन्दन ३३

श्रियं स्वर्गसंपत्

ददाति इति ३१०

see श्री

मालूरवृक्ष ४४४

बुद्धिमत् २६६

श्रुतौ उक्त १८७

स्वरामभकावयव-

शब्दविशेष ११९,

२५६

श्रेयस्	मुक्ति १५२; अति- प्रसिद्ध १७२	संस्तवान्	२२२ see प्रसंस्त- वान्
श्रेष्ठ	अतिशयेन प्रशस्य स्तुत्य १४१	संस्त्यान्	सम्यग्धनता १७०; वेदादिशब्द १८५
श्रेष्ठित	श्रेष्ठः कृतः ४५४	सङ्काश	सद्वश ३४१
शोणा	संघात ३७३	सङ्ग्राम	आहव ५१८ see प्रससङ्ग्राम
श्लथ	शिथिल ४०, ३६४	संचार	प्रचार २५३
श्लाघित	स्तुत ४९	सन्तान	अपत्य २११; स- न्तति २१२; क- लपवृत्त ११५
श्लिकु	भृत्य ४५२	संतार	सम्यक् तरणम् ३१५ see तार
श्लिकू	शिलप्यति सः ६८; दाहक ८०	सन्धान	संघटन १८०, २२४ see प्रतिसंधान
श्लोणा	संघात २०२	सन्न्यास	सतः साधून् नित- रां आ समन्ता- ङ्गावेन असति स्वीयत्वेन आद- ते ३७८ see न्यास
श्लांशित	संघीभूत ४२०	सम	६४
श्वयन्	वर्धमान २३९	समान	सम १०८; एक (अद्वितीय) १०९
श्वलत्	शीघ्रं गच्छत् ५०३		सन् ११०, २००
श्वल्ल	आशुगामी ५०५	समास	संक्षेप ३८९
श्वसत्	जीवत् १२	समुत्सार	२९३ see प्रसमु- त्सार
श्वसनित	श्वसनं संज्ञातं यस्य ४१		
श्वास	३४३; रोगविशेष ३४४	सरण्ड	धूत ५३; भूषणान्तर ५४; पन्था ५५
श्वित्	वर्धमान २९७	सशुण्ड	शुण्डाभिः सहित ९४
श्वेत	शुश्र ५०२	सहकार	आप्रवृत्त ३००
श्वेतित	श्वेत ३५९	सहसान्	यज्ञ २१८
षण्ड	समूह ३०; गोपति ३४		
स	३७७ see अस		
संवार	संबृणोति नारा यति इति २८०		
संसार	समूह २३४, २५५		
संस्कार	संस्करोति इति २४०		

सापान	अपानेन सहित २०० see अपान	रतावित	स्तुतिविषयीका- रित ४९८
साम	वेदविशेष ४६२; सामप्रयोग ५१४	स्तिमि	समुद्र २३
सार	स्थिरांश २५४; बल २८२, २८६; धन २८३; न्याय २८४; वर (श्रेष्ठ) २८५; मज्जन् जन २८६ ^२	स्तुक्	स्तोचति प्रसीदति इति ३७७
सित	१२२, १२३ see प्रसित	स्तुत्	स्तौति इति द२
सुकुण्ड	सुष्कु कुण्डानि देव- जलाशया यस्य ८३ see कुण्ड	स्तोक	स्तुतिविषयीकृत २५
सुख	४६६	स्तोचित	विस्तृत ३१२
सुखाश	सुखं शालयति ग- मयति ४३६ see शाल	स्नोमित	अल्प २१०
सुर	४३८	स्त्रोत्र	प्रसन्न ३८
स्कन्दन	शोषणा १९	स्त्यायित	श्लाघित १९३
स्कुन्दित	उद्भूत ४६६	स्थगित	स्तुतिकरणीभूत १६०
स्वलत्	नश्यत् ६४	स्थलत्	संघातं प्रापित ३३७
स्वलित	भ्रष्ट २३६	स्थलित	संवृत ४३७
स्तकत्	प्रतिघातं प्राप्नुवत् ११७	स्थान	तिष्ठत ३३५
स्तनित	शब्दयुक्त ३७६	स्थापित	स्थलीकृत ५०७
स्तव्य	रुद्ध ६६०	स्थाम	सन्निवेश १५२;
स्तरण	आच्छादन ३६८	स्थायिन्	स्थीयते अत्र (स्थिति) १५३;
स्तरित	आच्छादित १२७	स्थायुक	सादश्य १८१;
स्तापित	वेष्टित ५१५	स्थावर	अवकाश १८२
स्तावक	स्तुतिकारक ३६	स्थित	३४६
		स्थिति	स्थानमात्र २४०;
			स्थीयते अस्मि- त्विति ३२५

स्थिर	निश्चल २००	स्फुरिष्ट	परिहसित ३१३
स्थिरतम्	अतिशयेन स्थिर (मोक्ष) ४४७	स्फुरत्	शोभमान ९
स्थेष्ट	अतिशयेन स्थिर ७३	स्फुरित	देदीप्यमान ३३
स्नपित	स्नानप्रयोजको व्या- पारो यस्य ३६०	स्फुरित	ज्ञानविषय ४२६
स्नात	स्नातमस्मिन्निति ३४५	स्फूर्च्छत्	विस्तारित ३३३
स्निग्ध	स्नेहयुक्त ३७७	स्फूर्जत्	देदीप्यमान ४६१
स्तु	सानु ६८	स्फेदित	स्तिर्गध ४८६
स्तू	गत ३९२	स्फेदित	हत ४८
स्नेह	४७५	स्फोडक	संवरणकारक ३१७
स्नेहित	स्नेहविषयीकृत ४७७	स्मय	गायन ११९ अद्भुत २०४
स्वर्धिन्	रात्रि ३५१	स्मरत्	२७०
स्पाश	बाधा ४०२; चार ४०३	स्मायक	विस्मयकारक ४८९
स्पृद्	स्पृशति इति ३११	स्मित	ईषद्वास्ययुक्त ९५
स्पृहा	इच्छा २०८	स्मृत	अनादत १२९
स्पृहित	स्पृहाविषयीकृत १९९	स्मृति	स्मृतिविषयीकृत or स्मृति १२६
स्फरत्	स्फुरत् २३८	स्मेरण	२५८
स्फाटिक	स्फटिकरचित् ४६७	स्मरण	अनादत ४७७
स्फायित	वृद्धिं प्राप्यित १७५	तर्कं प्रापित	३५५
स्फार	विकट २३८	आद्रीकृत १८९	तर्कं प्राप्यित १८९
स्फर	स्फार ३०	स्मृति	३८९
स्फैत	प्रवृद्ध ५०४	स्मृति	च्युति १८०
स्फुट	प्रव्यक्त १२८; वि- शरणशील ४२५	स्मृति	३९५
स्फुटत्	विकासं प्राप्नुवत् १३०	स्मृति	गत २९९
स्फुटित	संच्वृत २००	स्मृति	विश्वासित ३२४;
		स्मृति	प्रमादित ३२६
		स्ववित्	स्ववण सं- जातं यस्य ३४२
		स्वस्त	गत २६९
		स्वुक्	यज्ञपात्रविशेष १४९

स्वः	आत्मा or स्वीय १४२; धन २१७; आत्मा २२४, ४७४	स्वर्गी स्वदित स्वशुभदा स्वादित स्वादितघास	५१६ आस्वादित ५७ परलोककल्याण द. दाति इति ५१९ रुचिविषयीकारित ३२ स्वादितः घासः
स्वःपतिशास	इन्द्रं शास्ति इति ३७९ see शास्ति		तृणविशेषः येन
स्वक	आत्मीय २१२		सः बलीवर्दः
स्वक्त	व्यक्त ४८८		(नन्दी) ३५७ see
स्वतः	स्वस्मादेव १४७		घास
स्वतन्त्र	स्वस्य शरीर ३५७ see तनु	स्वादु स्वारभमाणा	प्रिय ३२३ सुतरां आरभते २२४
स्वपत्र	अनन्याधीन ४७१ स्वपति इति ३६१; स्वस्य पादः ५६० see पत्	स्वीकृत स्वृत	अङ्गीकृत १७ सुतरां ऋत गत दम see ऋत
स्वभू	ब्रह्मा १३५; गोविं- न्द ५०९	स्वैरम्	स्वैच्छया २४८
स्वभ्यवहार	सुरु अभ्यवहार भवय २४५ see अभ्यवहार	हान	हानि १०७
स्वयम्	आत्मना ३४१	हार	हरीणां सर्पणां समूह २४४; हर- ति इति २४६; मु- कावलि २४९; मात्यविशेष २७७; क्षेत्र २७८
स्वर	निषादादि १८०; मन्त्र २५७; उदा- क्तादि ३०८	हाल	नृपतिविशेष ४५४
स्वरत्	शब्दायमान ११८	हाला	सुरा ४५३
स्वरित	स्वः स्वर्गं इत प्राप्त ३८५ see इत	हास	३२६
स्वरु	वज्र २०३; धारा ३०३; यूपखरण्ड ३०५	हिन्ताल	वृक्षविशेष ४३३
स्वर्ग	१३६, २३७	हुण्ड	संघात १०१
		हुत	अपनीत ३१८
		हुताश	अग्नि ३४७

हृत	२३४ see व्यपहृतः; २९५ see प्रतिहृतः	हेपित	लज्जां प्रापित ४७६
हृलास	रोगविशेष ३६४	हेष	शब्दायमान ५०८
हृलत्	चबृत् ३३३	हादक	सुखद ४३; सुख- कर ४०८
हृसित	हस्तीष्टित ३९१	हृयत्	स्वर्वमान ५१५
हृस	चैरय ३२९; च्य ३६८	हृरणग्रास	हृरणं कौटिल्यं ग्र- सति भृत्यति
हृंकार	३०२		इति ३३९ see ग्रास
हृच्छित	लज्जित ३९८		गच्छत् १९५
हृंकार	३०२ see हृंहुंकार	हृलत्	
हृंहुंकार	३०२ see हृंकार		

NOTES.

Introductory. The commentary begins श्रीगणेशाय नमः. Then follows the verse. It is intact up to विरचय. The ए mark of the next letter is clear. The letter must evidently be ते. Then there is a big hole in the leaf. After a short space for one letter, bits of two letters are seen on a projection on the top of the hole. The first of them must have an इ mark above and in the next letter there must be a न or ब; only a part of the leaf is seen. Then after another break for about two letters a small part of र and the greater part of चि are seen. The ते that follows is intact. I re-constructed the passage as विरचयते कवीन्द्राचार्यरचिते. The last पाद of the verse is written as जगद्विभिर्यदयडके and the इ mark in चि is removed by some colouring matter.

1. Com. After शिवचान्तकेत there is a व mark above the line to mark an insertion and on the top margin of the leaf there is the letter न followed by the figure 2. This indicates the insertion of न instead of the last letter त. The figure 2 indicates that the correction is to be made in the second line. There is म हे शिव. Then the big hole takes away a few letters up to ण वर्तस्व. Before ण the letter ष is seen. The portion is re-constructed as जय जय सर्वोक्तपण. The missing portion must be about 8 letters.

2. Text. चण्डुति. Com. After तस्य जये च two letters are torn. The passage is re-constructed as चण्डः तीव्रः. The letters च and वः are intact. A part of न in सर्वोक्तपण, the whole of एवम and the ए mark in

ग्रे taken up in the big hole and lost. The bottom of एवम् is seen. The ms. has तत्संबोधनम् instead of तस्य संबोधनम्.

4. Com. भ्रातु.
5. Com. read चण्डा शङ्कपुष्पी. Ms. reads so.
7. Com. चण्डा before धनहरी missing in ms.
8. Com. Initial जि in जिद्वदा missing in ms. The second line in the ms. शङ्कपुष्पोश्चरण्डः अतिकोपने. The correct reading is अतिकोपने and printed edition too reads so.
9. द्रिक्कल in com. eaten by white ants; can be made out.
10. In com. after नन्दि the letters ना and दु eaten by white ants.
11. Text completely eaten by white ants except the letter क्ष. Com. The sutra is चह सुपा.
12. After the text, about seven letters are eaten by white ants. What begins the commentary is संतो जीवन्तः। What is missing must be the root श्वस् and its meaning; perhaps to read श्वस प्राणे श्वसन्तः. That the break is for so many letters was noted only after printing the portion, when the ms. was more closely examined and so the root and its meaning were not given there.
13. After the text, the white ants have eaten about seven letters. It must be the meaning of शुच. This break too was noticed only after printing the portion and hence not indicated there. The missing portion may be शुचः मरणग्हिनः. In the quotation from विश्व the letters after प्रचण्डो in second line and before विनि eaten by white ants. The printed edition has:

प्रचण्डो दुर्वै है etc. as the first line and in the other, which is the second, the beginning is पिचण्डमुदरे.

14. Com. After सरलद्रुमः । तदा all letters before मध्यमपद eaten by white ants. The passage is re-constructed from the commentary of the लघु नग्नद्विजयच्छान्दः given as Appendix I, section 53. प्रा in प्राप्तिः eaten by white ants; similarly रः येन also eaten by white ants. व्याडि not identified. Printed edition of विश्व has सरलद्रुमे and ms. has मताविति विश्वः

21. After the text, all letters before टः दण्डः eaten by white ants. The passage only a conjecture from the context.

22. Com. After चरणंशोः about eight letters are eaten by white ants. पा is intact. The portion must be परिपार्श्विकाः यस्य which must be added to the Com.

23. Com. द्रावकः eaten by white ants. It is re-constructed from the context. In the quotation from विश्व the portion योरपि eaten by white ants. Printed edition reads दरडी यमे and दमसैन्ययोः and this latter is the correct reading.

24. Com. The portion थव्यां मार्तरडः सूर्यः eaten by white ants. फ portion of यि is intact. Re-constructed from context. Printed edition of विश्व reads स्थानमार्त्रेऽपि च त्तिः

25. Com. the portion विषयीकृतः अ eaten by white ants ; the bottom of कृ and ता in तो (तोर्थीत् must be the ms. reading) seen. The passage is re-constructed from context.

30. Com. first quotation from विश्व first line ; ms. reads तेच्छुविकार; second quotation, printed edition reads खरडः स्याद्गोपतावपि । Ms. गोपतावितिविति विश्व. Then the first विति removed by some colouring matter.

31. खलकर्मकः for खलकर्मणां in com. in ms.

33. In the text all letters after त्रिजग and before तगुणौघ eaten by white ants. Com. the letters मूहाः श्च eaten by white ants. ऊ mark of मू is seen. For quotation see त्रिकारडशेष. 2. 6. 40 (p. 55). Correct into विभागात्.

34. Com. व्यव in व्यवसितः eaten by white ants. खरड for षरड in ms.

35. Com. त्यं प्राप्ताः eaten by white ants; only a conjecture. Then पा partly seen.

38. Com. प्र in प्रसादे looks more like घ or घ्व.

42. Com. रोगविशेषेन. Then a v mark above शे and in the top margin written ओ with the figure 1 following, to show that the insertion is in the first line.

45. Com. correct into चुदिर्. In the मेदिनी quotation second line ms. reads पिडके. Printed edition has ग्रहयोगप्रसेदे च.

47. Ms. reads text चतपोगरड. Com. गाः in विकलांगाः eaten by white ants. Correct into शरणार्थी.

48. Com. धातुगाठ has only क्ति क्त्ये (1-255) क्ति हिसायाम् (5-30) क्ति निवासगत्योः (6-114) and क्तिष्ठ हिसायाम् (9-35). Perhaps 1-255 is what is meant here. In the quotation from विश्व ms. reads पोगंडो शिशुके. The अनुस्वार above ग for गंडो and ए mark above डा eaten by white ants. This is given in ms. as from मेदिनी. The passage in मेदिनी (43-38) is अपोगरडस्तु बलिमे विकलाङ्ग (ङ्गे) शिशावदि. In विश्व there is अपोगरडस्तु शिशुने विकलाङ्गेऽतिभीरुके. In अमरकोश it occurs as 2-6-46. Ms. reads विगलांगस्तु. The metre shows that the word is पोगरड and not अपोगरड here.

49. Text. Ms. reads शुद्धिता. Com. Printed edition of मेदिनी has पण्डः षण्डे. Ms. reads शैण्डे for शौण्डे

52. Com. पाम in पामरजातयो broken off. Printed edition of विश्व has गौडः पामरजातौ च.

55. Com. In the quotation from विश्व second line ms. has सरण्डःडे for सरण्डो द्वे. The printed edition reads the second line मारुण्डोऽरण्डे भुजङ्गीनाम् for the first half.

58. Com. In the quotation from विश्व there is तेमने for मेद्दने. This is the ms. reading. Read so.

61. Com. Only भाश्य for दुःभाश्य.

65. Com. In the quotation from विश्व correct into मूषिकपण्या. The printed edition has रण्डा मूषिकपण्या च रण्डा विधश्चयोषिति. The printed edition of मेदिनी has रण्डा तु पांसुलायां स्त्री.

68. Com. Printed edition of विश्व has पृथ्यण्डो for प्रत्यरण्डो. In अमर it occurs as 2-3-5.

70. Com. Correct into खङ्गः

72. Com. Printed edition of विश्व has वरण्डोऽप्यन्त-रावेदौ for first half and printed edition of मेदिनी has वरण्डा सारिकावर्तिशस्त्रमेदे च योषिति. In the quotation from मेदिनी correct into खङ्गः.

73. Com. स्पेष्टाः missing in ms.; added by me. Printed edition of विश्व has बडिशीसूत्रबद्ध for बडिशीसत्रे भद्ध and मेलके for मेलके। Perhaps this is the correct form.

74. Com. दुम्लाश्य not seen in धातुपाठ.

75. Note that there is no rhyme in the first part व्यापत्तिनी in the Text. Com. विशिष्टा या आपत्। Then वि and the loop portion of प and the mark v. But no insertion is made in the margin. It is the

word व्याप्त् that must have been meant here. Read विशिष्टा या आपत् for विशिष्टा आपत्.

81. Com. Correct into पापिनाम्.

83. Com. Printed edition of विश्व has भेषण्डो for भेषण्डा in second line and पक्षिणी भिदि for यान्त्रणी भिदि; correct here into यक्षिणी.

86. Com. चेति विश्व for चेति विश्वः। Printed edition of विश्व has प्रियो धवे सौहव्ये च which is evidently a printing slip.

88. Com. Ms. has ऋणु गतौ. There is repetition of जलस्त्रणाः before जलप्रवाहाः in ms.

92. Text. In the initial द्र only a part is seen. Paper eaten by white ants. Printed edition of विश्व has पिटोऽथ for पिटके च and सुतेऽपि च for सुते पुमाद्.

94. Com. तावदानां extra between पचाद्यच् and शुण्डाः in line 3 in ms. The word रौद्र is not explained in com.

98. Com. द्राणविषीकारिता in ms.

99. Com. Only मुनि for मुखानि in ms. The quotation from अमर comes as 2-6-89.

102. Com. द्रवस्तु does not occur in धातुपाठ. This section ends the rhyme in रड। The ms. marks this as 121 rhyme units or lines.

104. Com. Correct into शीघ्रगामी. The अमर passage occurs as 1-1-48. The ms. reads विमानोऽस्य.

105. Com. Printed edition of विश्व reads वाहनैऽपि.

106. Com. The अमर passage occurs as 3-3-106.

110. Com. The printed edition of मेदिनी has ऋत्विग्यात्र. This is the correct reading. The अमर passage occurs as 3-3-126. The ms. सत्यमैके.

117. Com. Read प्रतीघातं.

119. Com. In the second line of the quotation the ms. has सा श्रुतिः instead of स श्रुतिः। Both are correct. The quotation is not traced.

121. Com. For कर्तरि क्तः see आदिकर्मणि क्तः कर्तरि क्त (P. 3-4-71)

129. Com. In the अमर quotation परिधानान्यवोशुके has the प mark above धो removed by some colouring matter in the ms. The अमर passage occurs as 2-6-117.

130. Com. The अमर passage occurs as 2-4-3.

132. Com. For शेषषष्ठ्या see षष्ठी शेषे (P. 2-3-50).

134. Com. After ऋक्षपूर् read इत्यप्रत्ययः or इत्यः. The termination is only अ.

138. Com. The अमर passage occurs as 3-3-117.

139. Com. Ms. has विश्व passage, second line as अंगणे द्वौम and printed edition has अङ्गनोद्यम and मखवे-गेऽपि.

141. Com. Ms. omits अतिशयेन before स्तुत्यं उत्थातं. The विश्व passage occurs as 94-116.

142. Com. First written विरोधारणं; then a mark v above the line between धा and र and in the top margin there is च followed by the figure 3 to make the insertion in the third line. त्रिकाण्डशेष passage appears as 3-3-259.

143. Com. The first अमर passage occurs as 3-3-45. The second is व्युदौ विन्यस्तसंहतौ in all editions. The second अमर passage occurs as 3-3-125. The edition of क्षीरस्वामिन् has संविधानं which is perhaps a printing error. The धरणिकोश is not available now.

144. Com. In धरणि passage correct into ध्यतो. The धरणिकोश is not available.

145. Com. printed edition of विश्व has प्रथितत्वे सनादौ चाप्यधीन in the second line.

146. Both in text and com. the ms. has अवदान and अवदानं respectively. The अमर passage is seen in printed editions as अवदानं कर्म वृत्तम् 3-2-3 (2256). Some commentators give अपदान as a variant reading. It is printed as अपदान since that is a better known word in this sense.

147. Com. First written प्रमणं प्रसिद्धिः Then a vertical line after प्रम and the आ mark given below the line.

148. Com. The अमर passage occurs as 1. 10. 26 in भानुदीक्षित and as 1. 9. 26. in क्षीरस्वामिन् since the latter combines व्योम and दिग्बर्ग into one. Correct into दुपकूप.

149. Com. The two अमर passages occur as 2.7.25 and 3-3-122. Correct into चुत्रो.

151. Com. Printed edition of विश्व has याच्चाप्रस-र्योरपि as the second half. The अमर passage occurs as 1. 5. 8 in क्षीरस्वामिन् and as 1. 6. 8 in भानुदीक्षित. In क्षीरस्वामिन् व्योम and दिग्बर्ग form one section.

152. Com. Printed edition of मेदिनी has धर्मे for धर्में which is perhaps a printing mistake. The विश्व passage first written सन्निवेशावकाशयौरिति विश्व and the second of the two ए marks above in यौ removed by some colouring matter.

156. Com. अमर passage read असारं. It occurs as 3. 1. 56.

161. Com. Correct into सङ्गी। The quotation is नारदशिक्षा I. ii. 4.

163. Com. First written प्रकृष्टं पदं येषां। Then above the line between पदं and येषां there is the v mark and in the bottom margin स्थानं is written with the figure 1 after it. This correction is in the last line. The अमर quotation occurs as 3.3.93.

165. Com. प्राणू पर्याप्तौ in ms. The श्रुति passage is Tait. Up 2. 4. 1.

166. Com. Since क्रम is masculine, what follows must be तस्य. But ms. reads तस्याः referring to राक्षः

168. Com. Join up इत्यनेकार्थध्वनेमञ्चरी.

173. Com. Correct into ग्रन्थिसहितः. This अमर passage is not seen in the printed editions. There the reading is ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि 2.4.38 (723) and कर्वीरे करिरे तु ककरग्रन्थिलालुमौ 2-4-77 (802). The quotation is from विश्व and should read ग्रन्थिलो ग्रन्थिसहिते (156-88). The ms. reads सहित इत्यमरः

179. Com. The अमर passage occurs as 3. 3. 30. The printed edition of विश्व has मानं प्रमाणे प्रस्थादौ.

180. Com. In the printed edition of विश्व the first passage occurs as स्वरोऽकारादिमात्रासु ; the second passage occurs as संघटनेऽपि च ; the third passage is not seen in the printed edition.

181. Com. The printed edition of विश्व has द्विगुणं च पराक्रमे.

184. Com. द्रम गतौ repeated in ms.

185. Com. धातुगाठ has only ष्टै (स्त्रै ष्टै) वेष्टने (शोभायां च) 1.970.

187. Text श्रुतबहुमान repeated and separately numbered in ms. But there is only one interpretation.

188. Com. रक्षिताः यं for रक्षिताः येन. The printed edition of विश्व has आणा तु which looks like being the correct reading.

189. Com. Remove अनुस्वार above द्री । The printed edition of विश्व has कटे सीबनकर्मणि. This is the right reading.

190. Com. Printed edition of विश्व has परोः शृङ्गे.

192. Com. Correct चिइति into इति. The printed edition of विश्व reads शौःएडकशेफ्योः । and खदवाङ्गे च Correct श्विहे into चिह्ने. The ms. reads ख्वजश्विहे.

193. Com. Printed edition of विश्व has प्रथमे for प्रमथे.

194. Com. नाम after अभिधानं missing in MS.

195. Com. Printed edition of विश्व has घर्गे for गर्वे; perhaps a printing mistake.

196. Com. After निर्वाणमस्तगमने the word यस्मात् is repeated and then निर्वाणमस्तगमने is also repeated and the rest of the quotation follows. The printed edition of विश्व has निर्वृतौ गजमज्जने for the second half of the first line. Perhaps the reading should be गजमज्जनयोरपि.

200. The Text धारिग्राम ends the last but one line on the page. There is a cross mark after this in the right hand side margin and another cross mark on the left hand side margin before the next line. Then the commentary upto स्फुड संवरणे स्फु. After this there is another cross mark and the figure 1. Then space for about eight more letters left blank. The whole of this line must have been originally left out and then inserted later. In the first quotation from विश्व correct into शालपर्यां.

202. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 142.

204. Com. In the quotation from विश्व the reading is वानव्ये for गानव्ये. There is some mark above वा in this वानव्ये. It looks like the first half of ग. Perhaps is a correction of वा into गा.

208. Com. The verse is quoted from **महाभास्य** 5. 2 94.

216. Com. Printed edition of **मेदिनी** has द्वीर्ण निश्चिततकयोः as second half of second line. The fourth line is not seen in the printed edition.

217. Com. Ms. has मञ्जसानानोमेध इत्. The अमर passage occurs as 3.3.212.

218. Com. सहसो for सहसानः. The end of the Com. on this section ends a page and the space for about eight syllables remaining is filled up with some signs.

220. Com. Correct into शुर्वं तर्के. This is how ms. reads. Perhaps शुर्वं तर्के हे ईशान is a better reading.

223. Com. संख्यशः.

226. Com. गृ निगरणे is धा. पा. 6. 117.

229. Com. प्रकर्षं पूर्वते.

230. Com. Correct into शुचाणं. The ms. reads शुचाणां.

233. Com. युधितुधिदशः किञ्च is उत्तादि 2.87. There are various readings of this sutra. किञ्चते ends the last line. Then there is the v mark, and in the bottom margin is added त्यान्॑ with the figure 1 after it to indicate that the insertion is to be made in the first line from bottom. Here the rhyme आन ends. The ms. notes 151 lines in this section.

234. Com. व्यभृता for व्यपृता in ms. Printed edition of विश्व has कुन्दाख्ये शिद्विष्यन्त्रके as the second half.

235. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 15.

236. Com. The printed edition of विश्व has धन्यस्योत्करणोऽपि च as the second half.

237. Com. The printed edition of विश्व has द्वारं पुनर्निर्गमनेऽप्युपाये.

238. Text. Read स्फुरत्तकार for स्फुरदाकार. Com. The printed edition of दिश्व has एनकादेश्व for शफरादेश्व. The अमर passage occurs as 3.3. 163.

239. Text. प्रथमोकारटश्वयद्विकार.

240. Text. द्वितिसंस्कार.

244. Com. The quotation from अनेकार्थ not traced.

246. Com. Printed edition of विश्व has चिकित्स्ये च for चिकित्साहै

249. Com. The अमर passage occurs as 2. 6. 105. Correct figure into 1283.

250. Com. द्वृणन्तोऽभिवाराः Then there is the v mark above न्तोऽ and against this line in the left hand side margin गच्छन्तो is added ; unlike previous corrections this one is in a different ink and different hand. The अमर passage occurs as 3.2. 19.

251. Com. कथे निष्पाको कथितः । धौं पा. gives the root as कथे.

252. Com. The printed edition of विश्व has पारं परतटे प्रान्ते पारी पात्रीतडागयोः. Correct पोत्रीपरागयोः into पात्रीपरागयोः The ms. has पारः परतटे प्रान्ते पात्रोपरागयोः. Then between प्रान्ते and पात्री there is the v mark above the line and against this line in the left hand side margin is added पारः with the figure 2 after it to indicate that this insertion is in the second line. The correction is in the same ink and hand as the one noted in section 250.

254. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 172.

255. Com. Read भ्रीणाति.

256. Com. तस्या for तस्यां. The अमर passage occurs as 1.10. 17 in भानुदीक्षित and 1.9.17 in क्षीरस्वामिन्। The latter takes व्योम and दिक् as a single वर्ग. Hence the difference in numbering. The printed edition of विश्व has व्यक्तम् for व्यक्तः:

257. Com. The printed edition of विश्व has स्वरो-उक्तादिमात्रासु as the first half of the first line.

258. Text. Only स्मृतवर. The letters नार missing. The ms. has लिंग for षिङ् and कश्मीरजे for काश्मीरजे.

260. Com. अत इति ठ. The next letter is corrected with some colouring matter and then is the v mark above. It is meant to be corrected into ना. Then विति ठन् follows. Above ठन् there is a mark which looks like the figure 3. Then सोत्सवव आसारः follows. There are two व letters. The first विश्व quotation is given as from अमर. The अमर passage occurs as 3.3. 47.

266. Com. The printed edition of विश्व has दक्षिणो-उप्यमिधेयवत् as the second half.

270. Com. The printed edition of विश्व has रजतेऽ-प्युच्च for रजतेऽप्युच्च.

272. Text. Read छोबनिवारः; ms. also reads thus.

273. Com. The अमर passage occurs as 2.6. 117.

278. Com. The printed edition of विश्व has the second line प्रथितत्वे सनादौ चाप्यर्धानज्ञानयोरपि.

279. Com. अभिच्चारः for अभिसारः:

282. Text. Correct into प्रतिसरसार. Com. Read in the first मेदिनी passage चमूपुष्टे together. Ms. has मण्डले for मण्डने and this is the correct reading; cf. section 286. But printed edition of मेदिनी has मण्डन. Ms. reads the second half of the third line as नियोज्ये-त्यन्यक्षिगकः and the printed edition has नियोज्ये त्वन्य-

लिङ्गकः । The ms. gives this quotation as from विश्व । Cf. विश्व 144-232. In the second मेदिनी quotation, read मज्जित्. Ms. reads it as मज्जि perhaps for मज्जि.

286. Com. Read मज्जानः for मज्जानः. The ms. reads मज्जानः । Correct into अर्शआद्यच्. The printed edition has धने for जने; ms. reads जने; धने is the correct reading; cf. section 283.

287. Com. The ms. reads. स्वः सुखविशेषस्य प्राकार आवरक इति यावत् । प्राकार आवृत्तिः

290. Com. The quotation is given in ms. as from अनेकार्थध्वनियज्ञरी.

291. Com. परिष्कारः for पुरस्कारः । This quotation is not in विश्व.

292. Com. In the quotation, ms. has युधैः for शुधैः । The printed edition has वक्त्वा for रज्वा. The reading should evidently be रक्षासि.

294. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 163.

295. Com. छक्षत् and प्रकारः should be taken as separate words.

300. Com. The quotation may be compared with printed edition द्वुमो वृक्षेषु रैलेषु (209).

303. Com. In the विश्व quotation after द्वारे the letter that follows looks like an अवग्रह and not like दि. Perhaps what is meant is वारोऽवसरवृन्दयोः which is the reading in the printed edition. The printed edition has हर्वर्वारं द्वारे for हरे वारे वारं.

304. Com. After यस्य a letter written and removed with colouring matter and मध्यम etc. follows. The अमर passage occurs as 2. 8. 91. धरणिकोण is not available.

306. Com. The ms. reads प्रस्तराणां यज्ञानां वारः संभक्तः यस्मिन् वृङ् संभक्तिः यस्मिन् वृङ् संभक्तौ. The printed edition of विश्व has संस्तराध्वरयोरपि as the second half of the first line.

309. Com. Read वर्णमात्रालूपां. ms. reads so

311. Text. Correct into स्पृद्व्याहार. Com. the अमर passage occurs as 1. 6. 1 in भानुदीक्षित and 1. 5. 1 in क्षीरस्वामिन्. The latter takes व्योम and दिक् as a single वर्ण and hence the difference in numbering.

313. Com. स्फुडि (स्फुटि, स्फुडि, स्फटि) परिहासे 10. 4. The root must be स्फुर्णिट, as the metre shows; but that root does not have this meaning.

317. Com. Ms. reads वारो हरः

318. Com. The root is not found in the धातुपाठ.

319. Com. The ms. reads अथवा ज्वलनः अग्निरूपः । प्रदाराः पिङ्गलाः कडाराः केशपाशाः यस्येति पृथक् in the second line.

320. Com. वृहिसायाम् appears in धातुपाठ as 5. 34. Read अद्वोरप्.

321. Com. Read the number in the अमर passage as 213. It appears as 1. 3. 35 in भानुदीक्षित and as 1. 2. 35 in क्षीरस्वामिन्. In the latter व्योम and दिक् form a single section.

323. Com. Read प्रदर instead of प्रदार in the विश्व passage. Ms. had प्रदार; but the आ mark of वृ is removed by some colouring matter. The first line of this passage is not in विश्व, where there is प्रदरो रोगमेदे स्यात् प्रदरः शरभङ्गयोः (cf. 134. 111). The reference given is only for the second line. The printed edition of विश्व has कुटार for कुडार in both places and केवलेऽपि च for कपटेऽपि च. The first line appears in मेदिनी as प्रदरो

रोगमेरे स्यात् (135. 178). Here the rhyme आर ends. The manuscript notes 116 lines in this section.

328. Com. The quotation is not from अमर. It is from विश्व (168. 6).

331. Com. In the printed edition of विश्व there is कर्कशे for कर्षके.

332. Text. Ms. has only कथविलास.

333. Com. Read स्फूच्छ्रितःः. The ms. gives the root also as स्फूच्छ्रा. The root रास कीडायाम् does not appear in the धातुपाठ. The root appears only in other meanings.

334. Com. The roots द्राढ ध्राढु विशरणे appear as 1. 307, 308; but the root does not appear in this meaning.

335. Com. Ms. gives the root as ष्ठल; but धातुपाठ gives it as ष्ठल.

336. Com. Read श्रेष्ठृ. First written ईन; then long mark above ई crossed.

338. Com. Read आद्वापिताः Ms. reads गोष्ठकुकुटगृध्रयोः

343. Com. Ms. has अद्वादित्वाणिनेः

349. Text. Read स्वर्यं निराश as separate words.

351. Com. Read निश्वासः for विनासः

352. Com. First written न्रासयतिति; then the first ति removed with colouring matter.

353. Com. Read श्येष्ठृ correctly.

362. Com. Ms. reads काश्यपेति विश्वः. Read काश्यपि इति

364. Text. Ms. reads श्लथहृष्टासा; then the full stop also follows. Com. After श्ल, the first half of थ written and scored; then थ follows.

366. Com. Read चालनेन between व्यत्यासेन and त्रपितः । Ms. has this word.

367. Com. Ms. has त्रुपितः for त्रुफितः

370. Com. Ms. has मृगयाप्रियत्वात् immediately after मारिताः in the previous lines. It appears more appropriate at the end of the explanation, as printed.

372. Com. Add छिन्नानि after छातानि. The ms. has this word also.

375. Com. Ms. has वृणु शब्दो. The root does not appear in धातुपाठ. There is only वृणु दीक्षौ 8. 7. One एकाच्चरकोश has आकारस्तु पितामहः (first line in the edition).

376. Com. Read श्रेष्ठे. This citation has not been traced. It should be in एकाच्चरकोश.

377. Com. The ms. has the passage as असा न विद्यते सः कोपो येषां ते. Ms. has संमुखोपवेशनेन, which is the better reading. Read स्तोचते. The ms. reads स्नोचते. Ms. has षुच ; but धातुपाठ has षुच । अनेकार्थ is a mistake for एकाच्चरकोश. The passage appears in it.

378. Text. Read सन्न्यास for संन्यास.

382. Com. First written तादृशरासः । Then विसर्ग put above श in तादृश.

384. Com. After ग्रास there is a letter which appears as ऐ, removed with colouring matter. There is the ए mark above in tact ; what follows is लास ; but विसर्ग in ग्रास is missing. It may be that what was written was ग्रास्तो and what was removed was the ओ ! But why should it have been removed ?

385. Com. श्वः स्वर्गमिता प्राप्तस्तान् ; the विसर्ग of इताः and the word स्वरिताः missing.

387. Com. The roots from घट (1. 800) are मित्, according to the 'sutra घटादयो मितः' found in धातुपाठ before 1. 800. According to पाणिनि 6. 4. 92 (read 92 instead of 12 in the book) मितां हस्तः, there is no lengthening of the vowel in the causative; hence न्तपित् and not न्तापित्.

390. Com. स्नपितेत्यरात्राद्यच्च.

392. Com. ज्वरस्येत्यूठौ स्नीव्यतीति. Read स्नीव्यति and स्यः correctly.

396. Com. The printed edition of विश्व has धूपकादिभिः

399. Text and Com. The ms. has च्च instead of च in क्षोटित् and क्षोट्. Com. Read घञ्। Read भवे for छ्वे. च after वाणा missing in ms. Read वाणा.

403. Com. The अमर passage appears as 2. 8. 13.

406. Com. यः परिहासस्य प्रकरः This reading is enough.

407. Com. Read शासनं; ms. has शातनं and also गतिशातनयोः. But धातुपाठ gives it as गतिशासनयोः.

408. Com. Ms. has सुखकारकः. This too is correct.

409. Com. The printed edition of विश्व has वासो गेहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादादरुषके.

410. Text. Read व्यंसककास. Ms. has वास and not कास। Com. Read व्यंसका एव व्यंसककाः

413. Com. Ms. has प्रस विस्तारे; to be read so; this is the धातुपाठ reading also.

414. Com. Printed edition of विश्व has घटादिशकले together. Ms. has घटादेः शकटे.

415. Com. According to द्विगोः (पा. 4. 1. 21) वि + भुवन should have the ई(ङ्गीप) termination. But

in महाभाष्य under द्विगुच्छ (पा. 2. 1. 23) there is the statement द्विगुच्छ समासो न पुंसकलिङ्गो भवति । And there is also the वार्तिक under the same: अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः द्वियाम् । Thus त्रि + सुवन् should have स्त्रीप्रत्यय according to पा. (4. 1. 21.) As an exception there is the statement पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः and we have त्रिभुवन्.

417. Com. अतिशये for अतिशयेन. Then the word प्रकरणविषयीकृतः comes after the word प्रकृततमः:

418. Text. Read प्ररुचित for परुचित.

419. Com. The printed edition of अनेकार्थधनिमञ्चरी has बालाः केशे जलं बालम् (87).

420. Com. The passage from अनेकार्थ is from अनेकार्थधनिमञ्चरी (87).

429. Com. प्रमदसंमदो. The printed edition of विश्व has कुकुमे for कुडुमे.

430. Com. Read तलेऽङ्गुष्ठः करस्फाले । Ms. has only करस्फाले । The ms. has तालीजटौषधौ । The Ms. gives it as इति विश्वमेदिन्यौ. But the whole passage is found in मेदिनी. The first line and half of the second line appear in विश्व also (150. 16).

431. Com. उच्चत्वेन तालो वृक्षो येन.

432. Com. शब्दापितः repeated.

433. Com. करस्फालनं.

436. Com. पियालः extra again after फलं । The अमर passage appears as 2. 4. 35.

437. Com. स्थग संवृतौ.

438. Com. The अमर passage occurs as 2. 2. 3.

439. Com. Read figure after शब्द गतौ as 1. 519,

440. Text. Read मृणालच्छवि. Com. Read चै चये।
Ms. too reads so.

441. Com. In the विश्व passage read लाङ्गल्याश्वापि and शिखरिङ्गः। Ms. reads लाङ्गल्यां चापि and शिखरिङ्गः।

443. Com. In the विश्व passage, ms. reads मूर्वा for दूर्वा. Read रसाक्षं. Printed edition and ms. read वोले for वाले.

444. Com. The printed edition of अमर reads मालू-रशीफलावपि. The passage occurs as 2. 4. 32. The printed edition of विश्व has शाला गृहे तरस्कन्धशालागारै-कदेशयोः।

448. Com. Read असिताङ्गमैरवः।

450. Com. Ms. reads all the four words दोतित इति in plural as दोतिताः इति etc.

452. Text. Ms. has कुलाल for कुपाल. Com. So also in the first place, but कुपाल at the end.

454. Com. तावक्तो हालः।

455. Com. The अमर passage appears as 2. 8. 49. Edition with क्षीरस्वामिन् reads गलोदेशे।

457, 458. The passage from Com. on 457 after मृद्धु चुद्धौ and before यिजन्तः in the Com. on 458 along with the text of 458 omitted at first and inserted later in the lower margin.

458. Com. Printed edition of विश्व has दन्त for दम्भ.

459. Com. Read दीप्तौ।

460. Text. Read स्तव्यः।

461. Com. Printed edition of विश्व has कुठेरके in the first line and करालोद्धूनतैलेऽपि in the second line. नाशयति repeated. Ms. has only हेतुम् यित्।

462. Com. Printed edition of विश्व has वरणद्वुमे।

463. Com. Ms. has कपालः instead of करालः. It appears as though something is left out. प्रसुखकराल must qualify त्रिशिखकराल. Perhaps to read प्रसुखं श्रेष्ठं करालं तुङ्गं यस्य सः प्रसुखकरालः । तावशः त्रिशिखानां etc. The printed edition of विश्व has the second passage as त्रिशिखं शिखरे विद्यालीलेखारात्रसान्तरे.

464. Com. प्रसुख् missing.

465. Com. Only पक्षिविशेष in ms. The printed edition of विश्व has पीतशाले.

469. Com. The अमर passage appears as 3. 3. 12. The printed edition has पीढार्थेऽपि व्यतीकं स्याइतीकं त्वप्रिये ऽनुते. Perhaps the reading meant in this Com. is व्यतीकं त्वप्रिये ऽनुते. What is printed must be revised.

471. Com. Read प्रभावः. The ms. gives the मेदिनी quotation as from विश्व.

472. Com. Printed edition of विश्व has आमो रोगे तद्विशेषे आमो ऽपक्वे च वाच्यवत्.

473. Com. The passage is from रामतापन्थुपनिषत् 286.

475. Com. The अमर passage occurs as 2. 4. 2.

480. Text. Ms. gives only प्रणयित.

481. Com. The first passage is in अनेकार्थध्वनि-मञ्चरी (60). The printed edition has रामः पशुविशेषश्च. Read दशरथात्मजः at the end. The printed edition of विश्व has राघवे चासितश्वेतमनोङ्गेषु च वाच्यवत्.

482. Text. MS. reads स्वस्तविराम.

483. Com. The printed edition of विश्व has मोषके for घोषके.

485. Com. Read मेघा for मेघा.

487. Com. MS. had द्रविणो in the विश्व passage; then the line after ये removed with colouring matter. In the second line, MS. reads वामामपि for वामापिच.

488. Text and Com. Read स्फेदित.

492. Com. Printed edition of विश्व has रेतोनि-कामयोः:

496. Com. Read उद्धूताः

497. Com. The विश्व passage is not seen in the printed edition.

500. Text and Com. Read प्रष्टत.

501. Com. Add लक्षामानि before भूषणानि.

503. Read the figure before the text as 503 instead of 403.

504. Com. Read स्फीतः प्रवृद्धः: The MS. has स्फीतं प्रवृद्धं.

511. Com. Read ज्यन्ति । The root लट बाल्ये is 1. 320 in the धातुपाठ. Read लट for लठ । The ms. has लक्षममति लक्षाम for लक्षममेव लक्षामम् । The रुद्रकोश is not available. The अमर passage occurs as 3. 3. 143. According to the कोश the word लक्षाम is neuter and लक्षामन् is an alternative form. But in section 503, 504, 506 and 508, it is used by the commentator as masculine.

515. Com. Read स्तै वेष्टने. MS. reads ई वेष्टने.

516. Com. The second passage from विश्व is not in the printed edition.

518. Com. The अमर passage occurs as 2. 8. 107.

519. Text. MS. reads स्वःशुभदाम and म is again given as a separate section. The long दा must be प्लुत at the end of the last संबुद्धि. Com. Read तं ये as two words.

520. Com. The printed edition of विश्व has मतम् for पदम्.

The colophon is not in the MS. The MS. ends in the first line on the first page of folio 43. It ends with इति विश्वः:

PUBLICATIONS OF THE ANUP SANSKRIT LIBRARY

I. CATALOGUES

1. The Catalogue of Sanskrit MSS. in the Anup Sanskrit Library by Dr. C. Kunhan Raja and K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L.
2. The Catalogue of Rajasthani MSS. in the Anup Sanskrit Library by Rawatmal Saraswat, B.A., (under the supervision of Dr. C. Kunhan Raja).

II. THE GANGA ORIENTAL SERIES—SANSKRIT WORKS PUBLISHED

Dedicatory Volume : Anupasimhagunavatara. Edited by Dr. C. Kunhan Raja.

No. 1 Akabarasahi sringaradarpana of Padmasundara with Sringarasanjivini as Appendix. Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L.

No. 2 Jagadvijayachandas. Edited by Dr. C. Kunhan Raja.

IN PREPARATION

1. मुद्राराज्ञस्पूर्वपीठिका. Edited by Dr. Dasharatha Sharma.

2. भृगुवंशमहाकाव्य of Sambaji Prataparaya. Edited by Dr. Dasharatha Sharma.

3. संगीतराज of Maharana Kumbha. Edited by Dr. C. Kunhan Raja.

4. कर्णवितंस or दुष्टदमन of Hosinga Krishna.

5. समुद्रसंगम

6. अनूपराजावली (धर्मशास्त्र) by Maharaja Anup Singhji of Bikaner. Edited by Dr. C. Kunhan Raja.

7. टोडराजनन्द (धर्मशास्त्र) by Raja Todar Mal. Edited by Dr. P. L. Vaidya.

8. मदनराज—व्यवहारकारण (धर्मशास्त्र) by Madanasimha. Edited by M. M. Prof. P. V. Kane, M.A., LL.M.

9. रायसिंहमहोत्सव (वैद्यक) by Maharaja Rai Singhji of Bikaner.

10. जहारीनारायणस्तोत्र by Maharaja Anup Singhji of Bikaner. Edited by Prof. N. A. Gore, M.A.

11. भास्करभूषण of Surya Pandita. Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L.

III. THE SADUL ORIENTAL SERIES—RAJASTHANI AND HINDI

Editorial Board

1. The Director of Education, Bikaner.
2. Dr. Dasharatha Sharma.
3. Narottama Dasa Swami, M.A., Vidyamahodadhi.

WORKS PUBLISHED

सम्पर्क ग्रंथ : गीत मंजरी ।

1. राजस्थानी वीर-गीत, भाग १ (मूल्याठ)।

IN PREPARATION

1. राजस्थानी वीर-गीत, भाग २ (प्रस्तावना, हिंदी भावानुवाद, शब्द-शोध आदि)

2. (a) अचलदास खोची री वचनिका.
(b) पीपाजी का चरित.

Edited by Jugal Singh, M.A., Bar-at-Law,
Dep. Ed.

3. श्रीराजभंशवच्छी. Edited by Thakur Ram Singh, M.A.

4. (a) दयालदास री ख्यात
(b) नैरासी री ख्यात Edited by Dr. Dasharatha
Sharma and Jaswant Singh, M.A.

5. (a) आनन्दरघुनन्दन नाटक.
(b) किसन-रक्षसिणी रो व्यावर्ता.

6. (c) ग्राचीन राजस्थानी वारां (Part I). Edited by Narottama Dasa Swami, M.A.

7. ग्राचीन राजस्थानी वारां (Part II). Edited by Rawatmal Saraswat, B.A.

8. कायम-रासा. Edited by Agarchand Nahta.

9. मृगावती. Edited by Satyanarain Harsh, B.A.

10. रामचरित. Edited by Nathuram Khadgawat, B.A.